

Тетяна Орлова

Росія: вчора, сьогодні, завтра?

МОНОГРАФІЯ

Київ – Логос – 2016

УДК 94(470+571)«71»
ББК 63.3(2)
О-66

Орлова Т.В.

О-66   Росія: вчора, сьогодні, завтра? Монографія / Тетяна Орлова. – К.: Логос, 2016. – 232 с.
ISBN 978-966-171-554-6.

Метою запропонованого дослідження є виявлення сутності і характерних рис російської цивілізації у її трьох послідовних втіленнях – царській імперії, Радянському Союзі, Російській Федерації. Всупереч претензіям на незбагненність, висловленим у відомих словах «Умом Россию не понять...», зроблено спробу раціонально оцінити історичний шлях і висвітлити прояви цивілізаційного коду у конкретиці подій і фактів, що мали місце від давнини до сучасності.

Для науковців, викладачів, політиків, студентської й учнівської молоді, всіх тих, хто цікавиться проблемами історії та сьогодення.

УДК 94(470+571)«71»

ББК 63.3(2)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Казьмирчук Г.Д.;
доктор історичних наук, професор Виговський М.Ю.

*Рекомендовано до друку
кафедрою історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 6 від 23 березня 2016 р.)*

Підписано до друку 20.05.2016. Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офс.
Гарнітура «Times». Друк офс. Ум. др. арк. 13,5. Обл.-вид. арк. 14,9. Зам. 356.

ТОВ-Видавництво “ЛОГОС”.

Свідоцтво ДК № 201 від 27.09.2000 р.

01030, Київ-30, вул. Богдана Хмельницького, 10, тел. 235-60-03

ISBN 978-966-171-554-6

© Орлова Т.В., 2016

*Сегодня Россия живет мечтами о прошлом –
об имперском величии, боясь заглядывать в будущее.*
Сергей Медведев

Шановне панство!

Не знаю, чи відомо Вам, що нині все більше у фаворі пост-матеріальні цінності. Спектр причин дуже широкий: по-перше, надмірне споживання і витрати на те, що споживається, вичерпують земні ресурси, підводячи планету до катастрофи. По-друге, у розвинених країнах із досить високим рівнем життя помічено, що коли на їжу витрачається менше певної частки прибутків (у Європі вважається, що це 10%, а в США – 30%), тоді в людей змінюються інтереси. По-третє, частина неможливого людства вміє бути щасливою тим, що має. Одна мудра східна людина сказала: «Зранку будь щасливим за те, що в тебе є, а надвечір за те, що ти є». Інша мудра людина – західна – французький письменник, льотчик Антуан де Сент-Екзюпері визначив найвищу розкіш – розкіш людського спілкування.

Людське спілкування може здійснюватися по-різному. Наприклад, через читання. Хоча це є дуже своєрідним спілкуванням, зокрема у виборі тем і партнерів. Стосовно теми «Росія», то про неї Ф. Тютчев написав: «Умом Россию не понять, аршином общим не измерить: у ней особенная стать – в Россию можно только верить». Це дуже показові рядки, які демонструють впевненість у незаперечній вишості російської спільноти над іншими, легітимізуючи претензії ірраціональністю. Тобто не роздумувати, а тільки вірити. Тому що розумом не досягти. А чому, власне, не досягти? Або, принаймні, спробувати. Такою спробою і є запропоновані до Вашої уваги розвідки.

Стосовно партнерів із спілкування. Моє прізвище – Орлова, хоча не один раз я могла змінити його на українське. Але тоді я б «зникла» як автор, бо у нашій традиції прізвища не передбачають закінчень жіночого роду (за винятком тих, що мають польське по-

ходження). А мої колишні чоловіки були публічними людьми, чії праці друкувалися. І хто там буде звертати увагу на ініціали? До того ж, можна заплутатися зі змінами прізвищ туди-сюди після кожного розлучення. Прагнення свободи – чи не найголовніша риса українського національного характеру.

Одна моя бабуся – з Москви. Друга – з козацького роду з прізвищем, що складається з кількох слів. Не буду його називати, бо смішне. Тому я – «полукровка». І, як зараз популярно у деяких програмах телебачення, «інсайдер»: йдеться про Росію, про яку пише український історик. Понад сорок років на основі фактичного матеріалу зі всесвітньої і вітчизняної історії шукаю відповіді на питання: «Чому?..» На те ж питання намагається відповісти нова історична наука, яку ще називають аналітичною історією. Я працюю на гуманітарних факультетах Київського національного університету імені Тараса Шевченка, прагнучи допомогти студентам зрозуміти світ, у якому їм жити. Кожний курс (за тридцять п'ять років викладацької діяльності підготовлено двадцять вісім курсів) починається з двох головних ідей:

- все, що відбувається зараз, закорінено у минулому;
- все, що відбувається десь, раніше чи пізніше, прямо чи опосередковано, торкнеться кожного.

Ці дві головні ідеї можна прикласти до пропонованої книги, яка має за мету дати відповіді на питання «чому?» стосовно Росії.

З повагою, Тетяна Орлова

РОСІЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ДАВНИНА

Кажуть, що в Японії нічого немає і є все, а в Росії є все і нічого немає. Дійсно, Росія – найбільша країна світу за територією (одна сьома частина земної поверхні), насиченою корисними копалинами. Їх активно продають за кордон, проте кошти розподіляються так, що гараздус невелика купка, тоді як переважна більшість населення бідус. Притому, що за торгівлею газом – перше місце в світі, власні населені пункти газифіковані трохи більше, ніж на 60%. Разючі контрасти між блиском столиці і злиденністю периферії з бездоріжжям і напівзруйнованими халупами. Взимку старі люди мерзнуть до смерті у своїх домівках, а по телебаченню закликають публіку збирати гроші на дрова для самотніх пенсіонерів. Країна з населенням понад 146 млн чоловік (менше 3% людності планети) виробляє близько 1% світового валового продукту, що обчислюється з урахуванням ринкового курсу валют¹. ВВП Російської Федерації менше, ніж в американського штату Каліфорнія.

Можна безкінечно наводити приклади російської суперечливості, чию природу намагалися досягнути кращі мислителі самої Росії. Так, відомий філософ М. Бердяєв писав: «Росія суміщає в собі декілька історичних і культурних шарів... Росія – країна переважно великих контрастів – ніде немає таких протилежностей висоти і ницості, сліпучого світла і первісної темряви. Ось чому так важко організувати Росію, впорядкувати в ній хаотичні стихії. Всі країни суміщають багато віків. Але неосяжна велич Росії й особливості її історії породили небачені контрасти і протилежності» [23, с. 59].

Російський народ з'являється з XIII ст. і веде свій початок від Московського князівства, яке виникло на окраїні Суздальської землі. Після розпаду Київської Русі відбувається становлен-

¹ Дані за 2015 рік.

ня російського етносу на територіях Волго-Окського межиріччя. В процесі освоєння Суздальської землі і далі північно-слов'янські племена (зокрема, ільменські словени та в'ятичі) асимілювали угро-фінські племена, такі як весь, меря, муром, чудь та ін. До речі, слово «Москва» має угро-фінське походження. Мовою меря «Масикуа» означає «ведмеже болото».

Це й дало початок російській цивілізації, яка пізніше захопила величезні землі. Обіймаючи на момент виникнення невелику територію на північному сході Руської рівнини, російська держава постійно розширювалася, включивши врешті-решт у свої кордони величезні землі на двох континентах – у Європі та Азії. Підраховано, що від XV до XX ст. Росія збільшила свою територію у 57 разів. Додати ті землі, які вона одержала перед і після Другої світової війни. Анексія Криму...

В її історії протягом століть простежується головна лінія – російський експансіонізм. Саме він повів Росію не до стабільності, не до національної консолідації і побудови громадянського суспільства, а до повсякденності, яка найкраще визначається словами: широчінь, екстенсивний розвиток, відставання від Заходу, імперські амбіції. За суттю Росія – імперія. Однак, як показала історія, імперія – найбільш витратна конструкція, і зараз Росія відчуває імперське перенапруження. Величезні території обтяжливі: їх дорого утримувати. Виявилося, що контроль над територіями того кліматичного типу, що домінує у Сибіру і на Далекому Сході, сьогодні коштує набагато більше, ніж можливі прибутки від їх використання. Російський економіст, директор Центру досліджень постіндустріального суспільства В. Іноземцев пояснює: «На сьогоднішній день практично всі додаткові території для будь-якої країни є невиправданими і контрпродуктивними. Захоплення нових територій у сучасному світі – найдурніша річ, яку можна зробити. Ці регіони, як правило, потребують розвитку, фінансування, підтримки там певного порядку... У XVI–XVII ст. було зрозуміло: якщо ви захоплюєте якусь невелику країну, де селяни орють землю, то у вас виходить більше продуктів, більше податків тощо.

Але сьогодні, коли об'єктивна основа економіки – це сфера послуг, технології і підвищення ефективності, не варто захоплювати нові території. Треба освоювати вже наявні. В Росії і так вистачає неосвоєних територій. Отже, приєднання Криму, з точки зору економіки, – найбезглуздіше, що могло бути» [268]. Але треба зважати на таку обставину. Одна з провідних рис російського національного характеру полягає у тому, щоби не бути, а здаватися. Так і з величезними територіями, які створюють підставу росіянам вважати себе багатими і величними. До того ж це додає слави лідеру нації. Насправді російські безкраї простори – це необжита територія, без інфраструктури і сучасної промисловості, часто просто без населення на сотні, тисячі кілометрів.

Російська імперія склалася на стику цивілізацій. Унаслідок багатьох війн вона захопила окраїни Західного світу, колишню периферію Візантійського вузла та значну частину світу ісламу. У різні часи й у різному обсязі у її складі перебували: природні спільноти з язичницькими вірами (народи Сибіру і Півночі); анклави мусульманської цивілізації (Поволжя, Середня Азія, Казахстан, значна частина Кавказу); буддійські регіони (Калмикія, Тува, Бурятія, Хакасія); регіони, які належать до європейської християнської цивілізації (Фінляндія, Польща, Прибалтика, Україна, Білорусь). Кожен з цих цивілізаційних регіонів мав свою специфічну і значущу систему ціннісних орієнтацій відносно праці, багатства, часу, спілкування, що доповнювалося відмінностями у духовних та соціальних структурах. Прикладом може бути різниця між промисловими і технічними схильностями населення урбанізованого населення Прибалтики або індустріальних районів Росії та прив'язаністю до сільської праці і сімейно-кланових відносин у Середній Азії. Існує також незаперечна відмінність між індивідуалізацією і фрагментацією соціальності населення, притаманними західним регіонам, і стійким комунітарним, общинним духом середньоазіатських або кавказьких народів. Тобто дуже багато відмінностей існувало й існує між Заходом і Сходом. Землі, що історично тяжіли до Європи, пішли шля-

хом дистанціювання від Росії (Польща, Фінляндія, країни Балтії, Україна). Частина східних спільнот також (нові незалежні держави, які утворилися після розпаду СРСР), проте в складі сучасної РФ залишаються цивілізаційно чужі російській культурно-історичній спільноті елементи як на рівні суб'єктів Федерації, так і на особистому².

У російській цивілізації парадоксальним чином поєднуються і Захід, і Схід. Двоглавий орел російського самодержавства, принесений Софією Палеолог із Візантії, символізує союз двох римських імперій – Східної і Західної. Московія успадкувала цю роздвоєність. Але, як писав П. Чаадаєв, Росія – і не Захід, і не Схід: «... розкинувшись між двох ділень світу, між Сходом і Заходом, спираючись одним ліктем на Китай, іншим на Німеччину, ми мали б поєднувати в собі два великих начала духовної природи – уяву і розум, і об'єднати у нашої цивілізації історію усієї земної кулі. Не цю роль надало нам провидіння... Самотні в світі, ми світові нічого не дали, нічого у світу не взяли, ми не внесли в масу людських ідей жодної думки, ми ні у чому не сприяли руху вперед людського розуму, а все, що дісталось нам від цього руху, ми спотворили... з того, що створено уявою інших, ми позичили одну лише оманливу зовнішність і безглузду розкіш... В крові у нас є щось таке, що відкидає всякий справжній прогрес. Одним словом, ми жили і зараз ще живемо для того, аби дати якийсь великий урок віддаленим нащадкам...» [280]. Хоча публікація цього філософічного листа мала місце у 1836 р., за що автор став першим в історії Росії офіційно проголошеним інакодумцем із тавром божевільного, наведені слова не втрачають актуальності, бо незмінною залишається сутність російської цивілізації, до якої б форми не призводила її історична реінкарнація: царської, радянської, пострадянської.

Історичний аналіз вказує на важливе значення природно-кліматичних факторів для формування особливостей тієї чи іншої

---

² Достатньо сказати, що нині в Росії нараховується понад 20 млн мусульман.

цивілізації, що впливає на весь хід її історичного розвитку. Тому слід уважно поставитися до них, вивчаючи російську культурно-історичну спільноту. Руська рівнина у широтному напрямку представлена різними ґрунтово-рослинними зонами: тундровою³, тайговою, мішаних лісів, лісостепом, напівпустелею, пустелею. Територіальне ядро російської цивілізації склалося у переважно лісовій зоні з підзолистим типом землі, що вимагало очищення ділянок від дерев і чагарнику, глибокого орання, постійного внесення добрив, в цілому, більшого напруження сил від селянина. Для континентального клімату притаманні значна мінливість погоди, різкі річні та добові стрибки температур, тобто сезонність, нерівномірність розподілу опадів, що часто призводить до посух. Ранні заморозки і довга зима приблизно в два рази скорочують період сільськогосподарських робіт навіть у порівнянні із Західною Європою, де він триває вісім-дев'ять місяців. У Росії ж він складає приблизно 130 днів. За визнанням багатьох істориків та економістів, ця територія була вкрай погано пристосована для землеробства. Ризикований характер землеробства, низька врожайність не могли забезпечити російським аграріям гарантованого і високого прибутку. Життя російського селянина прилаштовувалося під природно-кліматичні цикли. Наприклад, у багатьох губерніях мешканці сіл майже всю зиму спали, а харчувалися лише один раз на добу, аби заощаджувати сили та енергію. Взимку темнішає рано, електрики не було, дрова теж берегли. Те, що вироблялося і залишалося після того, як забирали пан чи радянська влада, мало забезпечити елементарне виживання. Землеробство з низькою прибутковістю зумовило високу цінність природних багатств, що, в свою чергу, стало основою складання рентної економіки – основи і сучасної Росії. Лівова частка прибутків бюджету формується за рахунок надходжень від сировинної ренти, другою за значущістю статтею прибутків залишаються прибутки від митних зборів, причому частка сировини в експорті збіль-

³ 60% території Російської Федерації розташовані в зоні вічної мерзлоти.

шується: у пізньорадянський період вона складала 38%, у середині 2010-х – 73% [90]. Як слушно вказує колишній радянський розвідник, а нині американський фінансовий аналітик Ю. Швець, світові дивно, «... коли про велич розповідають люди, які у розпал науково-технічного прогресу живляться тим, що Бог послав (нафта, газ, інші природні копалини), а все, що вона (Росія. – *T.O.*) робить руками і мізками, на зовнішніх ринках неконкурентоспроможне. І не треба розповідати про російський експорт суперозброєнь. Практично всі вони були розроблені ще в Радянському Союзі, коли майже 80 відсотків наукового потенціалу, пов'язаного з ВПК, перебувало в Україні» [287].

Природні умови Руської рівнини мали також важливі соціальні наслідки. Умови ведення сільського господарства вимагали об'єднання трудових зусиль, а це, у свою чергу, призвело до тривалого існування сільської общини і великої патріархальної селянської сім'ї. Умови для ведення фермерського типу сільського господарства, провідного для цивілізацій Заходу⁴, були відсутні не тільки через природно-кліматичний фактор. У російській цивілізації існував азійський спосіб виробництва. Він передбачав необмежену владу, ототожену з власністю, що зосереджувалася у богоподібній першій особі (цар – помазаник Божий) – уособленні не тільки суспільства, але й усього світоустрою, теперішнього і майбутнього підданих такої держави. В особі правителя персоніфікувалася сама держава як гарант особистого, національного і навіть загальнолюдського спасіння⁵.

За системою землекористування, що склалася в Росії й існувала впродовж століть, держава в особі царя або «диктатури пролетаріату» була верховним власником і розпорядником власності,

⁴ На теперішній момент країни Західної Європи і США забезпечуються продовольством і сировиною, що виробляють від 2 до 4% населення, зайнятого в аграрному секторі економіки.

⁵ У наш час це має вияв і у закликах певної частини російськомовного населення: «Путін, прийди! Путін врятує!», і у переконанні більшості людності РФ у тому, що їх держава має врятувати «традиційні цінності» для світу.

насамперед землі, яку надавала у користування за виконання певних повинностей. Дворяни одержували її за службу царю, а потім передавали наділами своїм покріпаченим селянам за панщину та оброки. За радянської влади селяни залишилися фактично кріпаками держави, оскільки були змушені здавати їй суворо визначені обсяги сільськогосподарської продукції, а в країні існувала система паспортів і прописки, що не давало змоги вільно обирати місце проживання та заняття.

Для російської цивілізації характерна типово східна риса – намагання існувати у гармонії з природою. Але, як писав В. Ключевський, природа Великоросії надто примхлива: «Вона часто сміється над найобережнішими розрахунками великороса; примхливість клімату і ґрунту обманює найскромніші його очікування, і, звикнувши до цих обдурень, розважливий великорос любить інколи стрімголов обрати чи не найбільш ненадійне і нерозважливе рішення, протиставляючи вередуванню природи вередування власної відваги» [108]. Тому ключовими психологічними поняттями культурного архетипу російської людини стали «авось» та «небось» – схильність випробувати свою долю, грати у фарт. «Зворотним боком медалі» стала значна схильність до різного роду залежностей, у даному випадку – до сподівання на фарт. Досі домінують старі цінності, у формуванні яких неабияку роль відіграли народні казки, де завжди присутня надія на щасливий випадок, на удачу, на «авось». Усі ці Ємелі, Іванки-дурники і гради Кітежі – потаємна мрія, виплекана від колискового віку. Як і комунізм з його обіцянками миттєвого вирішення всіх проблем.

Своєрідність сезонної господарської аритмії призводила до неможливості розрахувати наперед, заздалегідь розробити план дій і прямо йти до накресленої мети⁶. Це позначилося на менталітеті росіян: більше східної, візантійської ірраціональності, ніж

⁶ Немає нічого більш гидкого для російської людини, ніж бачити поруч із собою іншу людину, яка активно будує своє життя, а ще з перспективою на майбутнє, на краще життя. Тому не дивно, що таке обурення й у керівництва, й у більшості населення РФ викликало прагнення України стати європейською країною.

західної раціональності. І через це емоції завжди переважали і переважають над розумом, пристрасті над інтересами. Особливо це позначилося на етосі праці. Природа привчила російську людину до надмірного короточасного напруження своїх сил, до манери працювати швидко, гарячково – «споро». Жоден з народів Європи не здатен до такої трудової напруги за короткий час, проте ніде в Європі не знайти такої незвички до рівної і розміреної постійної праці, як у Великоросії.

Крім того, специфіка історичного розвитку російської цивілізації з тривалим пануванням позаекономічних форм примусу (не економічний інтерес рухав людиною, а примус – через покріпачення за часів царату або всезагальну трудову повинність радянських часів) також вплинула на ставлення російської людини до праці. Відбулося морально-психологічне відчуження від роботи, праця розглядається як повинність. Це закарбувалося у низці російських прислів'їв: «От работы кони дохнут», «Дураков работа любит», «Работа – не волк, в лес не убежит», «От трудов праведных не наживешь палат каменных» та ін. Останнє прислів'я також вказує на те, що населення Московії традиційно орієнтувалося на низький рівень матеріальних зазіхань, що підкріплювалося настановами православ'я: «Бідність – не порок». Люди від найдавніших часів звикли жити убого, задовольнятися незначним, що виробляло психологічну звичку до бідності. Шановане ставлення до бідності в російській цивілізації відрізняється від того, що склалося в європейській, де бідність вважається або Божою карою, або хворобою – психологічною, тобто неспроможністю розпорядитися тим, що дав Бог. Інакше кажучи, дати раду наявним ресурсам.

Для Європи притаманна сильна географічна розчленованість, що сприяє спеціалізації господарства і посиленню товарообміну між різними місцевостями, а також висока густина населення й обмеженість природних ресурсів, що стимулювало інтенсифікацію господарства (інтенсивна суспільно-виробнича технологія).

Величезні простори, низька густина населення⁷ створювали в Росії можливість підтримувати рівень життя за рахунок введення у господарський обіг все більших обсягів природних багатств землі (екстенсивна суспільно-виробнича технологія), що формувало уявлення про «невичерпні багатства» рідної землі і невміння заощаджувати, тобто безгосподарність, а також пасивно-споглядальне ставлення до світу.

Велике значення для оформлення своєрідності цивілізації мають вірування. На разі це християнство візантійського зразка – православ'я, що одержало статус державної релігії. Прийняття тієї чи іншої релігії як державної тягне за собою далекосяжні наслідки у всіх сферах людського буття: економічного, соціального, політичного, ідеологічного. Основою прогресу будь-якого суспільства є зростання добробуту, що забезпечується збільшенням додаткового продукту, створюваного в процесі праці. У кожній спільноті – своя етика праці, на яку значний вплив має віра. Християнство – католицизм, протестантизм, православ'я – по-різному вплинуло на формування етики в цілому, етики праці зокрема. Західне християнство, особливо протестантизм [37], виявилось більш прагматичним, ніж східне. В результаті – вищий рівень життя в західних країнах.

В основі західного і східного християнства – різні духовні типи, у першого – петровський, у другого – іоанівський. Апостол Петро – втілення життєвої активності практичної, заповзятливої людини, апостол Іоанн тяжів до внутрішнього, споглядального життя. Для віруючого західних християнських конфесій людиною в праці рухають особистий інтерес, самоствердження, для православного найвищою вважається праця молитовна і споглядальна. У православ'ї інтерес до практичного, господарського життя витіснився орієнтацією на вічне і позачасове, пошуками

⁷ На 2016 рік густина населення Російської Федерації – 7 осіб на кв. км, за Уралом у більшості районів Сибіру показник становить 1 особа на 50 кв. км. До цього часу величезна кількість людей виживає за рахунок природи: мисливство, рибальство, заготівля грибів, ягід, трав.

абсолютного добра й абсолютної правди, які полягають у рівності всіх перед Богом. Послаблення інтересу до практичної, господарської діяльності зумовлюється все тим же – неможливістю заробити на краще життя.

Добре відома «піраміда потреб А. Маслоу», в якій на п'ятому, вищому рівні – потреба у самореалізації. Православна моральна парадигма передбачає набуття самоактуалізації людиною не у задоволенні потреб, а у стримуванні пристрастей, тобто стримуванні енергії. Західна мораль, особливо сформована протестантськими настановами, орієнтована на зняття факторів, які обмежують активність індивіда. Протестантська етика вчить, що робота – це життєва місія людини, в праці особа самореалізується. Іншим є ставлення до роботи в Росії, де впродовж століть праця була підневільною, тяжкою, неспроможною вивести з бідності. Помічено, що у відсталих країнах до праці ставляться як до повинності: працюють, аби жити. В країнах динамічного розвитку ставлення інше: люди живуть, щоби працювати.

Зайвим буде доводити: у самореалізації найголовніше – свобода. Проте свобода, можна сказати, складна система, оскільки передбачається множинність варіантів для вибору, над яким треба думати. Православ'я ж недовірливо ставилося до людських роздумів, навчаючи не роздумувати, а вірувати. Подібні настанови зумовлювали становлення надто прямолінійних поглядів на світ, недостатню гнучкість у сприйнятті суперечливості, багатосуб'єктності світу. Особливе ставлення до простоти⁸, бо абсолютної правди, під якою розумілася рівність для всіх, не можна досяг-

⁸ Існує російське прислів'я: «Иная простота – хуже воровства». Якщо його екстраполювати на російську/радянську історію, то можна побачити згубність улюбленого спрощеного способу розв'язання проблем будь-якої складності. Як казав Й. Сталін: «Є людина – є проблема. Немає людини – немає проблеми». Більшовики поділили всіх на «своїх» і «контру»: «Хто не з нами, той проти нас» і «Якщо ворог не здається, його знищують». Масовий терор перетворено на інструмент влади. Цим спрощенням було нанесено страшний удар по основах європейської і на європейський лад орієнтованої моделі соціально-правової держави і громадянського суспільства.

ти у складності, а тільки у простоті. З одного боку, любов до простоти веде до формування звички до соціального приниження, до убогства, до низького рівня життя, шанування бідності. Не дарма у російській культурі поважне місце займає «благородний злидар» як моральне мірило (твори Ф. Достоевського, М. Горького, В. Короленка та ін.). У бідності вбачається найвищий прояв свободи – свободи від відповідальності, насамперед від відповідальності за приватну власність, за добробут свій і ближніх. Православ'я вчить жити у бідності і покорі. Життя у нестачах вважається за чесноту. Попри найбагатші ресурси настанова не жити, а виживати. Хоча сучасні ієрархи РПЦ МП вражають своїми розкошами.

З іншого боку, консервативність православ'я перешкоджає модернізації, яка важлива для того ж подолання бідності. У російської і західних цивілізацій різні принципи життя. Для Заходу притаманна інтенція – прагнення, спрямованість свідомості, волі і почуттів, яку висловлено в ідеї прогресу, невинного удосконалення людини, суспільства і структур влади. Інноваційний характер західних цивілізацій зумовлюється духом індивідуального пошуку і незалежної підприємливості, який штовхає людей до неочікуваних рішень. В російській цивілізації відсутнє яскраво виражене прагнення до прогресу, це проміжна цивілізація, яка час від часу робить спроби відійти від традиційного типу і перейти до інноваційного, проте кожного разу це їй не вдається. Відбувається відкочування назад, повернення до старих засад. І кожного разу після провалу чергової спроби модернізуватися Росія вдається до агресії. Головна причина невдач – те, що ініційовані верховною владою заходи вдаються до запозичення зовнішніх форм, проте глибокі цінності залишаються незмінними, традиційними. Яскраве тому підтвердження – відданість юліанському календареві, через який, зокрема, святкування Нового року і Різдва завдають сильного удару не тільки по здоров'ю, але й по економіці тих країн, які йому слідують. У той час, як в країнах Заходу 2 січня розпочинається новий цикл економічного життя, у православних ще довго святкують, відзначаючи і «старий Новий рік».

Модернізація – це оновлення, ускладнення, що відповідає настановам одного з провідних наукових напрямів сучасності – синергетики. Розвиток сучасного світу спрямований у бік ускладнення, в якому має робити свій самостійний вибір людина. Отже, об'єктивно православ'я у теперішньому своєму вигляді виступає в ролі гальма модернізації. До того ж авторитарній владі зайві ускладнення не потрібні. Адже в результаті модернізації рівень добробуту може зрости, базові потреби будуть задоволені, людина бачитиме далі і може ставити незручні питання і вимагати додержання її прав і свобод. А це незручно для влади.

Росія – спадкоємниця Візантії, яка зникла у середині XV ст., проте впливи її досі сильні. Існує термін «візантизм». Насамперед, цим терміном позначається великосяжний культурно-історичний комплекс релігійних, державно-політичних, філософсько-моральних, художньо-естетичних ідей і відповідних форм соціальної практики, що генетично походять від візантійських зразків і зумовлюють відмінності російської (православної) цивілізації від європейського Заходу. Інколи в цьому контексті використовується термін «візантинізм». Ним позначають манери, думки, стиль життя, літературу, мистецтво, архітектуру, наукові досягнення, які походили з міста Візантія і Візантійської імперії, особливо за часів її розквіту. Маються на увазі певний архітектурний, художній, музичний стилі. Так, для архітектури характерною стає поява рельєфу, у малярстві – вільне використання золочення, особливо у фоні. У літературі і філософії візантійська цивілізація не дуже відрізнялася своєю оригінальністю, бо перекладала і зберігала класичні грецькі та латинські тексти. Пізніше величезна їх частина збереглася саме через могутність Візантії у період, коли решта Європи перебувала у темряві варварства. У середні віки Новий Рим був знаний як найбільш багате і красиве місто у всій Європі, справжній центр мистецтв і знань, а також провідний теологічний центр, головний центр православної церкви. Хоча в цілому масштаби самовираження візантійської цивілізації в сфері культурної творчості виявилися вельми незначними, осо-

бливо у порівнянні з античністю, європейським Відродженням і Новим часом. Її культуротворча місія була локалізована насамперед у сфері релігійної творчості. Історичне призначення Візантії історики вбачають в адаптації християнства до соціальних та духовних особливостей народів, що заселяли землі на схід від Риму.

Якщо поняття візантинізму використовується як категорія культурологічна, то візантизм трактують здебільшого у соціально-політичному ключі, особливо стосовно держави. Найголовніше він репрезентує відмову від незалежності духовної влади, а також переконання, що втручання світської влади у справи релігії є виправданими. Така теорія і традиція запанували відтоді, коли Русь прийняла християнство як офіційну і державну релігію, а грецька церква перетворилася майже на додаток до держави. Візантійська модель церковно-державних відносин, яка до того ж накладалася на структури племінної спільноти і на менталітет напівпервісного колективізму, значною мірою визначила підпорядкування духовної сфери світським інтересам і, таким чином, світським государям. Але це ж підкорення багато в чому сприяло і покорі дрібних територіальних одиниць владній волі государя і врешті-решт запереченню ролі і значення особистості конкретної «пересічної людини» у владних та управлінських процесах [253, с. 71]. Додати до цього улюблене: «А що я можу? Я – людина маленька», що також перейшло від Візантії, де на відміну від богоподібної особи античності в центрі уваги постала гріхозна маленька людина, яка над усе прагне порятунку. На відміну від Заходу, де провідним був дуалізм церковної і світської влад при намаганні Пап здійснювати зверхність над європейськими правителями, у Візантії, а потім у тих країнах, які зазнали впливу візантизму, церква опинилася під державою (одна з головних системних характеристик, що відрізняє східний тип християнської цивілізації від західного).

Значну роль у зміцненні тісного союзу між православною церковною та російською державою відіграв релігійно-церковний рух, очолюваний Йосипом Волоцьким, у руслі чиїх настро-

їв сформувалася ідея «Москва – третій Рим», яка передбачала зростання авторитету держави як оплоту православної віри, що прийняла естафету зниклої Візантії. Суть ідеї полягала у тому, що тільки Московія має все необхідне для того, аби відродити колишню славу першого Риму, другого – Константинополя і стати охоронцем православ'я на всій землі. Для цього московський князь повинен проводити релігійну політику навернення у нього тих народів у його землях, які ще не мали істинної віри, а також зберігати у цілісності церкви та монастирі⁹. Таким чином значний тягар турбот перекладався на плечі світського правителя, владі якого надавалася божественна природа. Тобто влада імператора вважалася божественною, непідзвітною законам і людям, бо йому суддею – тільки Бог. Разом із тим візантизм підштовхував державу до того, аби вона практикувала неправові форми управління, порушувала природні права і свободи громадян, причому як своєї країни, так і чужих. Особливо це помітно на сучасному етапі, коли Руська православна церква Московського патріархату вірно і віддано служить путінському режиму. Треба розуміти, що ідея месіанства, особливої місії нації насправді є обґрунтуванням завоювань інших народів, а заяви про відданість московському православ'ю мають засвідчувати приналежність до російської цивілізації.

Слідом за Візантією Московія увійшла до тихого історичного затону, надто відмінного від бурхливого океану різноманітних рухів, що вирував у Європі. Найголовнішою серед європейських тенденцій була і залишається інтенція – прагнення, спрямованість свідомості, волі і почуттів, яку висловлено в ідеї прогресу, невинного удосконалення людини, суспільства і структур влади. Таким чином сформувалися значні психологічні, метафізичні та інші відмінності Заходу і Росії, де відсутнє яскраво виражене

---

⁹ Притому, що в сучасній Росії церква відокремлена від держави, РПЦ МП є найбільшим одержувачем грантів: тільки впродовж 2013–2015 років – 63 президентських гранти на суму 256 млн рублів.

прагнення до самовдосконалення. Саме успадкований візантизм відокремив Росію від Заходу.

Сучасний російський соціолог В. Бачинін вважає, що головним соціальним продуктом візантизму є тип індивідуальної свідомості, якій притаманні схильність мислити поза межами природно-правових категорій, відсутність критичного ставлення до неправових акцій державної влади, піддатливість маніпулятивному тиску пануючих ідеологем, покірливість силі авторитарного правління, здатність пристосовуватися до вимог жорстоких політичних режимів. Носій подібної свідомості, який перебуває у рамках жорсткої дисциплінарності, здатен з легкістю переходити від мовчазної покірливості до протилежного стану і перетворюватися у «людину беззаконня» [17]. Звичка підкорюватися зовнішньому диктату робить його самого після перерозподілу влади схильним до диктату і насильства. Російська історія переповнена прикладами такого роду.

Ще значення терміна «візантизм» у сучасному політичному лексиконі – тонка дипломатія, хитрощі, підступність, інтриги. Важка міжнародна обстановка, в якій існувала візантійська держава впродовж майже всієї своєї історії, викувала витончену і майстерну дипломатію, що не гребувала ніякими засобами. В її арсеналі були підкуп іноземних правителів, інтриги при іноземних дворах, залякування і нацьковування одних народів на інші, розпалення плеємної або релігійної ворожнечі. Її гаслом залишався перевірений принцип політики римлян: «Розділяй і володарюй». Підступність і вивертність, вміння плести найхитромудріші тенета, розігрувати багатогодові комбінації, порушувати домовленості були основним нервом візантійської дипломатичної системи. В наш час інколи про того чи іншого політика можна сказати, що він «справжній візантієць», хоча сам він може про це не здогадуватися. Зайвим буде доводити, що сучасна політика Кремля є втіленням візантизму.

Від самого початку для Московії в цілому була притаманна східна цивілізаційна орієнтація у державотворенні. Затвердилися

відносини підданства, як на Сході, а не васалітету, як на Заході. Васальні відносини, що існували в руських землях у давнину, поступово були ліквідовані: князі і бояри втратили імунітет¹⁰, а також були позбавлені права змінити сюзерена¹¹. Форми традиційної прямої демократії також згорнулися. Було ліквідовано міське народне зібрання (віче), яке виявило себе в ролі демократичного інституту. Вже за часів царя Івана III (1462–1505) московські книжники доводили, що монархічні порядки є природними і законними, а звичаї проводити віча називали «диявольською прелестью». виправдовуючи підготовку завоювальницьких походів Івана III на Новгород наприкінці 1470-х рр., вони таврували новгородське віче як «скопище злих смердів і безіменитих мужиків». Із узяттям Новгорода у 1477 р. республіку скасували, віче більше не скликалося, виборні посади, древній суд пішли у минуле. Так само відбулося й в інших місцях.

Затверджується монархічний принцип успадковування влади. Якщо у древній Русі влада належала роду Рюриковичів і передавалася за принципом «старший у роду» (немонархічний принцип), то пізніше настала черга монархічного принципу одноосібної влади, яка передавалася від батька до сина. Вперше Дмитро Донський (1359–1389) передав велике княжіння своєму старшому синові – Василю I (1389–1425) без санкції Золотої Орди «як отчину», що було важливим свідченням початку становлення монархії. Роль Боярської думи як дорадчого органу поступово зменшувалася. Великий князь, не задоволений тими чи іншими діями члена Думи, яким би родовитим і шляхетним той не був, міг у будь-який момент стратити його, заслати до монастиря, відібрати

¹⁰ Імунітет (від лат. *immunitas* – звільнення від чогось) – у феодальному праві Західної Європи – сукупність прав феодала здійснювати у своїх володіннях певні державні функції, наприклад мати збройні сили, чинити місцевий суд, збирати податки, без втручання центральної влади.

¹¹ Сюзерен (від фр. *suzerain*) – у Західній Європі за часів феодалізму – великий феодал по відношенню до залежних від нього васалів; верховним сюзереном, зазвичай, вважався король.

мастності, що постійно робилося. Особливо зменшилася роль Боярської думи за часів Івана Грозного (1533–1584). Місце непокірних бояр, яких здебільшого було закатовано, посіла бюрократія. Встановилася необмежена одноосібна влада московського великого князя у формі самодержавства. Не тільки простий хлібороб, а й шляхетний боярин вважалися лише холопами царя. Усі були зрівняні перед владою, стали залежними від держави.

Після одержання у 1480 р. Московією незалежності від Орди східні риси у її суспільній організації не тільки не відійшли, а, навпаки, зміцнилися. За часів Івана Грозного Московська держава впритул наблизилася до типу східної деспотії – завершилося формування самодержавства. Головною опорою влади стала бюрократія з тенденцією до постійного кількісного зростання. Приватна власність, яка почала стверджуватися у домонгольський період, була ліквідована. Влада стає верховним власником, а за підданими з часом визнавалися тільки права умовного володіння.

Держава, набута в ході боротьби за незалежність, розглядалася як головне національне надбання. Пріоритет держави і державності став яскравою рисою російського менталітету. Запанувало уявлення про злиття інтересів держави і суспільства. Національна гордість великоросів часто переростала у великодержавність, що притаманно усім імперіям. Величезна багатонаціональна держава розглядалася як російська, а історія країни – як історія росіян. Таке переконання підживлювалося тим, що величезні, найчастіше малозаселені території Сибіру, Казахстану, Середньої Азії та інші освоювалися росіянами ціною каторжної праці, самозречення, подвигу.

У період Московської держави також сформувалася корпоративність – важлива риса російської цивілізації. Сенс її у тому, що влада мала справу не з громадянами, а з корпоративними структурами різного виду і супідрядності. Це були родові корпорації знаті, посадська община, купецькі сотні, община вільних чорносошних селян, козацька община. Навіть у кріпаків існувала община. Державна бюрократія також була і досі є корпоративною

верствою зі своїми власними інтересами, що визначають її дії. Суспільна ієрархія будувалася таким чином: найвищою верствою вважалося боярство – великі землевласники, що передавали свої латифундії у спадок. Проте зі зміцненням держави їх чисельність скорочувалася, а право приватної власності поступово обмежувалося. Поступово найвищою верствою стає державна бюрократія, яка сформувалася у самостійну станову корпорацію – дворянство. Дворяни займали адміністративні посади і за службу одержували маєтки, менші, ніж колись були вотчини бояр, до того ж на правах володіння, а не власності. Власником землі виступала держава в особі великого князя. Поміщик одержував маєток на все життя, поки міг нести військову службу. Маєток передавався у спадок, якщо син на час смерті батька досягав 15 років і міг нести службу. Маючи власність на поміщицьку землю, держава стягувала з них податі. Поміщик одержував оброк зі своїх селян, які до того ж працювали у його господарстві – виконували панщину.

Станово-корпоративна структура середнього і нижчого прошарків складалася поступово. Міська верства у XVII ст. називалася «посадські люди», з них пізніше сформувалася купецька верства. Більшість населення була пов'язана з територіальною селянською общиною, яка мала назву «мир». Треба наголосити, що оскільки основним осередком суспільного устрою була община, російській цивілізації притаманний комунальний тип. Общинність – втілення колективізму (за часів СРСР – «основа основ» радянського способу життя). Колективізм як норма людських відносин у рамках російської цивілізації має певні особливості. Насамперед, це тривала общинна традиція. Община відповідала за всіх. Общинник не повністю відповідав навіть за себе. Общинність, колективізм – це протилежність індивідуалізму, тобто невизнання цінності людської особистості та її інтересів. Врешті-решт, презирство до особистості, що є протилежністю традиціям цивілізацій Заходу. Якщо в західних спільнотах людина прагнула проявити свої кращі риси, показати себе, в російській общині вона звикла «бути, як всі, не висовуватися». Типові вирази, що мають принизити людину: «Тебе что, больше всех надо? Ишь, какой ум-

ний виискався!» Врешті-решт сформувалося негативне ставлення до людини. Людські втрати ніколи не зупиняли ані владу, ані тих, хто їй корився. Тобто здавна і дотепер у Росії панує усвідомлення першості спільноти і вторинності особи.

Отже, сільська община формувала ментальність, основними рисами якої були колективізм¹², соціальна справедливість, наближеність до природи, до землі. Все життя селян проходило у межах відносно ізольованого, замкненого общинного світу, який забезпечував соціальний захист і допомогу. Община допомагала тим, кому важко було вести господарство, зокрема, через перерозподіл землі, коли хороше поле забирали у заможної сім'ї і передавали незаможній, а першій виділяли нову ділянку землі, яку ще треба було доводити до пуття¹³. Однак вільні селяни-общинники все більше ставали об'єктом експлуатації з боку держави, їх свободи та чисельність скорочувалися.

Найнижчий прошарок складали кріпаки у маєтках дворян та монастирів. Вони перебували у повній залежності від тих, хто володів землею. Система кріпосного права почала оформлюватися водночас із помісною системою землеволодіння і склалася у пов-

---

¹² Відомий польський соціолог Ю. Штомпка, аналізуючи цей феномен, вказував, що у його рамках індивід вважався носієм заздалегідь визначених планів, підкорювався спільноті, не міг протиставляти свої права колективу, особиста відповідальність виявлялася розмитою, у прорахунках звинувачувалися зовнішні обставини, панувала пересічність, стратегією адаптації було «не висовуватися», розчинитися в оточенні. Ці риси вдачі тільки посилювалися за радянських часів. Їх носії після розпаду СРСР зазнали «культурної травми», оскільки нова капіталістична культура радикально змінювала пріоритети. В центрі постали індивід, його права, але з ними й обов'язки. Він сам бореться за особистий успіх, демонструє змагальність, оцінює свій статус, порівнюючи себе з іншими, відповідаючи за досягнення і невдачі [291].

¹³ Від 1893 р. перерозподіл землі в общині став здійснюватися через кожні 12 років. Можна побачити, що усі головні події російської історії XX ст. так чи інакше пов'язані з переділами, які проводилися у 1905 р. (перша російська революція), 1917 р. (лютнева і жовтнева революції), 1929 р. (початок сталінської колективізації, коли скасували приватну власність на землю і селяни вдруге були докріпачені).

ному обсязі у XVI ст. Вона відрізнялася надзвичайною жорстокістю: кріпаки перебували у становищі рабів. Над ними знущалися, їх продавали, як худобу. Але рабам було краще, бо їх годували хазяїн, а кріпаки мали дбати про їжу самі, працюючи і на панів, і на своїх клаптиках землі. У житті кріпаків також велику роль відігравала община. Від кінця XVI ст. більшість населення Росії була покріпачена. Це наклало тяжкий відбиток на політичну культуру, традиції, менталітет, в яких одне з провідних місць зайняло насильство.

Існували й інші верстви. Козацтво формувалося з людей, які йшли на території небезпечні, не освоєні осілим населенням. Православне духовенство вважалося привілейованою верствою з монастирями зі значними земельними володіннями. На межі XV–XVI ст. монастирські маєтності займали третину території держави. Великі князі, бояри жертвували землі разом із селянами церкви, дарували їх на поминання душі, ці землі переходили до церкви, коли переривався рід тощо. Монахи збирали із селян оброки, торгували. Звичайно, за виконання всіх церковних обрядів треба було платити. Тобто церковна корпорація визначала не тільки духовне життя.

Кожна людина була пов'язана з певним корпоративним осередком. Організоване за корпоративним принципом суспільство консолідувалося на основі вертикальних зв'язків: община – влада. На відміну від Західної Європи, де впродовж XIII–XVII ст. селянська община розвалилася і ствердилося парцелярне – дрібне індивідуальне господарство на селі, в Росії община зміцнилася. Через це тут загальмувалася соціальна диференціація, товарно-грошові відносини розвивалися дуже слабо. Замкненості і збереженню общини сприяли як влада, так і поміщики, бо скута круговою порукою община зручна в управлінні.

У російській цивілізації не існувало стійких механізмів впливу соціуму на систему влади. Для розв'язання протиріч слугувало насильство як з боку влади (жорстоке придушення спроб протестів, різноманітні репресії), так і суспільства (бунти, вбивства

найжорстокіших представників влади). Бунти, повстання, заворушення свідчили про неблагополуччя, їх налічується чимало в історії Росії. Проте масові рухи, якими б потужними вони не були, як правило, не вели у майбутнє. Їх програму можна охарактеризувати як прагнення повернутися до ідеалізованої стародавності зі справедливим царем, мудрими чиновниками і «правильним» общинним життям. Це свідчило про те, що суспільна система була дуже стійкою і тяжіла до відтворення після катастрофи у незмінному вигляді за суттю з тенденцією до розширення своїх меж.

Особливої активності російська експансія набула, починаючи з XVI ст. На Заході Московія билася за виходи до Балтійського моря. Протягом XVI ст. російська держава вела 10 війн на заході загальною тривалістю 50 років. Але тоді їй протистояли Литва, Польща і Швеція, які динамічно розвивалися, і реалізувати свої задуми московитянам виявилось важко. Інша справа – на сході, де існували утворення, що склалися на руїнах монгольської держави. Вже у середині XVI ст. до складу Росії були включені анклав мусульманської цивілізації (Казанське, Астраханське ханства, західна Башкирія). Потім приєднали народи Поволжя і Сибіру. Колонізація Сибіру завершилася наприкінці XVII ст. Із середини XVII ст. – поглинання України та земель Східної Білорусі.

У період Північної війни 1700–1721 рр. до складу Росії, яку у 1721 р. цар Петро I за західним зразком проголосив імперією, увійшли території на узбережжі Балтики: Інгрія, Ліфляндія, Естляндія, Карелія, острови Езель, Даго, Моон. Унаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.), здійснених Росією, Австрією та Прусією, до складу російської держави анексовані Білорусь, Західна Україна, більша частина Литви і Курляндії. Після російсько-шведської війни 1808–1809 рр. Швеція віддала Росії князівство Фінляндське. Віденський конгрес 1814–1815 рр. за результатами антинаполеонівських війн передав до складу Російської імперії Герцогство Варшавське (царство Польське).

У другій половині XVIII ст. у результаті війн з Туреччиною (1774, 1783, 1791 рр.) до Росії відійшли Крим та північне узбе-

режжя Чорного й Азовського морів. До імперії також відійшли Кабарда на Північному Кавказі, південні землі до Бугу. У 30-ті рр. того ж століття почалося приєднання до складу Росії Казахстану, що тривало до 60-х рр. наступного сторіччя.

Боротьба за Кавказ почалася ще за часів Петра I. Проте після його смерті вона загальмувалася і знов активізувалася наприкінці XVIII ст., результатом чого стало приєднання Грузії. Вже у XIX ст. у ході російсько-турецьких та російсько-іранських війн були приєднані Бессарабія, Закавказзя. Потім у період тривалої і драматичної Кавказької війни до складу Росії додані Чечня, Інгушетія, Дагестан. У другій половині XIX ст. Росія заволоділа значними територіями у Середній Азії: завойовані Хівинське, Бухарське і Кокандське ханства, Закаспійський край. До середини XIX ст. до складу імперії увійшли всі народи Далекого Сходу. Існували навіть наміри здійснення походів углиб Азії аж до завоювання Індії. Але російський імператор Олександр II не підтримав ці задуми і зупинив війська на кордоні з Афганістаном.

Територіальні розширення Російської імперії відбувалися за східним типом, тобто шляхом розповзання на прилеглі території. Росія не стала метрополією, а завойовані території – колоніями. Колоніальний тип експансії не склався. Завойовані території включалися до складу єдиної держави – імперії. Звідси – байдужість Росії до заморських регіонів. Прикладом може слугувати історія освоєння Америки. У 1741 р. російська експедиція на чолі з командором В. Берингом досягла Аляски. Починаючи з другої половини XVIII ст. російські мореплавці і підприємці активно освоювали Російську Америку (Аляска і невелика колонія у Каліфорнії). Однак у 1867 р. Російську Америку продали уряду США за символічну навіть на ті часи суму – 7,2 млн доларів (корабель, який віз те золото, затонув під час шторму у Балтійському морі). Російське керівництво вважало, що витрати перевищують прибутки від далеких земель.

Більш ніж чотириохсотрічна історія розширення Росії знала і добровільне приєднання окремих народів через агресивність су-

сідів на умовах васалітету, протекторату. Однак все ж такі переважили не милосердя і добра воля, а насилля, гноблення, припинення. Так, у Середній Азії та на Кавказі цілі селища випалювалися вщент за одне тіло вбитого росіянина, яке знаходили поблизу. А покровительство і протекторат переростали потім у насильницьке підкорення, військові захвати з найжорстокішими репресіями.

Народи, які потрапляли під владу Російської імперії, не мали можливості самовираження. Державність, яка починала народжуватися у них за умов нового часу, порушувалася і переривалася приєднанням до Росії. Так можна сказати про Україну, Литву, Грузію, Вірменію, Азербайджан, політичні утворення Північного Кавказу, держави Середньої Азії, Татарські ханства Поволжя і Сибіру. Деякі народи (наприклад, Сибіру) так і не вийшли на державний шлях розвитку. Росія поглинула і древні держави, і середньовічні політичні утворення, і родоплемінні анклавні. На чому ж трималася єдність колосального різноманітного конгломерату?

Величезну роль у забезпеченні стабільності цього багатонаціонального суспільства відігравала централізована унітарна держава. На всій території існували єдиний адміністративний поділ, єдина система діловодства і суду, єдиний правовий і економічний простір. Другий фактор – русифікація. В деяких районах вона виявилася малоефективною (Азербайджан, Прибалтика, Фінляндія, Польща). Інша ситуація спостерігалася в Україні та Білорусі. Великоросія добивалася єдності православного населення під егідою російської церкви і російської держави, не визнаючи права українців та білорусів на національну самобутність. Русифікація була лише частиною ширшого явища – домінування російського народу у суспільній системі Росії. Це домінування виявлялося насамперед у тому, що всі народи жили за законами, що відбивали російську традицію. В органах влади вищого і середнього рівнів переважали росіяни. Російська мова використовувалася у сфері управління. Православ'я мало пріоритет у порівнянні з іншими конфесіями. Домінування росіян позначало нерівноправне, у по-

рівнянні з ними, становище інших народів. Слід зазначити, що правляча еліта Росії складалася не тільки з росіян, але вона була російськомовною.

Разом із тим переважаюча більшість росіян не належала до еліти і вела жалюгідний спосіб життя злиденного селянства, яке довгий час перебувало у стані покріпачення. Після реформи 1861 р. кріпацтво формально скасовувалося, та життя якісно кращим не стало. В аграрній Росії безземелля, бідність і напівголодне існування були звичайними речами як для росіян, так і неросіян. Головним наслідком російського історичного процесу, що продовжує впливати на сьогодні, є панування селянської свідомості. Хоча більшість сучасного населення Російської Федерації є городянами, проте це городяни у першому чи другому поколінні із селянською психологією. Наочний приклад: чому люди на вулицях часто кидають недопалки, обгортки або лушпиння не в урни, а собі під ноги? Тому що такі особливості сільської побутової культури, і досі важко звикнути до нового середовища. Селянська етика зберігається не тільки серед тих, хто працює на землі, її додержуються і ті, хто працює на заводах чи в офісах. Можна забути своїх селянських предків, але сповідувати ті ж самі цінності, наприклад принцип довіри тільки до найближчих, бажано родичів або друзів. Ось чому в Росії так поширений непомітний. Зворотним боком медалі є те, що в Росії не склалося буржуазної свідомості. Селянська свідомість у країнах Південно-Східної Європи та в Росії збереглася значною мірою через візантійську спадщину. В країнах християнства візантійського зразка буржуазія як політичний та економічний клас почала складатися принаймні на п'ять сторіч пізніше, ніж у Західній Європі. А суспільство носило традиційний, тобто аграрний, характер. Можна сказати, що його цивілізаційна «матриця» – традиційне аграрно-патерналістське священновладдя, тобто домінує принцип «влада є священною».

Сучасна цивіліологія – наука про цивілізації, що займається визначенням провідних тенденцій у розвитку світового співтовариства цивілізацій. Існують різні підходи у визначенні кри-

теріїв їх типології. В основу типології може бути покладено типологію відтворення. Усі суспільства, які існували досі, тією чи іншою мірою наближалися або до статичного типу відтворення, орієнтованого на підтримку своїх цінностей і соціальних відносин у максимально незмінному вигляді, або до динамічного, інтенсивного, спрямованого на постійне змінювання, на розгортання своїх можливостей, найповніше їх розкриття. Перші найбільше цінували і цінують традиції¹⁴, такі суспільства називають традиційними. Другі націлені на змінювання, оновлення, найвищою цінністю для них є інновація. До статичного типу відтворення тяжіли всі стародавні суспільства. Традиційні суспільства могли існувати, лише твердо дотримуючись накопиченого досвіду. Будь-яке суттєве відхилення загрожувало статичному суспільству руйнуванням.

Протилежний за своїми характеристиками тип цивілізації поступово сформувався з традиційного суспільства на території Західної Європи. Першим його паростком, праобразом була античність (греко-римська стародавність) – певний виняток з числа традиційних цивілізацій. Антична структура почала суттєво відрізнятися від структур цивілізацій, які існували до того, приблизно у VII ст. до н.е. Тоді в Середземномор'ї відбулося щось схоже на соціальну мутацію, яку ще називають архаїчною соціальною революцією. Виникли такі структурні параметри: приватна власність; товарне виробництво і вільний ринок; висунення на перший план індивідуальності громадянина; розвинене приватне право, що охороняло власника-громадянина; створення основ громадянського суспільства у вигляді поліса з підкоренням йому виборної адміністрації, де мало місце зростання самоуправління за відсутності сильної централізованої влади. Усе це було принципово новим і відсутнім у попередніх структурах, заперечувало основи, на яких ті структури інституційно базувалися.

Відмінність полягала не тільки в елементах, але й у динаміці еволюції. Протягом століть Схід існував у своєму звичному рит-

¹⁴ У цьому плані показовими є постійні заклики В. Путіна цінувати традиції.

мі як у тих країнах, що зазнавали нашестя і гинули, так і там, де катаклізмів не було. В обох випадках структура відзначалася стабільністю і статичністю. Вона регенерувала після катаклізмів, але не змінювалася. І тільки енергійний вплив європейського капіталу від початків колоніальної експансії заклав основи для вимушеної трансформації Сходу у деяких аспектах.

Антична структура була динамічною. Після катаклізмів, пов'язаних із загибеллю Риму і навалом варварів, вона зуміла відродитися, хоча повністю далеко не відразу. Проте після Ренесансу динамізм її виявився енергійно й результативно, набувши форм капіталістичного розвитку. Новий час остаточно закріпив цінності нової «ліберальної» нетрадиційної цивілізації, поступово вдосконалюючи її структури, інститути, відносини, особистість. Почався і перехід від аграрної традиційної цивілізації до нетрадиційної індустріальної. У наш час відбувається перехід до постіндустріальної цивілізації. Ті країни, які залишилися традиційними суспільствами або зберегли важливі за своїм значенням елементи цих суспільств, спостерігали зростання і розвиток нетрадиційної цивілізації. Мимоволі, навіть при бажанні обмежити сферу впливу на них нової цивілізації, вони стали втягуватися до її орбіти, все більше відчувати на собі її дію, переживати процес модернізації з усіма його драматичними перипетіями.

Всесвітня історія знає ще тип проміжної цивілізації, тобто такої, що вже відійшла від традиційного суспільства, але не прийшла до нетрадиційного. Вона стала на шлях модернізації, що вимагає кардинальних зрушень у цінностях. Однак суспільство не може йти цим шляхом. Серед найхарактерніших рис подібних суспільств можна назвати такі:

- недостатня розвиненість всезагальних соціальних зв'язків, товарно-грошових відносин, такого універсального механізму обміну, яким є єдиний національний ринок;
- інша роль і розуміння грошей (тільки в російській традиції існує приказка «Деньги – зло»);
- знижені можливості засвоєння та масового поширення інновацій, особливо якщо вони стосуються соціальної сфери, сфе-

ри людських стосунків (відомий російський письменник М. Чернишевський визнавав, що «наш народ боїться нового»);

- складне, неоднозначне ставлення до культурного імпорталізму, особистої творчості («Ишь, какой умный нашелся!»);

- глибокі протиріччя у всій структурі і змісті культурних цінностей, саме розуміння умов, засобів і цілей людського життя, діяльності, спілкування («Пей! Не хочешь?! Значит, не уважаешь...»);

- глибокі зрушення у розумінні традиційного авторитету та політичної влади, звичаєвого права і закону, ролі і цінності окремої особистості у суспільстві та історії тощо.

До типу проміжних цивілізацій дослідники відносять латиноамериканську і російську культурно-історичні спільноти. Росія вже у XVIII ст., починаючи з реформ Петра I, стала на шлях проміжної цивілізації з прагненнями перейти до інноваційного типу і неспроможністю їх реалізувати. Спроби модернізації раз по раз «пробуксовували», а якщо здійснювалися, то йшли важко і на зовсім іншій основі, ніж на Заході.

Треба зазначити, що з історії відомо три типи модернізації. Піонерська модернізація притаманна лідерам світового технічного та економічного прогресу. Постійна боротьба за світові ринки збуту підштовхує передові країни до вкладання значних коштів у науково-технічні розробки. Це дає змогу створити найефективніші економічні механізми, найраціональніші технології, найпродуктивнішу техніку. Це так чи інакше також впливає на соціосферу. Органічна модернізація практикується країнами, що перебувають у другому ешелоні світового економічного прогресу. Вона є наслідком природного розвитку капіталу. Її характерною рисою є оволодіння технологіями та економічними механізмами, які виробили модернізатори-піонери. Ці новинки органічно вписуються в структуру національної економіки, яка внаслідок своєї еволюції вже дозріла для їх сприйняття, засвоєння та використання. Модернізація навздогін теж базується на засвоєнні передових технологій та економічних механізмів. Проте це засвоєння не є природ-

ним, органічним, оскільки стимулом для такого типу модернізації є не дозрілість національної економіки, а, як правило, зовнішній виклик сусідніх економічно більш розвинутих держав, що загрожує втратою позицій на міжнародній арені державі-аутсайдеру. Всі модернізації в Росії були модернізаціями третього типу.

Зазвичай модернізація у Росії здійснювалася «згори», за імперською моделлю, вибірково. Тобто модернізувалися, головним чином, військова техніка і необхідні для цього галузі. Розвиток промисловості не приводив до збільшення громадянських свобод. Навпаки, це супроводжувалося ще більшим уярмленням населення. Вільнодумство неухильно виганялося (за часів Петра I цькували старообрядців, за часів В. Путіна фактично ліквідовано свободу засобів масової інформації, переслідуються всі, хто критикує режим). Новації частіше приймалися і поширювалися для затвердження старих структур і цінностей, що перетворювало модернізацію у традиціоналізуючий її тип. Інакше кажучи, модернізація проводилася в основному на рівні засобів при ігноруванні необхідності відповідного зрушення у цінностях.

Багато особливостей історичного розвитку Росії підтверджують, що вона є проміжною цивілізацією, тобто перехідною формою від традиційної статичної до нетрадиційної динамічної цивілізації, яка виявилася неспроможною завершити цей перехід. Проміжна цивілізація є конфліктною, оскільки в ній постійно відбуваються зіткнення між обома типами цивілізації. Раз по раз робляться спроби побудувати форми переходу між ними, згладити протиріччя між протилежними цінностями, зразками, нормами, притаманними традиційному і нетрадиційному суспільствам. Один за одним відбуваються болісні «прориви» до нетрадиційної цивілізації. Але вони не завершуються успіхом. Однак тягуть у собі більше, або менше «відкочування» назад. Таким чином можна розумом досягнути «особливий шлях» Росії: рух зигзагами від спроб прориву в бік інноваційної цивілізації до повернень назад, до традиційності й архаїчності.

Наприкінці XVII ст. у Європі існувала думка про перспективу перетворення Росії на колонію Швеції. Для того, аби не втратити державну незалежність, а також посісти гідне місце серед інших держав, потрібна була модернізація, тобто значні зміни у суспільній системі, що прискорило б розвиток і ліквідувало б розрив між Росією та провідними країнами європейської цивілізації. Це відчув цар Петро I (1672–1725), з діяльності якого розпочався понад трьохсотрічний період реконструкції суспільства. Петровська модернізація задала домінанти, які зберігали свою актуальність до середини XIX ст. Корпоративність не тільки залишалася, але й посилювалася за умов піднесення могутності держави – імперії з необмеженою владою монарха. Хоча Петро I був прихильником західного динамізму та раціоналізму, проте свої реформи здійснював на азійський кшталт, спираючись на міць держави. Державна машина, створена ним, націлювалася на підхльстування суспільства. Як писав про царя найвідоміший російський поет О. Пушкін: «Рукой державной Россию вздернул на дыбы». Перетворення здійснювалися жорстко і навіть жорстоко. Відбулося всебічне одержавлення господарської діяльності, державний сектор у ній став провідним і постійно посилювався. До нього перейшли землі вільних селян-общинників (вони стали державними селянами), державі належали виробництва, які забезпечували потреби армії та флоту (половина з тих чотирьох сотень мануфактур, створених за часів царювання Петра I). Про зростання насильства щодо суспільства свідчило зміцнення армії, поліції, жандармерії. Саме держава в особі носіїв влади визначала, що суспільству потрібно, а що ні. Проте до середини XIX ст. потенціал такого типу модернізації вичерпався.

Наступний період модернізації пов'язаний з проведенням реформ царя Олександра II у другій половині XIX ст., який мав за мету забезпечити єдність суспільства на європейській основі. Скасування кріпацтва у 1861 р. мало оздоровити соціальні відносини. Реформи сприяли запровадженню такого важливого соціального чинника, як розділення влад. Судова гілка влади стала

незалежною, що дещо обмежувало самодержавство. Впроваджувалося виборне місцеве самоврядування – земства, міські думи, що означало деяку децентралізацію влади. Можна сказати, що з'явилися паростки громадянського суспільства. Внаслідок олександрівської модернізації країна почала змінюватися: прискорився її розвиток, що сприяло завершенню промислового перевороту і переходу до індустріалізації. Знімалися корпоративні обмеження для формування класу власників: закон про промисловий податок (1898 р.) скасував зв'язок між підприємницькою діяльністю й обов'язковим записом до купецької гільдії. Тобто пішов процес раннього капіталістичного розвитку. Однак модернізація відбувалася за умов збереження головного корпоративного осередку суспільства – російської сільської общини і корпоративності у мусульмансько-буддійській спільноті. Не випадково після реформи 1861 р. з'явилися рядки: «Довольно ликовать, пора идти вперед. Народ освобожден, но счастлив ли народ?».

Вирішальне значення у цей період відіграв демографічний фактор. Починаючи з першої половини XIX ст., у країні спостерігалось значне зростання населення. У 1890 р. населення європейської Росії становило 100 млн чоловік, а перед 1914 р. воно дорівнювало вже 150 млн. Щорічне зростання сягало 2 млн. Наприкінці століття в результаті демографічного вибуху і малоземелля сформувалося колосальне аграрне перенаселення. Але за умов екстенсивного ведення низьковрожайного сільського господарства загострювалася продовольча проблема. Кожні два-три роки – неврожай. Тільки у 1891 р. голод забрав життя 700 тис. людей. Споживання серед населення у другій половині століття падає до рівня голодного мінімуму. З середини XIX ст. Росія вступила у період стагфляції – нестійкої екологічної рівноваги, коли катастрофа могла грянути у будь-який момент. Демографічний тиск люмпенізованої селянської людності важким тягарем лежав на рихлій міській інфраструктурі, слабенький російський капіталізм не встигав прилаштовувати до справи величезні маси людей. Притримуючи конкурентів, монопольно мислячі російські біз-

несмени досхочу черпали дешеву робочу силу і за копійки змушували робітників працювати по 12 годин на добу.

У результаті реформ деякі зміни на краще вже почалися. Проте вони виявилися недостатніми, аби надати соціально-економічній системі стійкості. Для покращення господарства потрібен був тривалий час, як казав Голова Ради Міністрів Росії і Прем'єр-міністр П. Столипін (1906–1911), «двадцять років спокою», на який мав припасти наступний – третій період модернізації країни – столипінський. Але історія не дала цього часу. Для держави у стані стагфляції будь-яка війна поєднана зі смертельним ризиком. Соціальна напруга в Росії була такою великою, що поразка у російсько-японській війні спустила пружину першої російської революції 1905–1907 рр. – селянської революції, оскільки в країні спалахнули тисячі селянських заворушень і повстань. Розуміючи сутність головного соціального протиріччя, П. Столипін спробував його розв'язати. Демократичні інститути в Росії (запроваджувалися свобода слова, друку, зборів, віросповідання, недоторканість особи, двопалатний парламент, що складався з Державної Ради і Державної Думи, почали виникати профспілки і політичні партії, але уся повнота влади все ще зосереджувалася в руках царя) могли набуті стійкості і розвинути тільки за умов руйнування корпоративності. Первом столипінського варіанту модернізації було руйнування общини і введення дрібної приватної власності на землю. Для малоземельних та безземельних селян розробили програму переселення на нові землі – до Сибіру, на Алтай – із державним фінансуванням. Усі общинники, насамперед ті, які не поїхали з рідних місць, одержували право виходу з общини із закріпленням надільної землі у приватну власність (хутір, отруб). Держава виділила для підтримки селян, які виходили з общини, 34 млн рублів (величезні на той час гроші) для землеоблаштування. Реалізація цих та інших заходів мала привести до створення великого прошарку дрібних власників, які вресні-решт могли б забезпечити сталість демократії та парламентаризму, що народжувалися. Історія потім підтвердить, що ос-

нову демократії складає саме середній клас. Головним, на думку П. Столипіна, мав стати перехід від общинного буття до індивідуального, з приватною власністю, яка неможлива без відповідальності і зацікавленості у прикладанні власних зусиль для кращого життя. Також на меті було розширення розвитку промисловості й одночасне спрямування вектора демографічного тиску до Сибіру і на Південний Схід. Однак це зустріло спротив як з боку найбільших монополістів та поміщиків, так і з боку народників, які заперечували приватизацію. Проти виступали і демократи-революціонери, зацікавлені у нагнітанні обстановки¹⁵.

Історія не дала змоги реалізувати столипінський варіант модернізації. У 1911 р. Прем'єр-міністра було вбито (на думку деяких істориків, через те, що він заважав високопосадовцям красти, і про намір позбутися незручного прем'єра знав сам цар Микола II). У 1914 р. розпочалася Перша світова війна, до якої вступила і Росія. Проте реформи зупинилися не тільки через ці обставини. Селянство у своїй більшості характеризувалося відданістю общині з її корпоративністю, оскільки в ній здійснювалися принципи зрівнялівки, а це, в свою чергу, було втіленням їхніх уявлень про соціальну справедливість. Вони не могли допустити, що хтось міг жити краще, ніж решта. Тогочасна газета «Новое время» повідомляла про селян-хуторян: «Їх палять і трують, трують і палять, хоч кидай все і біжи, куди очі дивляться».

Треба визнати, що під впливом модернізаційних зрушень другої половини XIX – початку XX ст. Росія пережила промисловий підйом, під час якого досягла значних успіхів в індустріальному розвитку. У 1913 р. – напередодні Першої світової війни – за обсягами промислового виробництва вона відставала лише від Німеччини та США, зрівнялася з Великою Британією і перевершувала Австро-Угорщину, хоча у розрахунку на душу населення значно від них відставала. Проте країна була сповнена протиріч,

¹⁵ Через 15 років після Жовтневої революції Й. Сталін таки реалізував географічну стратегію П. Столипіна, розвантаживши європейську частину країни і виславши мільйони селян за Урал.

головне з яких – великий розрив між мізерною часткою населення, яку складала заможна освічена верхівка (приблизно 10%), і переважаючою більшістю неписьменних незаможників (відповідно 90%). Практично всезагальна бідність, переважання колективізму у психології і соціальній організації, традиційна православна світоглядна орієнтація сприяли поширенню серед певних елементів соціалістичних вчень. Соціалістичні моделі суспільного ладу, які пропонувалися членами партій соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, приваблювали можливістю розв'язати найгостріші проблеми, не зрікаючись традиційних цінностей.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) продемонструвала глибоку кризу західної цивілізації, можливість її саморуйнування. На цьому тлі у найрадикальнішій частині соціал-демократів на чолі з В. Леніним – більшовиків, слідом за європейськими марксистами, виникло переконання, що західній цивілізації прийшов кінець. Єдиним виходом, на їхню думку, могла бути світова пролетарська революція, покликана покласти край всім лихам, породженим приватною власністю й експлуатацією людини людиною. І початися така революція повинна була у Росії – «слабкій ланці у ланцюгу світового імперіалізму», а потім поширитися на решту країн.

Вчення К. Маркса та Ф. Енгельса у чистому вигляді не мало бази для широкого розповсюдження у російському суспільстві, оскільки в ньому, навіть у результаті промислового підйому індустріальний робітничий клас (соціальна основа подібних вчень) нараховував 3,6 млн чоловік, тобто лише 2,5% населення. Більшовизм був складним політичним явищем, породженим російською специфікою. У ньому знайшло відбиток чимало різних суспільних настроїв: антикапіталістичні настрої робітників; протиприватновласницькі общинного селянства, притому що аналогічні настрої споконвічно існували у православ'ї; традиційний колективізм; нерозуміння і неприйняття народними масами індивідуалістичних пріоритетів, західних форм організації життя, що у вигляді фермерства спробував запропонувати П. Століпін;

прагнення народу в умовах війни і нестач до соціальної рівності і справедливості на зрівняльних началах. Свою роль відіграла і та обставина, що російська інтелігенція, яка сформувалася після реформ 1860-х рр., не пройшла капіталістичного вишколу з його раціональним ставленням до життя та прагматизмом. Це вплинуло на «романтизм» російських революціонерів, що завершилося великою кров'ю і руйнуваннями, оскільки накладалося на особливості російського національного характеру. Пізніше один з провідних ідеологів більшовизму М. Бухарін заявив: «Ви хотіли розправи, ми дали вам право розправи». Для вождя революційних мас В. Леніна справа ворожнечі, знищення ворога була важливішою, ніж людське життя. Згадуючи аксіому «народ гідний свого лідера», слід підкреслити, що в особі В. Леніна втілювалося чимало рис російського національного характеру, на що вказували інший більшовицький діяч Л. Троцький у статті «Ленін як національний тип», а також відомий російський письменник І. Бунін у книзі «Окаянні дні». Соціалістичні моделі суспільного ладу, які пропонувалися членами партій соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, приваблювали можливістю розв'язати найгостріші проблеми, не зрікаючись традиційних цінностей, до того ж швидко і кардинально¹⁶. Також виявилися брак досвіду, неорганізованість та жадібність російського капіталу. На відміну від європейських підприємців, у нього не було тривалого ділового та соціального досвіду. Європейська ділова мораль століттями проростала з цехових відносин і протестантської етики самообмежень. Російський капіталізм характеризували як «дикий» з усіма наслідками, що з того визначення випливали.

Велике значення мала і багатонаціональність Російської імперії. Так, перед Першою світовою війною у Росії були можливості вирішити соціальні й економічні проблеми. Проте в неї не

¹⁶ «Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим. Кто был ничем – тот станет всем!» – слова з партійного гімну партії комуністів – партії влади. Або слова героя роману М. Булгакова «Собачье сердце» Шарикова: «Забрати все і поділити».

було ніяких шансів розв'язати національне питання. Ліберальна модернізаційна політика могла стати ключем для вирішення соціально-економічних проблем і ствердити Росію як велику державу. Однак неминучим наслідком такої політики було б відродження пригнічених націй, що підірвало б імперію зсередини. Ліберальна модернізація вела б до більшої демократизації, а другою провідною тенденцією розвитку сучасного світу є прагнення до незалежності.

Існує причинний зв'язок між голодом і соціальними конфліктами, між соціальними революціями, голодом і перенаселенням. Сенса соціальних революцій у перенаселених країнах, таких, якою була Росія, особливо її європейська частина, до того ж у тих, що страждають від голоду, є очевидним. Мова йшла про прагнення до нормування продовольства, про спроби розв'язати проблему за рахунок більш рівномірного його розподілу, про ту саму соціальну справедливість, яка лежить в основі соціалізму¹⁷. У 1917 р. після повалення самодержавства Тимчасовий уряд намагався придушити селянський рух за допомогою військових сил. Із завершенням польових робіт – наприкінці серпня й у вересні – піднялася справжня селянська війна. Вимоги селян стали здійснюватися ще до прийняття 26 жовтня 1917 р. ленінського декрету «Про землю». Тобто цей декрет лише засвідчив те, що більшовики позиціонували себе як захисники інтересів трудового народу. Більшовики не захопили владу і не нав'язали її масам. Вони очолили народні маси, висловивши їхні сподівання. Саме революційні селяни піднесли більшовиків до вершин державної влади. На хвилі селянської революції більшовики прийшли до влади і деякий час утримували її саме завдяки тому, що поглиблювали і розвивали цю революцію. Проте пізніше вони перейшли до іншої аграрної політики, перетворивши селян на нових кріпаків. Наразі варто згадати, що ще двісті років тому Т. Мальтус зазначав: «Досі

¹⁷ Сучасний російський історик А.І. Ліпкін вважає, що «... соціалістична революція знаменувала собою торжество егалітарного менталітету селянської маси» [253, с. 74].

сутність і дія закону народонаселення не були зрозумілими. Коли політичне невдоволення приєднується до волянь, викликаних голодом, коли революція твориться народом через нужденність і нестачу харчування, то слід очікувати постійних кровопролитів і насильств, які можуть бути зупинені лише безумовним деспотизмом» [152]. Тому зрозумілими стають і нове кріпацтво, і сутність більшовицької влади. Також зрозуміло, що крах старої Росії зумовило чимало факторів: перенапруження і лиха Першої світової війни, відрив від звичних умов життя, маргіналізація і знекровлення багатомільйонних людських мас, корупція і втрата легітимності колишніх систем управління і влади (распутінщина, військові поразки, стрімка десакралізація образу «царя-батенька»). Але слід наголосити, що російська революція 1917 р. була селянською, бо масштаб і характер її визначалися насамперед тим класом, який складав понад 80% населення країни. На основі селянської революції розгорталися усі інші – буржуазні, пролетарські, солдатські, національні, значення і результати яких визначалися, врешті-решт, їх ставленням до цієї основи – селянської революції. У 1917 р. соціальні і національні рухи розвивалися водночас і у тісній взаємодії між собою. У програмах більшості національних партій соціальні моменти мали значну вагу. Без зв'язку із соціальними вимогами вони могли втратити свою селянську масову основу і підтримку.

Тимчасовий Уряд намагався стояти на варті єдності і неподільності Росії. Його протидія національним і соціальним вимогам, непоступливість у цих питаннях і твердий намір продовжувати війну, яка значно погіршила становище як в центрі, так і на периферії, створили серед більшості неросійського населення той сприятливий ґрунт, на який впали гасла більшовиків – земля, мир і самовизначення народів. Це зробило можливим тимчасовий союз більшості неросійського населення з більшовиками. Через зазначені обставини реакція більшості національних сил неросійської периферії на захват більшовиками влади у Петрограді і великих російських містах спочатку була очікуваною. Декрети

про землю, мир, а також видана 2 листопада Декларація прав народів Росії з формулою права націй на самовизначення аж до відокремлення пробудили надії. Однак ленінська партія прагнула централізації і монопольної влади, національне самовизначення підпорядковувала принципу класової боротьби. Першим проявом її справжньої суті був розпуск Установчих зборів 5–6 січня 1918 р. Перемога більшовиків тепер сприймалася багатьма неросійськими народами як перемога міста над селом, робітників над селянами, росіян над неросійським населенням. Тому з кінця 1917 р. посилювалися відцентрові тенденції в національних рухах. До лютого 1918 р. свою незалежність проголосили Фінляндія, Естонія, Литва, Україна і Молдавська Республіка (Бессарабія). У березні за ними рушили Білорусь, у квітні – Закавказька Федерація. У Туркестані Тимчасовий мусульманський уряд, у Казахстані Алаш-Орда, в Башкирії Центральна Рада, на Північному Кавказі Союз гірських народів і козаків наприкінці 1917 р. проголосили територіальну автономію. До того ж більшовицьке керівництво було змушене 3 березня 1918 р. укласти з державами центральноєвропейського блоку Брест-Литовський мир, за яким російська держава втрачала третину свого населення і значну частину сировинного та індустріального потенціалу.

Білий рух, який виступив головним політичним супротивником більшовиків, не зміг і не волів висунути лозунги і програми, здатні привернути на його бік симпатії народу, з жодного життєво важливого питання. Навпаки, він мав за мету повернення до старих порядків, проти яких і піднялася революція. В ній свою роль відіграли національно-визвольні настрої і сили. У результаті відбувся тотальний розпад не тільки колишніх соціальних, але й політичних структур. Росія перетворилася на конгломерат розрізаних територій.

І тоді, і в наш час людям, які намагаються зрозуміти, чому так сталося, не дає спокою питання: «Як могла православна Росія піти проти свого Бога й імператора?» [155]. Побутує думка, що Жовтнева революція 1917 р. нізащо не відбулася би без німець-

ких грошей. Ця версія з'явилася ще у 1917 р. Проти В. Леніна і Л. Троцького ще до революційних подій завели карну справу як проти німецьких шпигунів. Перший навіть збирався піти на суд, проте йому заборонив ЦК партії. Пізніше версія про «гроші німецького генерального штабу» ходила серед білогвардійських кіл як в Росії, так і пізніше в еміграції. Іноземні гроші таки відіграли свою роль: для того, аби відправити потяг із російськими соціал-демократами з еміграції на батьківщину (у вагоні, який прибув до Петрограда 3 квітня 1917 р., їхали і більшовики, і меншовики, і соціалісти-революціонери), кошти зібрали європейські соціалісти. Серед них вже тоді були популярними пацифістські настрої, а прибуття російських колег на батьківщину, на їхню думку, могло прискорити настання миру. У самому німецькому генеральному штабі це питання також обговорювалося, оскільки більшовицька антивоєнна пропаганда мала тлінний вплив на російську армію, німцям це було вигідно. Однак рішення про виділення грошей не прийняли, уся допомога германського генштабу звелася до того, що дали дозвіл на проходження «опломбованого вагона» через територію Німеччини до Швеції.

Приблизно у 1918 р. виникла ідея про те, що революцію влаштувало світове єврейство. Тоді Л. Троцький очолив військове відомство новонародженої радянської держави. Серед комісарів і начальників різноманітних політичних управлінь дійсно було дуже багато представників цієї національності. Однак це зумовлювалося не міфічною змовою «світового залаштунку», а приналежністю до числа найбільш дискримінованих і переслідуваних націй. Протестні настрої в єврейських колах були популярніші, ніж серед росіян. Але революції 1917 р. – Лютнева і Жовтнева¹⁸ – історики усього світу розглядають як суто російський феномен. Їх причинами стали соціальні, класові, економічні проблеми самої Росії. Її природа пояснюється тяжким положенням лівової частки

¹⁸ На Заході події 1917 р. не прийнято поділяти на Лютневу і Жовтневу революції, вважаючи і ту, й іншу однією російською революцією.

населення, величезним напруженням, зумовленим Першою світовою війною, від якої країна дуже втомилася. Напруженою була обстановка на національних окраїнах держави.

До літа 1918 р. від Росії відокремилися такі регіони:

Польща, Литва й Україна, які виступили як нові національні держави під німецьким протекторатом;

Естонія, Латвія і більша частина Білорусі, також окуповані німцями;

Фінляндія (під німецьким захистом);

Бессарабія (тепер возз'єднана з Румунією);

Грузія, Вірменія, Азербайджан.

Незрозумілою була ситуація на Північному Кавказі, у Середній Азії та Сибіру, де один одному протистояли національні автономні рухи, більшовики і російські контрреволюційні сили.

Наприкінці літа 1919 р. національні уряди, «білі», іноземні держави, які організували інтервенцію, а також Польща і Румунія тримали ще більше областей колишньої Російської імперії під своїм контролем. Колишня велич зменшилася до розмірів центральної великоруської області, її основного ядра. Більшовики втратили майже усі території, які були здобуті Росією, починаючи з XVII ст. Здавалося, багатонаціональна імперія «наказала довго жити».

РАДЯНСЬКА РЕІНКАРНАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Розпад «Єдиної неподільної»?

Після Жовтневої революції 1917 р. молодій радянській державі не тільки вдалося перемогти ворожі сили, але і знову об'єднати багатонаціональну імперію, що розпалася. Для відповіді на головне питання нової історичної науки – аналітичної історії – «чому?» або «як так сталося?» можна навести такі фактори.

Всупереч поширеним уявленням про те, що більшовики «на багнетах» принесли радянську владу, можна запитати: «А чи можна всидіти на багнетах?» (причому три чверті століття). Насправді нова влада спромоглася одержати підтримку величезних мас населення, чиї настрої добре розумілися, а свідомість потужно оброблялася агітаційно-пропагандистською роботою. Обіцялося швидке досягнення соціальної справедливості: знищення класового гноблення, приватної власності, експлуатації, наділення селян землею, вирішення національного питання, припинення війни. З іншого боку, супротивники закликали до відновлення старих порядків, ігнорували народні сподівання, особливо у питаннях про землю, мир, знищення національних утисків і нерівності, що звужувало антибільшовицьку соціальну базу. Опозиційні сили страждали через недостатню згуртованість і неузгодженість дій, амбіційність лідерів, спроби спиратися на інтервенціоністські сили. Більшовики ж продемонстрували більшу організованість і консолідованість, використовували патріотичні настрої, спрямовані проти іноземних інтервентів і тих, хто вдався до їхньої підтримки. Червона Армія, яка, здавалося, поступалася білогвардійським силам вишколом, виявилася більш боєздатною, мала стратегічно вигідне розташування в центрі Росії, а це давало можливість використовувати всі економічні і стратегічні переваги при організації воєнних дій. Разом із тим вона використову-

валася як засіб насильства. Далася взнаки втома населення через безвладдя, його байдужість до подій у країні, бажання спокою і наведення порядку, віра в «свою народну владу». У деяких регіонах відбувся спад національних рухів, які лише умовно були підтримані широкими народними масами.

Встановленню радянської влади в Україні передував драматичний перебіг подій. Нову державність намагалися створити спочатку Центральна Рада, потім гетьман Павло Скоропадський, якого скинула Директорія. Влада переходила з рук в руки. Це відбувалося на тлі наступу більшовицьких сил з Росії, які були надто зацікавлені у тому, аби не випустити багату на промислові й особливо сільськогосподарські ресурси Україну з-під свого контролю, а також окупації Німеччини, що спробувала скористатися послабленням позицій своєї супротивниці на фронтах Першої світової війни. До цього додалися боротьба за реставрацію старих порядків єдиної неподільної Російської імперії з боку білогвардійських військ та іноземна інтервенція Антанти на півдні країни. Ситуація ускладнювалася буянням стихії селянського бунту, діяльністю сотень отаманів з їхніми партизанськими загонами, пройнятими неокозацьким анархізмом. Результатом запеклої боротьби стало те, що впродовж 1917–1920 рр. український народ не зміг самоорганізуватися у власну державу.

Менш драматично відбувався розвиток національного руху у Білорусі, частина території якої, як і українські землі, була окупована німцями. Єдина національна партія – Білоруська соціалістична громада – не мала ніякої масової підтримки серед селянства, яке на той час становило понад 90% білоруського населення. Під впливом піднесення українського національного руху представники білоруської інтелігенції і солдатських мас створили білоруську Раду. Проте вона одержала підтримку з боку нечисленних прихильників. Тому в суспільно-політичному житті перші позиції посіли соціалістичні партії, які об'єднували здебільшого російське і єврейське міське населення. Цей фактор став визначальним у подальшому політичному розвитку Білорусі.

Білорусь була дуже бідним краєм, де національний рух перебував на зародковій стадії розвитку. Однак вона одержала статус суверенної республіки з розрахунком на те, що вона з одного боку, покаже зразок зближення з Росією, а з іншого – допоможе «здобути» Литву. У лютому 1919 р. на з'їздах Рад Білорусі і Литви за ініціативи місцевих більшовиків, здебільшого росіян, було проголошено союз двох республік. Це зробило Литву, яка завжди прагнула незалежності, частиною штучно створеної білорусько-литовської спільноти, де більшість населення, насамперед білоруського, прихильно ставилося до Росії. Здійсненню задуму на той час завадила Польща, яка окупувала ці території. Окупованою німецькими військами опинилася більша частина Прибалтики, що на той час завадило втягненню її в орбіту майбутнього Радянського Союзу.

У Закавказзі, як і у Росії, у 1917 р. склалося двовладдя. З одного боку, існував сформований Тимчасовим Урядом Особливий комітет по Закавказзю, який виявився неспроможним розв'язати політичні і соціальні проблеми цього регіону. З іншого, у Тбілісі і Баку утворилися Ради робітничих депутатів, в яких домінували представники різних політичних партій зі своїми орієнтирами – або на Тимчасовий Уряд, або, меншою мірою, на більшовиків. Коли більшовики прийшли до влади, у Закавказзі спостерігалася дуже складна ситуація, крім усього іншого через сусідство Туреччини з кордонами Грузії і Вірменії. За Брест-Литовським договором до Туреччини мали відійти Батум, Карс та Ардаган. Це викликало відокремлення Закавказзя. 25 квітня 1918 р. було проголошено створення Закавказької Республіки. Місяць по тому вона розпалася на три незалежні держави, кожна з яких очолювала певна політична партія: Грузію – Грузинська соціал-демократична партія меншовиків, Вірменію – партія «Дашнакцутюн», Азербайджан – Азербайджанська націоналістична партія «Мусават». Непроста внутрішня обстановка ускладнювалася втручанням іноземних держав – Туреччини, Німеччини та Великої Британії.

Після розгрому основних сил білогвардійців і відступу іноземних інтервентів більшовики посилили намагання встановити у Закавказзі свою владу. Дуже швидко був завойований Азербайджан. У квітні 1920 р. вони підняли повстання робітників і матросів у Баку. Більшовицьки налаштований Військовий революційний комітет повалив мусаватиський уряд і закликав радянську Росію на допомогу. В результаті було проголошено Азербайджанську Радянську Соціалістичну Республіку. Такий прийом потім набув поширення. Він полягав у тому, що часто знаходилися бажані союзу з Росією більшовики-«інородці», яких центральна влада вважала партією революційної законності. Від їхнього імені Червона Армія виступала проти прибічників незалежності. Так сталося і у Вірменії у листопаді 1920 р., коли місцеві більшовики за підтримки Червоної Армії усунули від влади дашнаків і проголосили Вірменську Радянську Соціалістичну Республіку.

Те, що під декларацією про право націй на самовизначення приховувалися більшовицькі експансіонізм і силова політика, які освячувалися ідеєю світової пролетарської революції на чолі з Москвою¹⁹, яскраво виявилось у тому, як насильно завойовувалася Грузія. Грузинська держава мала легітимний характер. 7 травня 1920 р. вона навіть підписала з більшовицькою Росією договір, згідно з яким визнавалася незалежність Грузії. Проте цей документ не завадив інтервенції Червоної Армії. Під приводом припинення «міжнародних конфліктів» між грузинами і вірменами 12 лютого 1921 р. вона вступила до Грузії. 25 лютого було проголошено Грузинську Радянську Соціалістичну Республіку. У результаті тиску зсередини – з боку місцевих комуністів, а також ззовні – з боку центральної радянської влади, що спиралася на силу Червоної Армії, 11–12 березня 1922 р. у Тифлісі (Грузія) було створено Союз республік Закавказзя, до відання якого переходили зовнішньополітичні відносини, оборона, фінанси, зовнішня торгівля, весь транспорт та економіка трьох республік.

¹⁹ У 1918 р. російська столиця була перенесена з Петрограда до Москви.

Серед мусульман Російської імперії ще з 1905 р. існував велими помірний за своїми вимогами національний рух. Спочатку найголовнішою силою був ліберальний, орієнтований на концепції пантюркізму, Союз мусульман Росії («Іттіфак»). Йому протистояли, з одного боку, консервативний напрям, до якого належали духовенство і представники старих еліт, з іншого – радикальна група «лівої» інтелігенції, яка симпатизувала соціалістам-революціонерам. У травні 1917 р. майже тисяча делегатів зібралися у Москві на перший Всеросійський з'їзд мусульман. На ньому прийняли федералістську програму. На другому з'їзді, який відбувся у липні того ж року у Казані, на перший план вже було висунуто соціальні проблеми, а також вимогу скликання Національних зборів мусульман.

Особливо активізувався національний рух у Туркестані, де головну роль відігравала Мусульманська Центральна Рада Туркестану, яка орієнтувалася на реформи. Однак восени 1917 р. найбільш радикально було налаштоване російське населення, особливо після того, як сформувалася Рада у Ташкенті. Активніше стали виступати степові кочівники. З новою силою спалахнули їх традиційні сутички зі східнослов'янськими поселенцями, які захоплювали їхні землі. У квітні 1917 р. казахи скликали свій з'їзд в Оренбурзі, а влітку створили свою політичну партію – «Алаш-Орда». Вони добивалися автономії, припинення колонізації і вигнання нових поселенців. Киргизи й казахи, які під час репресій з боку царського уряду у 1916 р. втекли до Китаю, повернулися і висунули претензії щодо повернення переселенцями їхніх старих пасовиськ. Так само на поверненні своїх земель наполягали башкири. У 1917 р. власну партію «Міллі Фірка» заснували кримські татари. Її представники висунули вимогу автономії, але невдовзі зіткнулися з росіянами й українцями, які мешкали в Криму. Загалом національні рухи також посилювалися серед так званих малих народів Російської імперії, зокрема Поволжя і Сибіру.

Під час громадянської війни у цій частині колишньої Російської імперії антибільшовицькі сили очолив адмірал О. Колчак.

Він став на чолі Всеросійського Тимчасового Уряду – Директорії, яка об'єднала Сибірський, Казахський, Тюрко-Татарський, Башкирський та інші уряди. Адмірал зумів створити 130-тисячну армію, яка влітку 1919 р. перейшла у наступ проти більшовиків, проте зазнав поразки. До січня 1920 р. Червона Армія розгромила колчаківські сили. Більшовики, спираючись на Червону Армію, почали встановлювати радянську владу в Казахстані і Середній Азії. В середині 1920 р. це сталося у Киргизії – утворилася Киргизька Автономна Радянська Соціалістична Республіка.

Проте ситуація у Туркестані (так тоді звалася Середня Азія) виявилася дуже складною. Тут існували незалежні Хівинське і Бухарське ханства, а також уряди більшовиків і білогвардійців. До того ж англійці намагалися розширити свої колоніальні володіння у Середній Азії. Сильними були позиції місцевих супротивників радянської влади. Однак у 1920 р. Червона Армія витіснила білогвардійців, що дало змогу утворити Туркестанську Радянську Соціалістичну Республіку. У тому ж році за підтримки Червоної Армії було повалено ханські режими у Бухарі та Хіві. Москва визнала Бухарську і Хорезмську (колишнє Хівинське ханство) народні республіки. Середня Азія втягувалася у сферу впливу Росії. Разом із тим боротьба з антирадянськи налаштованими басмачами тривала до 1932 р.

Таким чином, у результаті громадянської війни радянська влада встановилася на більшій частині Російської імперії, однак до грудня 1922 р. на карті існувало дев'ять формально незалежних держав – Росія, Україна, Білорусь, Далекосхідна Республіка, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Бухара і Хорезм. Усі вони були пов'язані з Москвою насамперед диктатурою більшовицької верхівки, яка перебувала при владі на місцях, а також прямим підпорядкуванням радянському центру у Кремлі розташованих на периферії усіх силових і деяких економічних структур. У 1922 р. була ліквідована буферна Далекосхідна Республіка, тобто контроль Кремля поширився на всю територію Росії. Ще у 1919 р. один з лідерів більшовиків Г. Зінов'єв чітко сформулював прин-

ципи радянської національної політики, принципи радянської держави: «Ми не можемо обійтися без азербайджанської нафти, без туркестанської бавовни. Ми беремо ці продукти, які нам необхідні, але не так, як брали старі експлуататори, а як старші брати, які несуть смолоскип незалежності» [167]. Тобто за цим «смолоскипом незалежності» приховувалися інтереси радянської держави у заволодінні ресурсами, насамперед українським зерном і сировинними запасами Закавказзя. Однак народи національних республік треба було переконати у тому, що вони одержать власну національну незалежність і збережуть її за будь-яких обставин.

СТВОРЕННЯ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

Радянський Союз став «другим виданням» Російської імперії. Деякі історики пізніше писали про «радянську цивілізацію» [101]. Ведучи посилену пропаганду й агітацію, тобто потужно «промиваючи мізки» масам, спираючись на економічні та політичні засоби, серед яких важливу роль відігравали силові, більшовикам вдалося встановити свій контроль над більшістю територій держави, що розпалася. Спочатку уламки імперії існували як формально незалежні радянські республіки. Щоправда, у 1920–1922 рр. Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка уклала з іншими радянськими республіками договір про військовий і фінансово-економічний союз, однак деякі значні повноваження за ними залишалися. Наприклад, Україна зберігала декілька республіканських народних комісаріатів (міністерств), зокрема наркомат з іноземних справ, і право вступати у дипломатичні відносини з іншими державами. Подібні обставини створювали незручності для більшовиків, які прагнули до «перемоги комунізму на всій земній кулі», а тим більше до встановлення своєї безумовної влади на «одній шостій суші». При цьому треба було дуже ретельно облаштувати майбутні відносини між радянськими республіками.

З цього питання в більшовицькому керівництві було висунуто два проекти. Перший відстоювався Й. Сталіним, тодішнім наркомом РРФСР у справах національностей і генеральним секретарем ЦК РКП(б), він одержав назву проекту автономізації. Проект передбачав вступ радянських республік до складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки і перетворення їх у її органічні частини, тобто насправді їх поглинання. Вірменія, Азербайджан і Білорусь прийняли цей проект. Однак представники України і Грузії рішуче його розкритикували. Другий проект – федералізації – висунув і енергійно відстоював В. Ле-

нін. Він розумів, що автономізація зводила нанівець конституційну національну державність і тим самим створювала основу для наростання національно-визвольної боротьби проти всевладдя Росії. Федерація мислилася як перехідний етап напередодні світової пролетарської революції і як важливий крок на шляху до злиття і подолання національних відмінностей. Ленінський план здобув перемогу над сталінським саме тому, що вождеві вдалося це пояснити.

30 грудня 1922 р. був створений Союз Радянських Соціалістичних Республік згідно з договором, що об'єднав Російську Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку (з вісьма автономними республіками і тринадцятьма автономними областями) з Українською, Білоруською і Закавказькою Федеративною республіками. Юридичне оформлення СРСР було довершено прийняттям 31 грудня 1924 р. союзної Конституції, що містила Декларацію і Договір про утворення Радянського Союзу. Формою державного устрою проголошувалася федерація республік. Республіки делегували союзним органам велику частину своїх функцій: оборонну, зовнішньополітичну, зовнішньої торгівлі, внутрішньої безпеки, транспортну, бюджетну, планування, зв'язку. У республіканській компетенції залишалися питання освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ, соціального забезпечення (згодом вони також були централізовані).

Союзним органом став з'їзд Рад СРСР, що повинний був збиратися раз на два роки (за Й. Сталіна про нього «забули»). Між з'їздами верховну владу повинен був здійснювати Центральний виконавчий комітет СРСР, що складався з двох палат – Ради Союзу і Ради національностей. Між сесіями ЦВК уся повнота законодавчої влади мала здійснюватися його Президією. Виконавча влада належала Раді Народних Комісарів (аналогу Ради Міністрів), народні комісари керували відповідними галузями народного господарства. Державне політичне управління (ДПУ), що замінило Всеросійську Надзвичайну Комісію в 1922 р., одержало статус союзного комісаріату. Незважаючи на формально проголоше-

ні права республік та їхні гарантії, Конституція 1924 р. «заохочувала» постійне втручання центральної влади в справи республік. Рішення виходили з центру, він же контролював владу на місцях. Те, що радянська влада зазіхала на панування над світом, віддзеркалювалося у державному гербі СРСР: серп і молот на тлі земної кулі.

У вересні 1924 р. незалежні за нормами міжнародного права Народні радянські республіки Бухара і Хорезм ліквідувалися, частини їхніх територій увійшли до складу Узбецької, Туркменської і Таджикицької союзних республік. У 1936 р. була ліквідована Закавказька Федеративна Республіка. У сталінській конституції того ж року було зафіксовано 11 радянських республік: Росія, Україна, Білорусь, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, Казахстан, Киргизія.

Зміни на рівні союзних республік відбувалися згодом тільки за рахунок анексії нових територій. У результаті гітлерівсько-сталінського пакту 1939 р. і перемоги Радянського Союзу в Другій світовій війні були повернуті не тільки ті населені східними слов'янами землі, що входили до складу Російської імперії, але також приєднані східна Галичина, північна Буковина і Закарпаття, що самодержавству ніколи не належали. До складу СРСР були включені такі території, які раніше належали Російській державі, а саме: Литва, Латвія, Естонія, Бессарабія. У результаті цього були створені Латвійська, Литовська, Естонська і Молдавська союзні республіки. Також були приєднані частина Карелії, північна частина Східної Пруссії і місто Кенігсберг (з 1946 р. – Калінінград) із прилеглою територією, а на сході – Танну-Тува, Південний Сахалін і Курильські острови.

За кожною з радянських республік закріплювалися рівні права, у тому числі право вільного виходу із союзної держави. Однак це право носило суто декларативний характер. Усі, хто висловлював хоч найменший натяк на національне самовизначення, розглядалися як «буржуазні націоналісти», «вороги народу» і піддавалися репресіям. Особливо негативно реагувало радянське ке-

рівництво на національні устремління українців, адже через їхню велику чисельність, а також економічне і стратегічне значення їхньої республіки вони були для імперії набагато важливішими, ніж всі інші групи неросійського населення.

Радянський Союз – «найгуманніша, найінтернаціональніша держава» – насправді був імперією, адже основною ознакою було єдине структурування великого різномірного простору, його єдине зовнішнє нормування. Зазвичай імперія уніфікує й інтегрує свій простір. Імперський простір організований і інтегрований спеціальними структурами, переважно силовими. Власне імперію можна розглядати як спосіб і механізм силової інтеграції й уніфікації великих різноманітних територій. У національній сфері перспектива із самого початку бачилася в злитті, а насправді уніфікації, усіх – великих і малих – народів і народностей у «єдиний радянський народ», пізніше названий «новою історичною спільністю». Етнічні розходження допускалися лише в другорядних областях: народному мистецтву, фольклорі, промислах, одязі, їжі, формах побуту. Однак їм важко було утриматися під пресом впливу ідеології, що уніфікує, школи, художньої культури соціалізму, засобів масової інформації й агітації. Й. Сталін визначив курс на створення культури «національної за формою і соціалістичної за змістом». Комунізм у СРСР виступав як грандіозна система подолання тих цивілізаційних розривів, що дошкуляли Російській імперії протягом століть. Скасовувалися чи зживалися, послаблялися всі обмежені, локальні форми буття – сімейні, кланові, територіальні, національні, релігійні. Усе це робилося в ім'я зміцнення «інтернаціоналізму», що був покликаний об'єднати всіх трудящих «на класовій основі» – базисі влади.

Простір імперії було створено, заповнено й оформлено владою. Особливість СРСР як централізованої держави полягала у тому, що вона будувалася не по радянській вертикалі, тобто шляхом знищення національних держав, а по партійній. Суверенітет національних держав формально закріплювався у Конституції. Однак фактично він зводився нанівець диктатурою прав-

лячої комуністичної партії – партії «інтернаціоналістів». Прихід більшовиків до влади визначив долю всіх інших політичних партій: вони були знищені. Більшовики спромоглися встановити такий режим, який потім закордонні дослідники радянського ладу назвали «party-state», тобто «партія-держава». Без комуністичної партії Радянський Союз був би неможливий. Коли ж у період горбачовської перебудови її позиції послабилися, не залишилося іншої сили – ні армії, ні КДБ, ні спільної валюти, ні спільної мови, які могли б скріпити Союз, що розвалювався.

У 1936 р. Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік законодавчо закріпила перемогу соціалізму. У її першій статті йшлося про те, що СРСР є «соціалістичною державою робітників і селян». У главі «Суспільний лад» були закріплені головні і визначальні риси соціалістичного устрою, політичною основою якого проголошувалися Ради депутатів трудящих, яким належала вся влада в країні [117]. У 1977 р. була прийнята Конституція «розвинутого соціалістичного суспільства, що будує комунізм», у якому «вся влада належить народу» [118]. Тобто офіційно було проголошено радянське суспільство соціалістичним. Однак така оцінка не розділялася за кордонами соціалістичного табору. Дослідниками пропонувалося чимало моделей, що пояснювали лад, створений у Радянському Союзі. Серед них можна виділити декілька найбільш відомих і таких, що користуються значною підтримкою в наукових і політичних колах²⁰.

Реальний соціалізм. Така самоназва була офіційно прийнятою у Радянському Союзі і країнах так званої «світової соціалістичної системи». Проте в дійсності справжній соціалізм у СРСР не існував. Справжній соціалізм – це відсутність експлуаторських класів, суспільна власність на засоби виробництва, неможливість експлуатації, соціальна справедливість, свобода, рівність та ін. У реальному житті усього цього не існувало. Вплив пану-

²⁰ Слідом за італійським соціологом Л. Пеллікані професор Ієрусалимського університету М. Агурський дав їх узагальнення у статті «Чи було радянське суспільство соціалістичним?» [1].

ючого партійно-номенклатурного класу був воістину безмежним, оскільки цей клас монополізував не лише економіку, але й політичну владу, нещадно експлуатував населення. Соціальна несправедливість виявляла себе у різних формах: від наявності окремих закритих фондів забезпечення життєдіяльності керівництва до постійного підвищення нормативів продуктивності праці без змін у заробітній платі працівників. Суспільної власності на засоби виробництва не існувало, оскільки суспільство було від засобів виробництва відчужене. Влада належала не народові, а панівному класові, який правив «від імені народу». Тобто використання моделі «реального соціалізму» для характеристики радянського ладу не відповідає історичній дійсності.

Незріла революція. Модель народилася в колах західної соціал-демократії, її провідником виступав К. Каутський. Згідно з нею Росія за рівнем свого соціально-економічного розвитку була аж ніяк не готова до соціалістичної революції. Тому будь-яка штучна спроба перескочити через реальність могла призвести і призвела лише до найнегативніших наслідків. Замість соціалізму з'явилося дещо повністю протилежне соціалістичним ідеалам. Історія показала, що прибічники цієї моделі мали рацію.

Секулярна теократія. Така модель є релігійною інтерпретацією радянського суспільства. Для декого це було втіленням тисячолітнього царства Божого, тільки без Бога. При цьому марксизм і соціалізм розглядаються як релігійні системи, як замітники релігії, як месіанські течії. Саме на таких позиціях критики радянського суспільства стояли М. Бердяєв, А. Безансон. Водночас були і спроби розглядати радянське суспільство як втілення екзистенціального зла, зла демонічного, такого, що не здатне змінитися і може бути знищене тільки силою. Таких позицій певний час дотримувався президент США Р. Рейган. Проте були й ліворелігійні мислителі, як у Росії, так і за її межами, які вважали соціалізм втіленням істинного християнства. Адже відомо, що перші послідовники Христа жили соціалістичними комунами. Очевидно, що витоки соціалістичної ідеології, цінностей зрівнювання, ко-

лективізму, централізованого розподілу беруть початок у глибині століть, у тому числі і в часи зародження християнства. Тому наявність спільних цінностей дозволила деяким мислителям дійти висновку про «втільнення християнства» у соціалістичній практиці.

Оборонна модернізація. Модель, яку запропонував Дж. Каутський, пояснює появу нової системи необхідністю захистити модернізацію відсталोї країни, що перебувала на периферії капіталістичного світу й боялася колоніального загарбання вже модернізованим Заходом. У цьому світлі створення централізованої економіки повна мобілізація внутрішніх ресурсів, форсована індустріалізація розглядаються як природна захисна реакція Росії на західну загрозу. Інакше кажучи, як щось на зразок російської національно-визвольної революції проти капіталізму. Ця модель мала великий успіх у «третьому світі» й інколи була предметом наслідування у деяких таких країнах.

Азіатська реставрація. Модель, за якою комуністичні режими є, по суті, реставрацією стародавніх азіатських деспотій. Вперше цю точку зору висунув К. Вітфогель. Хоча дещо споріднене можна знайти в праці одного із засновників марксизму Ф. Енгельса «Франкський період», у якій він писав, що там, де державна влада «виникає, — як у ... азіатських народів і у росіян, — в період, коли община обробляє свою землю ще спільно, або, у крайньому разі, передає тільки у тимчасове користування окремим родинам, тобто там, де таким чином ще не утворилася приватна власність на землю, — там державна влада з'являється у формі деспотизму» [294]. Дійсно, в характеристиці класичних східних деспотій і радянського устрою чимало схожих рис. Так, східні деспотії склалися за умов спершу повної відсутності, а потім другорядної ролі приватновласницького начала. Альтернативою йому виступали влада-власність та державний спосіб виробництва, коли додатковий продукт належав правлячому дому, який був єдиновладним власником і розпорядником додаткового продукту у загальнодержавному масштабі. До цього слід додати довільний характер вилучення правителем у безпосередніх виробників засобів і продук-

тів виробництва. Все це дуже схоже з системою, яка встановилася в Радянському Союзі з улюбленими «експропріацією експропріаторів», «розкуркуленням», «боротьбою з нетрудовими прибутками» тощо.

Серед інших характерних ознак можна назвати такі:

- визнання за верховну цінність блага держави;
- жорстка система цінностей, орієнтованих на збереження непохитності ладу і підозріле ставлення до інновацій;
- чіткий розподіл на виробників і управителів;
- переважання адміністративно-командних зв'язків;
- панування відносин перерозподілу;
- гарантування прожиткового мінімуму населення за умов мінімуму особистого вибору індивіда;
- стримування приватновласницької підприємницької активності людини, що була деструктивною для існуючої системи;
- відсутність орієнтації на приватні, індивідуалістичні норми і цінності;
- вироблення стимулів до ідентифікації, а то і злиття людини з системою;
- розробка норм поведінки й конформного морального стандарту;
- уміле спрямовування ініціативи й енергії індивіда у релігійне або інше русло, ініційоване владою;
- визначення ролі людини як перед усім члена певної общини, колективу, де люди пов'язані солідарними відносинами;
- сувора обмеженість свободи та ін.

Наведена характеристика типова для стародавньої східної деспотії. Але на питання: «Чи було таке у Радянському Союзі?» люди, які мали на 1991 р. більше, ніж 16 років і усвідомлювали реальність, можуть відповісти: «Так, все це було». Російський дослідник Д. Орешкін зазначив: «По суті, Сталін на основі східного крила російського менталітету створив нову імперію з глибокою єдиною ідеологією. Заради цього були винищені розкольники західного штибу. Проте роздвоєність духу – на цей раз вже не ро-

сійського, а радянського – збереглася і навіть поглибилася» [173, с. 77].

Найбільш поширеним варіантом пояснення радянського ладу є модель тоталітарного суспільства. Власне кажучи, головним нервом політичного життя XX ст. стала боротьба демократії і тоталітаризму. Саме він у радянському блоці маскувався під гаслами про «владу народу», «найгуманніше суспільство», «авангард прогресивного людства» і «справжню демократію». Тому є необхідність детальніше зупинитися на з'ясуванні його сутності.

Поняття «тоталітаризм» походить від латинського слова «totalis», тобто весь, повний, цілий, а потім – англійського «totalitarianism». Це теорія і політична практика, особливо небезпечна форма автократії. Передбачаються всезагальний і повний контроль державної влади, зосередженої у вузької групи осіб, над всіма сторонам життя суспільства і громадян, фактична ліквідація конституційних прав і свобод, згортання демократії, широко-масштабне насильство і репресії проти реальних і удаваних опозиційних елементів. Сам термін «тоталітаризм» вперше ввів у політичний лексикон італійський диктатор Б. Муссоліні для характеристики свого руху і режиму. Він закликав до «тотально-го» підкорення особи державі і розчинення індивіда у політичній історії. Однак у Німеччині цей термін не прижився. А. Гітлер не любив запозичень і визнавав за ліпше визначати свій режим як авторитарний. Проте вже в той час (кінець 1920-х рр.) в англійських газетних публікаціях термін «тоталітаризм» використовувався для характеристики Радянського Союзу.

Наукова розробка феномену тоталітаризму почалася у 1950-х рр. У 1956 р. з'явилася книга К. Фрідріха і З. Бжезинського «Тоталітарна диктатура й автократія» [301], в якій визначаються шість головних характеристик тоталітарного «синдрому»:

- єдина масова партія, очолювана харизматичним лідером;
- офіційна ідеологія, яка має визнаватися всіма;
- монополія на засоби масової інформації;
- монополія на всі засоби збройної боротьби;

система терористичного поліцейського контролю;
централізована система контролю та управління економікою.

Такі ознаки тоталітаризму вважаються класичними, хоча майже відразу після появи публікації вони викликали дискусію і критику. Критики вказували на те, що конструкція тоталітаризму є одномірною, тому будь-яке суспільство не може бути зведеним лише до тоталітарного виміру. Воно повністю не вкладається у цю схему. Ті процеси, які в ньому відбуваються, його доля вимагають багатомірного підходу. Такий підхід відбиває не тільки складність суспільного утворення, але й його суперечливість, напруженість діючих у ньому тенденцій, переплетення внутрішніх і зовнішніх факторів тощо. Ось чому вище було наведено й інші концепції, що пояснюють різні аспекти радянського ладу. І все ж тоталітарне пояснення дає найбільше для розуміння його сутності.

Історичні умови виникнення тоталітаризму характеризувалися насамперед кризою лібералізму після закінчення Першої світової війни, зростанням ролі держави у політичній і економічній сферах, посиленням бюрократизації всіх сфер життя. Своєрідною відповіддю на кризу ліберальної демократії було виникнення тоталітарних режимів. Найбільш потужними з них виявилися гітлерівський у Німеччині та сталінський у Радянському Союзі. Це була спроба антиліберальної модернізації, що намагалася поєднати військово-технологічний та індустріальний активізм з напівтрадиціоналістським ідеалом суспільства, яке однаково думає, піддається регламентації і підкорюється.

Чи існували тоталітарні держави раніше, до XX ст., наприклад стародавня деспотія Сходу? Древні держави не можна вважати за такі. Вони не мали світської ідеології месіанських очікувань, що вимагає тотального зруйнування існуючого суспільства та його заміни утопічним ладом, поєднання з монополістичною концентрацією всієї влади в руках єдиної політичної партії, керуваної цією ідеологією. Тоталітаризм став можливий тільки у минулому столітті. Тоді стали реальністю величезні промисло-

ві, військово-технічні потужності, що давали колосальні можливості масового знищення людей та їх примусу. Без репресій втілювати в життя утопію комунізму було неможливо. З іншого боку, з'явилися засоби масової інформації (величезні накладки щоденних газет, журналів, радіо, яке безперервно працювало, хронікально-документальні фільми та ін.), які зробили можливими ідеологічну обробку й уніфікацію свідомості «масової людини». Водночас тоталітарні режими відрізняються від авторитарних режимів, військових клік, які виникали в Латинській Америці та Африці вже після Другої світової війни. Перші насамперед спираються на масові рухи, партії, вожді яких, як правило, не входили до старих структур влади. Авторитарні режими завжди користуються підтримкою традиційних сил порядку – армії, церкви, бюрократії. Авторитарні режими задовольняються політичним контролем над суспільством, а тоталітарні претендують на увесь політичний, соціальний і моральний лад, на всю людину в цілому, бажаючи «перекроїти» її свідомість і поведінку так, як це потрібно владі.

Тоталітарне суспільство є в багатьох відношеннях суспільством перманентної (безперервної) революції (популярною піснею урочистих концертів до останніх років існування радянської влади була пісня зі словами: «И вновь продолжается бой. И сердцу тревожно в груди. И Ленин – такой молодой, и юный Октябрь впереди!») або перманентної війни. Це було необхідністю, адже тоталітарна структура, як то засвідчила історія, є життєздатною й ефективною лише за умов війни («гарячої» або «холодної»), матеріального дефіциту у сполученні з політичним терором, що зумовлює державну надцентралізацію.

Іноді величезні масштаби репресій у Радянському Союзі пояснюють спочатку необхідністю боротися проти контрреволюції, а потім особливостями характеру Й. Сталіна. Насправді, терор і репресії були закономірними складовими системи, що утворилася. І радянські політичні діячі тут не були оригінальними.

У грудні 1917 р. в декретах радянської влади з'являється визначення, під яке протягом всіх наступних років її існування підпадали усі незгодні, незадоволені і такі, що мали сумніви, – «вороги народу». Воно вперше з'явилося ще під час Великої французької революції у декреті якобінського Конвенту від 10 червня 1794 р. і відобразило криваві репресії влади проти своїх політичних опонентів. Перші концентраційні табори з'явилися в радянській Росії у 1917 р. Їх започаткувала Надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем. Потім було створено величезну їх мережу, якою керувало Головне Управління Таборів (ГУЛАГ). У них потрапило кілька мільйонів радянських громадян, оголошених «ворогами народу».

У фашистській Німеччині нацисти також організували розгалужену систему концтаборів. У серпні 1934 р. міністр пропаганди Й. Геббельс визначив призначення таборів: «перетворити антисоціальних членів суспільства у корисних членів за допомогою таких гуманних методів, які тільки можливі». Насправді це були страшні катування і тортури, що перетворилися на масові вбивства. І в гітлерівській Німеччині, і в сталінському СРСР метою було через залякування тримати в покорі власні суспільства, консолідувати їх, знищуючи не тільки всіх, хто міг бути незгодним з існуючим станом речей, але й людей, які виявляли цілковиту лояльність до влади. Оскільки саме залякування заради досягнення певних цілей є сенсом тероризму, можна вважати, що й у Німеччині, і в Радянському Союзі панував державний тероризм.

Обидві держави перебували у тяжкому економічному стані, що потребувало прискореної модернізації заради зміцнення позицій влади. Зрушити змучених людей на тяжку працю заради цього тільки ентузіазм не міг. Через комбінацію пропаганди, терору і примусу тоталітарні диктатори XX ст. – Б. Муссоліні, А. Гітлер, Й. Сталін і Мао Цзедун – здобули більше влади, ніж будь-які володарі у світовій історії. Але вони не втрималися б при владі без масової підтримки, масового конформізму. Така підтримка залежала не тільки від харизматичності лідера, тодішніх промис-

лово-технічних можливостей. Їй сприяли тодішні зміни масової соціально-політичної свідомості, пов'язані з виникненням «людини маси», а також масової негативної маргінальності, тобто коли величезна кількість людей втрачає свій звичайний лад життя, виявляється вибитою зі звичних соціальних осередків внаслідок кризи, війни, революції та ін. Вони згодні на «сильну руку», яка забезпечить їм гарантований прожитковий мінімум. Вони погоджуються на обмеження своїх демократичних прав і свобод. Останніми роками відбуваються реабілітації сталінізму у Росії. У березні 2016 р. більше половини росіян позитивно оцінювали діяльність Й. Сталіна. Ресталінізація країни, що виявляється насамперед у зростанні сталіністських настроїв, зумовлена тим, що багато громадян опинилося у злиденності в умовах «дикого» капіталізму. Це викликає у них обурення і ностальгію за часами тоталітаризму, радянською системою з відчуттям «стабільності», хоча там панували брехня і трагічний самообман.

ПЛЮСИ І МІНУСИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Хоча формально СРСР не існує вже понад чверть століття, ідеї комунізму не пішли у минуле, а зберігають свою привабливість для певної частини російського суспільства. Їх магнетизм можна порівняти з магнетизмом великих релігій. Комуністична ідея здатна захопити людину повністю. Але її вплив на історію людства нема з чим порівняти. Емоційно вона особливо сильно впливала і впливає на знедолених, оскільки виправдовувала безжальне насильство над експлуататорами, давала змогу насолодитися їх утиском, навіть загибеллю. Історія Радянського Союзу цілковито це підтверджує. Психологічно ця ідея вказувала на джерело усіх лих – приватну власність, скасування якої начебто мало привести до справедливості та досконалості людської природи. Така обіцянка, наче віра, пробуджувала сподівання в серцях мільйонів людей. Інтелектуально ця ідея сприймалася як система мислення, що може доступно пояснити минуле і майбутнє, динаміку економічного і соціального розвитку, функціонування виробництва, соціальну мотивацію тощо. Все ставало «зрозумілішим», а життя, відповідно, легшим. Треба розуміти, що подібні настрої живилися, з одного боку, пануванням православного світогляду впродовж століть із його антибуржуазністю і непрактичністю, а з іншого – практично всезагальною бідністю населення країни, позбавленого приватної власності.

Радянські люди – хто щиро, а хто тільки робив вигляд – вірили, що «Наше дело – правое. Враг будет разбит. Победа будет за нами». Що життя рухається від хорошого до кращого. Що труднощі – тимчасові, а рух відбувається до щасливого майбутнього, де «усі блага потлються повним потоком» і кожен матиме «за потребами». У переважній більшості населення Радянського Союзу була наявна «ясність буття» і «впевненість у завтрашньому дні» – гарантованому прожитковому мінімумі, про який подбає держава. Багато хто був нездатен бачити правду, багато хто погоджувався бути обдуреним.

Звичайно, бажаної повної одностайності радянська влада так і не досягла. Настрої значною мірою залежали від таких факторів, як:

соціальна приналежність (робітники, селяни, номенклатурна бюрократія, технічна і творча інтелігенція, інші верстви мали свої відмінності у світосприйнятті і самоусвідомленні);

прямий або опосередкований вплив релігії, яка раніше домінувала на тому чи іншому просторі (православ'я, протестантизм, католицизм, іслам, буддизм, язичництво);

час і шлях приєднання до Радянського Союзу (суттєва різниця, наприклад, між настроями прибалтів і білорусів, українців і туркменів та ін.).

І все-таки, як розцінити ті настрої, які переважали у радянському суспільстві, особливо періоду «розвиненого соціалізму»²¹, за яким ностальгіє значна частина ще живих його сучасників? Як позитив чи як негатив? Важко дати однозначну відповідь. Відходячи від одномірного – тоталітарного – мислення, аналізуючи будь-яке явище, треба намагатися подивитися на нього з різних боків, вбачаючи як плюси, так і мінуси. З дистанції минулих років варто спробувати оцінити, що хорошого і що поганого приніс СРСР людям, які жили у ньому.

Плюси радянської влади

СРСР був створений на невідомих до того часу принципах: як федерація суверенних республік з правом виходу з його складу.

Було здійснено прискорену модернізацію суспільства, грандіозну індустріалізацію, що перетворило Радянський Союз на одну із супердержав світу. Вже у 1937 р. за абсолютними обсягами промислового виробництва він посів друге місце після США (царська Росія у 1913 р. була на п'ятому місці в світі).

---

²¹ Період перебування на посаді генерального секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу Леоніда Брежнєва – від середини 1960-х до середини 1980-х рр., коли почався період «перебудови».

Радянський Союз зміг вистояти у боротьбі з гітлерівською Німеччиною, захистивши разом з іншими союзними державами світ від фашизму. СРСР був однією з двох супердержав світу, а радянська армія – найпотужніша серед решти армій.

Унаслідок проведення «культурної революції» усунуено неписьменність. До 1959 р. її повністю ліквідували на теренах СРСР (на початок XX ст. дві третини населення Російської імперії не вміли читати і писати). А деякі народи одержали систему писемності, якої раніше не існувало. У грудні 1917 р. більшовики здійснили реформу орфографії російської мови, що значно її спростила. Набагато зросли масштаби здобуття не лише середньої, а й вищої освіти.

Значна увага приділялася розвитку науково-технічного прогресу, що дало змогу досягти значних успіхів, зокрема в освоєнні космічного простору (запуск першого штучного супутника Землі, першої людини в космос, створення орбітальних космічних станцій). Приблизно половина науковців та інженерів працювала в СРСР.

Значна соціальна мобільність, яка відкрила широкі можливості для представників нижчих прошарків колишньої Російської імперії піднятися в соціальній ієрархії до найвищих щаблів статусу і влади (від селянина або робітника – до міністра, генерала або академіка). Особливо слід сказати про зміну гендерних відносин за часів радянської влади, адже жіноцтво формально одержало рівні з чоловіками права і свободи, більші можливості до самореалізації.

Від 1929 р. в СРСР офіційно не було безробіття, що особливо вигідно виглядало на тлі тодішньої Великої депресії на Заході. З часом було ліквідовано злиденність і забезпечено гарантований прожитковий мінімум, що захищав від жаху очікування голодної смерті. В країні діяли системи безплатної освіти, медичної допомоги, надання житла та ін. В останні десятиріччя існування держави радянські люди особливо цінували «впевненість у завтрашньому дні», тобто відчуття стабільності, що відповідало домінуванню так званих «довготривалих життєвих проєктів».

Можна сказати: під впливом змін, що відбувалися в Радянському Союзі, ледь не увесь світ змінив ставлення до знедолених. Ще сто років тому неформальною пануючою ідеологією у західному світі був соціальний дарвінізм. 12-годинний робочий день у багатьох країнах вважався нормою, існували такі умови праці на заводах, що до 40 років люди ставали старими. Майже ніде в Європі пенсій не існувало.

Під впливом перетворень у Радянському Союзі в інших країнах до функцій держави увійшло здійснення соціальної політики. Розуміння її важливості знайшло своє втілення і в «новому курсі» Ф. Рузвельта, і в «шведській моделі», і в тому, що сучасні розвинені країни прийнято називати не капіталістичними, а ліберальними демократіями із соціально орієнтованою ринковою економікою.

Декілька народів одержали свою державність, були об'єднані землі, тривалий час розірвані між іншими державами (це, зокрема, стосується України).

Відбувалися швидкі трансформації раніше відсталих народів, багато було зроблено для прискорення їх соціального, економічного, культурного розвитку.

Формувалися радянський патріотизм і інтернаціоналізм, які мали перешкоджати появі ворожнечі на національному ґрунті, сприяти толерантності і демократизму. На світовій арені радянський вплив виявився у сприянні формуванню нових міжнародних відносин, у яких слабшали позиції расизму та шовінізму. Врешті-решт все більше у сучасному світі шанується такий принцип, як політична коректність.

Мінуси радянської влади

Деклароване право виходу республік зі складу СРСР не було забезпечено юридичними механізмами реалізації, а будь-які спроби відстояти національні позиції кваліфікувалися як прояви «буржуазного націоналізму» з наступним нищенням носіїв подібних ідей. Взагалі, до юстиції – презирливе ставлення, розрахунок на

право сильного. Головним інструментом управління стали пряме насильство і каральні акції. Загинули мільйони людей різного соціального походження – від керівників держави до пересічних громадян²². Правові гарантії – тільки на словах і не для всіх. Соціального захисту і підтримки були позбавлені мільйони і мільйони людей (так звані «лишенці» до Конституції 1936 р., в'язні таборів, колгоспники, спецпереселенці).

Здійснення економічних трансформацій ґрунтувалося насамперед на скасуванні приватної власності, ринкових відносин, підприємництва. Натомість впровадили жорстку централізовану планову командно-адміністративну економіку (планувалося все: від зведення гігантських заводів до кількості пар шкарпеток на особу на рік), яка виявилася врешті-решт нежиттєздатною. У 1991 р. СРСР за таким важливим показником соціально-економічного розвитку, як ВВП на душу населення, посідав 70-те місце у світі. Цей показник становив 2650 доларів, що було навіть менше, ніж у африканської Ботсвани (2853 долари). Від середнього рівня розвинених країн – відповідно 12,8% (20 694 долари). І це після 70 років радянської влади у найбільшій і потенційно найбагатшій у світі країні.

Прискорена модернізація та індустріалізація (Й. Сталін поставив перед СРСР завдання здійснити ривок і за десять років подолати шлях, на який індустріальний Захід витратив 100–150 років) проводилися «згори», за допомогою насильства, нехтуючи потребами «низів», не рахуючись з витратами матеріальних і людських ресурсів. У жертву було принесено мільйони людських життів. Насамперед це стосується селянства. Наслідками були страшні голодомори, які по всьому Союзу забрали до десяти мільйонів життів, а найбільше – в Україні. Впродовж 1960–1980-х рр. здійснювалася програма ліквідації «неперспективних»

²² Існує асиметрія між досяганням історичної катастрофи в СРСР і осмисленням нацистських злочинів. Світ знає Дахау, Бухенвальд, Освенцим. І не знає, що таке Колима, Биковня, Куропати.

сіл Нечорнозем'я (за планом з 149 тис. селищ передбачалося залишити тільки 29 тис.). Ставка робилася на важку індустрію, виробництво продукції якої було високо витратним і неконкурентоспроможним на світовій арені. Поступово перевага віддавалася продажу сировини, зокрема енергоресурсів. Економіка все більше набувала характеру сировинної і рентної. Рента спрямовувалася на розвиток ВПК, соціальна сфера фінансувалася за залишковим принципом.

Пам'ять про війну 1941–1945 рр. як трагедію було підмінено пам'яттю про перемогу. Але вона здобута надто дорогою ціною. Досі не встановлено, скільки радянських людей загинуло. Називалися цифри і 20, і 27 мільйонів, і більше. Країну відкинуто у розвиткові на кілька десятиліть назад. Небаченого значення набув військово-промисловий комплекс, оскільки офіційно визначили: якщо після Першої світової війни соціалізм переміг на одній шостій частині суходолу, після Другої світової війни утворилася світова соціалістична система, то після Третьої світової війни комунізм переможе на всій земній кулі. Радянська система була надто мілітаризована. Сильній мілітарній обробці піддавалася свідомість, оскільки країна постійно перебувала у стані «боротьби всіх з усіма». А переможці у Великій війні врешті-решт перетворилися на злидарів, яким гуманітарну допомогу надсилали ті, кого перемогли.

Прориви у науково-технічному прогресі мали місце насамперед у тих галузях, які могли забезпечити військову могутність (при тому, що значна частина наукових ідей була «запозичена» за кордоном, наприклад стосовно атомних та ракетних технологій). Разом із тим низку наук проголосили «продажними дівками імперіалізму» (генетика, кібернетика, психологія, соціологія та ін., які врешті-решт вивели деякі країни на передові рубежі). Панування «єдиної правильної науки – марксизму-ленінізму» заперечувало будь-які інші погляди і призвело до несприйняття новацій, пов'язаних із переходом до постіндустріального суспільства.

Проводилася політика «поступової ліквідації класового суспільства»²³, яка почалася зі знищення представників дворянства, буржуазії, офіцерства, духовенства, старої інтелігенції. У боротьбі за «єдність радянського народу» велася лінія на усунення національних і соціальних відмінностей. Суттєвим чинником стали репресії проти тих, хто заважав здійсненню політики комуністичної партії. Насамперед це стосувалося інтелектуальної еліти країни, яка могла поставити таку політику під сумнів. Заборонялося будь-яке вільнодумство, кожна самостійна думка каралася як прояв опозиційності. Знищення попередньої еліти і колишніх структур управління при класовій опорі на найбідніше селянство і близький до нього пролетаріат призвело до самоорганізації суспільства на засадах примітивно-зрівняльної психології з консервативно-общинними ознаками.

Концентрація влади в руках партійної номенклатури, яка контролювала всі сфери життя – від економіки до настроїв пересічних громадян. Система поліцейського репресивного контролю насправді зводила нанівець всі декларовані демократичні права і свободи. За умов тоталітаризму вибори були простою формальністю. Незмінність влади призводила до застою суспільного життя. Й. Сталін правив 31 рік, М. Хрущов – 11 років, Л. Брежнєв – 18 років.

У реальності соціальна мобільність була організована згори селекцією найбільш слухняних і відданих системі людей в умовах системи підданства та партократії. Стосовно більших можливостей для самореалізації жіноцтва, то для багатьох вони оберну-

²³ Насправді в Радянському Союзі існували класи: раби (до 1953 р. в державних рабах, тобто в'язнях державного управління таборів, за заниженими даними, нараховувалося 3 млн осіб, які нічого, крім пайки, не мали і яких у будь-який момент можна було вбити, заморити голодом); покріпачені селяни; класичні пролетарі, яких нещадно експлуатувала держава; значну частину інтелігенції вважали «пролетарями розумової праці». Проте невелика частина інтелігенції, верхівка партійно-державного апарату, вище армійське офіцерство і більшість працівників спецслужб жили при «соціалізмі», а вищий ешелон влади жив за умов реального комунізму [115].

лися зростанням навантажень: притому, що піклування про родину, виховання дітей, домашнє господарство нікуди не поділися, до них додалися обов'язкові на рівних із чоловіками праця на виробництві і громадська робота. Громадяни СРСР були прив'язані до своєї країни. Виїхати за кордон було вкрай складно. «Ідейно підготовленим і морально стійким» особам раз за життя могли дозволити поїхати у туристичну подорож до країни «соціалістичної співдружності». Цензура охоплювала усі сфери життя, у тому числі засоби масової інформації, літературу, музику, кінематограф, театр, балет і навіть моду. Існували переліки заборонених творів, а деякі видатні діячі літератури і мистецтв були змушені залишити батьківщину.

Попри те, що життєвий рівень радянських людей поступово зростав, однак реальної оплати за працю не існувало. Влада створила умови, за яких працівники одержували мінімум, що лише підтримував їхню працездатність. Більша частина життєвої енергії витрачалася на придбання найпростішого продовольства. Постійний дефіцит товарів масового споживання і черги стали неодмінною складовою повсякдення. Умови праці і життя поступалися тим, які були у розвинених країнах світу. Брак матеріальної зацікавленості і неможливість заробити більше призводили до низької дисципліни і культури праці. Постійно спостерігався дефіцит послуг і товарів народного споживання. Можливості для самореалізації в реальному житті були дуже обмеженими. За умов «стабільності», визначеної партією-державою, люди втратили здатність адаптуватися до можливих зрушень, зокрема, виявилися розгубленими, коли на зміну епосі «довготривалих життєвих проєктів» прийшов час «короткотривалих».

Федерація суверенних республік насправді була перехідним етапом до « нової історичної спільності – радянського народу ». Велася дія на усунення національних відмінностей і забезпечення сили інтернаціональної імперії. Республікам створювалися різні умови. Середньоазіатські перетворювалися на монокультурні, де головним було вирощування бавовнику. До Прибалтики

йшли кошти на розвиток високотехнологічної продукції. Центр свідомо посилював розділення праці між республіками і пов'язану з цим багатосторонню економічну залежність і переплетення. Ресурси і кошти з кожної союзної республіки стягувалися до центру, звідки вони розподілялися між іншими, особливо підтримуючи раніше відсталі регіони, багато з яких перебувало на патріархальному рівні. Мета полягала у тому, щоб прискорити процес їх розвитку, не беручи до уваги місцеву специфіку. Це породжувало насилля і протиборство.

Однією з головних проблем СРСР був розрив між реальним життям в країні і тією ідеалізованою картинкою, яку малювала пропаганда. Зокрема, радянській агітаційно-пропагандистській системі не вдалося насправді створити «нову радянську людину». Особливо невдалим цей намір виявився в останній період існування СРСР.

Зрозуміло, що наведено далеко не всі аспекти і можна подумати над тим, які позитивні і негативні тенденції та їх наслідки були представлені в історії Радянського Союзу. Це важливо з точки зору розуміння причин його розпаду й особливостей розвитку нових держав, які утворилися на його уламках, зокрема Російської Федерації.

ПРИЧИНИ КРАХУ СРСР

Особливістю історичного розвитку Російської імперії, як би її не називали, було те, що поштовх до реформ або революцій ішов не знизу, з периферії, а згори – з центру. Так сталося і в середині 1980-х рр. Ініціатором став обраний на квітневому Пленумі ЦК КПРС Генеральним Секретарем М. Горбачов. Процес реформування соціалістичної системи в СРСР одержав назву «перебудова». За умов неможливості перебудувати радянський лад вона призвела до його краху. Розвалився і Радянський Союз. Це сталося насамперед через те, що він за своєю сутністю був продовженням Російської імперії. Національні проблеми не розв'язувалися, а приховувалися під вивісками «дружби братніх народів» і «творення нової історичної спільноти». Перебудова почалася в умовах глибокої кризи, яка посилила соціально-економічні негаразди, загальне зубожіння народів. Спад економіки призвів до зменшення ресурсів і зростання конкуренції за них між республіками і всередині республік. Значні екологічні спустошення, викликані індустріалізацією у радянському стилі, сприймалися громадянами республік як результати керівництва Москви. Особливого значення набули катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції у 1986 р., екологічні лиха «Полігонстану» – Казахстану, де постійно проводилися випробування різноманітних видів зброї (від ядерної до хімічної), та інших республік. Втрачали значення старі ідеологічні догми, що спричинило глибоке психологічне потрясіння. Додавалися руйнування старих політичних структур, розкол і боротьба політичних сил стосовно національно-державного устрою своїх народів. За умов гласності почали більше акцентуватися культурно-мовні проблеми.

Одним із провідних напрямків своєї діяльності М. Горбачов визначив покращення керівних кадрів, боротьбу з тими, хто «ганьбив високе звання комуніста». Наприкінці 1986 р. у Москві було прийнято рішення замінити першого секретаря ЦК компар-

тії Казахстану Д. Кунаєва, якому на той час виповнилося 75 років і якого підозрювали у масштабній корупції. 15 грудня до Алмати прибули член ЦК КПРС Г. Разумовський і перший секретар Ульяновського обкому партії Г. Колбін. 16 грудня на Пленумі ЦК компартії Казахстану оголошено про рекомендацію вищим партійним керівництвом Г. Колбіна на посаду республіканського першого секретаря. Партійна верхівка Казахстану без обговорення проголосувала «за». Тобто реальним главою республіки зробили людину, яка не тільки ніяк не була пов'язана з Казахстаном і була несвідома місцевих умов, а навіть не перебувала на партійному обліку у жодній місцевій партійній організації (остатнє – порушення статуту КПРС). До того ж Г. Колбін був росіянином. Як і в інших національних республіках СРСР, ставлення росіян до корінного населення було як до молодших братів за розумом і статусом. За дуже рідкісним винятком вони брали на себе клопіт вивчити місцеву мову і культуру. Те ж стосувалося і Г. Колбіна.

Його призначення сприйняли як образу казахського народу, порушення демократичних принципів, про які увесь час говорив М. Горбачов. Це викликало стихійний протест. Вранці 17 грудня на майдані перед будинком ЦК почала збиратися молодь, здебільшого студентська, яка протестувала проти ігнорування Москвою інтересів республіки. Вулицями рушила масова демонстрація. Однак замість відвертого діалогу нова влада з благословення Москви вдалася до насильства. Проти демонстрантів кинули сили міліції та внутрішніх військ. Людей цькували службовими собаками, на сильному морозі поливали холодною водою, жорстоко били. Кілька сотень осіб кинули до слідчих ізоляторів. Влада свідомо розпалювала міжнаціональну ворожнечу, озброївши залізними прутами й обрізками кабелю загони, сформовані з російськомовних робітників промислових підприємств, їх підбурювали проти демонстрантів-казахів. Унаслідок репресій постраждало чимало людей. Чутки про придушення виступу в столиці сколихнули весь Казахстан: у багатьох містах відбулися аналогічні виступи, теж жорстоко розігнані владою. Студентів масово виклю-

чали з вищих навчальних закладів, а їх ректорів звільняли з роботи. На початку 1987 р. було прийнято постанову ЦК КПРС, у якій ті події оголошувалися «проявом казахського націоналізму». В республіці почалося «полювання на відьом» – нищення проявів і носіїв «буржуазного націоналізму». Але М. Горбачову довелося фактично відступити: на посаду вищого партійного керівника в республіці було призначено другого секретаря ЦК компартії Казахстану – Н. Назарбаєва. Проте відомості про події у Казахстані сприяли формуванню в інших народів переконання, що вони теж могли б висунути свої вимоги.

У 1988 р. вибухнули гострі суперечності, пов'язані з Нагірним Карабахом – вірменським анклавом в Азербайджані. Цю територію, населення якої на 80% складали вірмени, у 1923 р. Й. Сталін передав Азербайджану. В умовах перебудови вірмени вирішили виправити ситуацію на свою користь – подали клопотання про зміну статусу. Коли його відхилили, почалися масові мітинги і демонстрації під гаслами відокремлення від Азербайджану і приєднання до Вірменії Нагірно-Карабаської автономної області. Азербайджанці прореагували дуже жорстко: вірменські погроми, примусове вигнання, криваве введення військ до Баку, партизанська війна, економічна блокада.

Москва, не бажаючи змінювати кордони і побоюючись реакції на ці події в інших республіках, стала на шлях вичікування. Випробувалися різні схеми надання Карабаху обмеженого спеціального статусу, але вони провалилися. В результаті серед вірменів посилювалися антирадянські настрої і міцнішало бажання до незалежності. В Азербайджані на основі прагнення повернути собі Нагірний Карабах з'явився Народний фронт. Оскільки Москва не могла задовольнити жодну зі сторін, обидві республіки вирішили розібратися з проблемою самі. Протягом 1989 р. вони вели між собою маломасштабну війну.

У тому самому році етнічні конфлікти поширилися і в інших регіонах Кавказу. Піднявся рух за відокремлення від Грузії Абхазької Автономної Республіки (створеної свого часу Й. Сталі-

ним заради зменшення розмірів і сили Грузії). У відповідь — посилення грузинського націоналізму, який поступово переніс власне обурення з абхазів на свого потенційного гаранта — радянський центр. 9 квітня 1989 р. відбулася демонстрація у Тбілісі за незалежність Грузії. Місцева влада була налякана, і за мовчазною згодою Москви військові розігнали мітинг, замість зброї використовуючи саперні лопатки. 16 осіб, здебільшого жінки, були вбиті на головному майдані столиці республіки (за іншими джерелами, загинуло понад 100 людей). Отже, протягом 1988–1989 рр. усі три кавказькі республіки вийшли за межі перебудови у напрямку до розпаду СРСР.

Національно-визвольний рух у 1988 р. охопив прибалтійські народи. Їхні Народні фронти виступали за демократичні перетворення, господарську самостійність і мовно-культурну автономію. Особливою вимогою було припинення подальшого вселення росіян до Прибалтики²⁴. Потужним поштовхом до подальшої активізації стала дискусія стосовно правомірності включення Естонії, Латвії та Литви до складу Радянського Союзу. Саме в той час було порушено питання про секретні протоколи пакту Ріббентропа-Молотова 1939 р. На порядок денний висунуто вимогу про відновлення незалежності цих держав. Естонія стала першою республікою, яка восени 1988 р. проголосила свій суверенітет у розумінні верховенства республіканських законів над союзними. На початку 1989 р. усі три фронти відкрито вимагали офіційної денонсації договору 1939 р., вважаючи, що це приведе до здобуття незалежності.

Литовська комуністична партія відділилася від союзної компартії в грудні 1989 р. Бажаючи не допустити розколу партійних рядів, у січні 1990 р. на переговори з місцевим керівництвом до Вільнюса приїхав М. Горбачов. Туди ж з усієї республіки прибули понад 250 тисяч громадян, які хотіли продемонструвати свою

²⁴ За радянських часів Латвію, Литву та Естонію називали Прибалтикою. В наш час їх прийнято називати країнами Балтії.

підтримку ідеї незалежності. Аргументи Генерального Секретаря про важливість інтегрованості республіканської економіки у союзню заради інтересів Литви не знаходили підтримки. У лютому національно-визвольний рух «Саюдіс» виграв вибори. Було створено нову Верховну Раду, або Сейм, яка обрала лідера «Саюдіса» В. Ландсбергіса президентом. 11 березня 1990 р. проголошено незалежність країни. Москва організувала проти Литви економічну блокаду, припинила постачати туди газ. У січні 1991 р. у Вільнюсі мало місце зіткнення радянських військ із прибічниками незалежності республіки: під час військової операції із захвату будівлі литовського телебачення загинуло 16 осіб.

22 січня Б. Єльцин рішуче засудив застосування сили у Прибалтиці. Цей політичний діяч для більшості своїх співвітчизників тоді став харизматичною особистістю. Його лідерство, боротьба проти М. Горбачова і комуністичного диктату, починаючи з літа 1990 р., відіграли роль каталізатора для розвалу радянської системи. У травні 1990 р. Б. Єльцина було обрано головою нової Верховної Ради Російської Федерації. Він переконав парламент проголосувати 12 червня за декларацію про суверенітет Росії²⁵ як засіб передачі влади від центру їй та іншим республікам. Протягом наступних тижнів усі вони ухвалили подібні декларації. Цей період було названо «парадом суверенітетів». 12 червня 1991 р. на перших всенародних виборах президента РРФСР вже у першому турі з 57,3% голосів виборців узяв гору головний опонент М. Горбачова. Перемога Б. Єльцина також означала поразку комуністичної партії, зі складу якої протягом попередніх п'яти років люди масово виходили.

В Україні піднесенню визвольного руху, особливо в Західній Україні, сприяли відлуння прибалтійських подій, дискусія навколо радянсько-німецького договору 1939 р. Організувався Рух,

²⁵ Таким чином, Російська Федерація проголосила себе незалежною від СРСР, від інших республік. Інакше кажучи, прийняття Декларації про державний суверенітет Росії було нічим іншим, ніж актом державного сепаратизму, який мав на увазі переворотом, що заклало підвалини для подальшого розвалу СРСР.

хоча спочатку він більше турбувався про мовно-культурні проблеми. До того ж не так швидко можна було підняти населення східної і південної частин України. У білорусів вже у 1988 р. національний рух набув суттєвого значення. Приводом цих процесів стало відкриття масових поховань жертв сталінських репресій. У Середній Азії²⁶ національні та релігійні рухи залишалися прихованими. Проте у цьому регіоні було зав'язано чимало гострих міжетнічних протиріч. Вони вилилися у криваві сутички між киргизами та узбеками, погроми у Ферганській долині депортованих сюди Й. Сталіним турок-месхетинців, конфлікти у Таджикистані. Національні рухи, які охопили у 1988–1990 рр. майже усі етнічні групи СРСР, поєднувалися з цілою низкою інших конфліктів, які накопичувалися протягом тривалого часу і врешті-решт привели до краху Радянського Союзу.

Особливо резонансним став страйк шахтарів, передусім вугільних басейнів Донбасу, Кузбасу і Воркути, який розпочався 1 березня 1991 р. Приводом стало різке збільшення – у два-п'ять разів – цін на споживчі товари. Шахтарі вимагали не тільки збільшення заробітної плати, але й відставки М. Горбачова, розпуску Верховної Ради СРСР, націоналізації майна КПРС, реальної багатопартійності, департизації підприємств і організацій. Їх вимоги підтримали сотні трудових колективів, які приєдналися до страйкарів у містах країни.

Союзне керівництво на чолі з М. Горбачовим намагалося зберегти єдність республік. У листопаді 1990 р. він мав проект нового союзного договору замість документів 1922 р. Пропонувалося

²⁶ За радянських часів так позначалися Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан. У 1992 р. президент Казахстану Н. Назарбаєв на саміті названих держав запропонував відмовитися від визначення «Середня Азія і Казахстан» на користь поняття «Центральна Азія», що охоплює всі пострадянські держави цього регіону. У світовій геополітиці до групи «Центральна Азія» відносять і Афганістан. Деякі аналітики додають сюди також Непал, Джамму і Кашмір – індійський штат, Синьцзян-Уйгурський автономний район і Тибет Китаю.

змінити назву країни на Союз Суверенних Радянських Республік. Але за суттю реальна влада зберігалася за центром. Цей проект не підтримали республіки. Тоді 17 березня 1991 р. за ініціативою М. Горбачова проводиться референдум про збереження СРСР як оновленої федерації суверенних республік. Питання формулювалося так: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності?». Грузія, Вірменія, Молдова, Латвія, Литва та Естонія відмовилися брати участь у цьому референдумі. Більшість учасників референдуму (взяли участь 9 республік) висловилися на користь його збереження: 76% – «за», приблизно 22% – «проти».

23 квітня 1991 р. М. Горбачов, який представляв союзний центр, і керівники дев'яти республік (Росія, Україна, Білорусь, Казахстан, Узбекистан, Туркменія, Киргизія, Таджикистан, Азербайджан) підписали документ, відомий як «Заява 9+1». У цьому документі декларувалися принципи нового союзного договору. Досягнута згода була найважливішою умовою припинення конфлікту між головою Верховної Ради Російської Федерації Б. Єльциним, який очолював табір реформаторів, і президентом СРСР М. Горбачовим, який прагнув зберегти рівновагу між реформаторами і консерваторами, додержуватися інтересів центру перед зростаючими вимогами республік. Підписання нового союзного договору призначили на 20 серпня 1991 р.

Політична й економічна ситуація в країні надто погіршилася. Під приводом її поліпшення група консервативно налаштованих керівників партії і держави спробувала здійснити державний переворот, аби «поставити хрест» на реформах і повернутися до сталінських моделей. 19–21 серпня владу намагався взяти Державний комітет із надзвичайного стану. До Москви, а також інших великих міст, включаючи і Київ, були стягнуті військові частини. Проте від початку путчисти зіткнулися з масовим опором громадян. У Москві його очолив Б. Єльцин. Вже 19 серпня

він видав указ, відповідно до якого декрети ДКНС заборонялися на території Росії. Після невдалої спроби заколотників захопити будинок уряду у Москві в ніч з 20 на 21 серпня стало зрозуміло, що їхня поразка неминуха. 21 серпня комітет припинив свою діяльність.

Крах путчу став потужним каталізатором розпаду СРСР. Республіки, які на той час ще залишалися у складі СРСР, почали проголошувати незалежність. 24 серпня Верховна Рада УРСР прийняла Акт про незалежність України. Цей процес завершився всеукраїнським референдумом 1 грудня, на якому 90,3% учасників висловилися за незалежність України. Деякі аналітики вважають, що саме це фактично припинило існування СРСР. 8 грудня президенти Росії, України і Білорусі, зібравшись у Біловезькій Пущі, констатували, що «Радянський Союз більше не існує». Ця тристороння угода легітимна, оскільки саме Росія, Україна та Білорусь були засновницями Радянського Союзу у грудні 1922 р. Тільки ті, хто створював державу, могли її розпустити. До того ж у Конституції СРСР містилося право виходу будь-якої республіки зі складу держави. І шість республік до того моменту цим правом скористалися: Латвія, Литва, Естонія, Грузія, Вірменія, Молдова.

Керівники Росії, України, Білорусі проголосили утворення Співдружності Незалежних Держав, відкритої для всіх республік колишнього СРСР. 21 грудня на зустрічі в Алма-Аті (куди, як і у Білорусь, М. Горбачова не запросили) до СНД приєдналися ще вісім республік, підтвердивши тим самим завершення існування СРСР. До СНД не увійшли країни Балтії та Грузія. М. Горбачову не залишилося нічого іншого, ніж у телевізійному зверненні 25 грудня оголосити про припинення виконання ним функцій президента СРСР у зв'язку зі зникненням самої держави. В той самий день о 19 годині 38 хвилин на головній вежі Кремля червоний радянський прапор був спущений, а російський триколон піднятий. Росія оголосила себе правонаступницею Радянського Союзу.

Дехто і досі вважає, що у всьому винні три лідери слов'янських республік, які зібралися у грудні 1991 р. у Біловезькій

Пущі, домовилися між собою і розвалили велику державу. Дата, місце, діячі могли бути іншими. Але загальні результати – історичні і політичні – були вже незворотні. Крах Союзу Радянських Соціалістичних Республік зумовлений сукупністю взаємодіючих факторів.

Між цими факторами важко визначити пріоритетність. Але, ймовірно, найважливішим стало те, що в радянському режимі, який закордонні дослідники визначили як «party-state» – «партія-держава», зруйнувалася «несуча конструкція». Стаття 6 Конституції СРСР від 1977 р. визначала: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народу. Озброєна марксистсько-ленінським вченням Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірний науково обґрунтований характер його боротьбі за перемогу комунізму. Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР» [118].

Вперше питання про особливу роль партії у радянській політичній системі гостро і масштабно постало навесні 1989 р., під час виборів до Першого з'їзду народних депутатів СРСР. Воно стало центром його уваги з перших днів роботи (травень 1989 р.). 4 лютого 1990 р. у Москві пройшла 300-тисячна демонстрація за скасування статті 6 Конституції. Наступного дня на Пленумі ЦК КПРС М. Горбачов запропонував ввести посаду президента СРСР з одночасним скасуванням цієї статті. 14 березня 1990 р. було прийнято закон, яким запроваджувалася посада президента і проголошувалася багатопартійність. Де-юре покладено край монополії комуністичної партії, де-факто пішов процес її розкладення, що мало наслідком знищення радянської державності і зламало хребет СРСР.

Багатонаціональна імперія залишалася міцною, поки економіка була спроможною підтримувати сильну централізовану дер-

жаву. Понад 70 років у СРСР функціонувала радянська модель економіки, яка врешті-решт виявила свою неспроможність і занепадала. Цю модель можна визначити як модель неринкової, командно-адміністративної економіки, економіки тоталітарної держави із суперцентралізованим управлінням згори до низу, яка замінила собою традиційні горизонтальні ринкові зв'язки. Для неї характерні:

- однопартійна система з повним контролем з боку партійних органів усіх сторін економічного і соціального життя;
- державна власність на засоби виробництва;
- централізоване управління і планування економіки;
- висока частка промисловості у ВВП при низькій частці внутрішньої та зовнішньої торгівлі, а також сфери послуг;
- надмірна частина промислового виробництва припадала на виробництво засобів виробництва, що шкодило випуску товарів споживчого призначення, а це породжувало постійний дефіцит;
- у широких масштабах випускалися фактично непотрібні споживачам товари;
- надто висока частка застарілої продукції у промисловому виробництві;
- мізерний обсяг виробництва продукції, що була конкурентоспроможною на міжнародному ринку;
- ізоляція від «несоціалістичного» світу, зовнішня торгівля на базі державної монополії.

Радянська економічна система була ефективною на певному етапі – прискореній модернізації та надзвичайних умов війни. Проте надалі вона все більше виявляла свою неспроможність. Діючи за принципом «мета виправдовує засоби», радянське керівництво не рахувало витрат, чи то стосувалося природних ресурсів, чи людських життів. Створювався спосіб життя, орієнтованого на низький рівень потреб, які до того ж повністю не задовольнялися через постійний дефіцит усього і низьку заробітну плату. Наслідками стали зниження трудової мотивації, низька культура праці, байдуже ставлення до державної власності і результатів влас-

ної роботи, низька якість продукції, розвиток тіньової економіки. Така система негативно вплинула на настрої людей. Вона робила їх несамостійними, безвідповідальними і лінкуватими, привчала до холопства й очікування команди згори. Існував жарт: «Уряд робить вигляд, що він нам платить, а ми робимо вигляд, що працюємо». Уряд, тобто номенклатура, все більше відходив від утопічних настанов («наздогнати Америку», «побудувати комунізм до 1980 р.» та ін.) і все більше зосереджувався на власних інтересах.

Якщо подивитися глибше, то можна зрозуміти, що радянська соціально-економічна модель була породженням індустріальної епохи. Ця система характеризувалася домінуванням великих промислових форм, переважанням технологій масового виробництва, посиленням монополістичних тенденцій на всіх рівнях. У ній у господарських процесах панувала держава, за умов практично всеосяжної державної власності всього послаблювалися конкурентні начала, особливо стосовно зовнішньої конкуренції. Індустріалізація дала змогу значно підвищити продуктивність праці порівняно з дореволюційним часом, здійснити урбанізацію і мінімально задовольнити базові потреби населення. До 1960-х рр. СРСР досяг свого економічного апогею, але приблизно в той же час у розвинених індустріальних країнах позначився процес переходу до постіндустріального суспільства, в якому економіка базується на високих технологіях. Формування нової економіки супроводжувалося послабленням монополістичних тенденцій, активізацією конкуренції, зменшенням ролі великих господарських форм, підвищенням гнучкості виробничих процесів та індивідуалізацією виробничо-технологічних рішень. Одним із найважливіших факторів стає глобалізація, яка призводить до зменшення ролі держави в економіці, лібералізації господарської та зовнішньоекономічної діяльності.

Західні країни зіткнулися з кризою індустріального суспільства на початку 1970-х рр. і взяли курс на адаптацію соціально-економічних систем до нових умов розвитку. Радянське керівництво не дало адекватної відповіді на виклики часу. СРСР

рухався до занепаду. Хоча не можна заперечувати, що новий лідер – М. Горбачов – зробив спробу дещо змінити, кинувши спочатку заклик до прискорення соціально-економічного розвитку країни, а потім – до перебудови.

Складовою горбачовської перебудови була так звана гласність, яка призвела до делегітимації радянської ідеології. Це мало катастрофічні наслідки для системи, яка трималася виключно завдяки ідеологічній легітимності. Партійні еліти позбавлялися сенсу політичного існування і права не тільки на керівну і спрямовуючу роль у суспільстві, але й на політичне буття як таке. Падіння ідеологічної відданості населення країни почалося ще раніше. Для місцевих еліт питанням виживання стало творення власних основ легітимності. Як на такі здалося можливим спиратися на ідею відновлення національної державності.

Раніше, ніж М. Горбачов зміг досягти позитивних результатів у перебудові, номенклатура, яка перебувала у нього у підпорядкуванні, зрадила його. Вона порушила два головних табу номенклатурної поведінки: взяла участь у приватному накопиченні й у національних рухах. Вона вже мала реальні важелі у своїх руках. Номенклатурникам кортіло користуватися ними відкрито, дозволивши собі і своїм близьким усі розкоші. Вони прагнули одержати максимально можливі матеріальні та інші блага, які мали вищі верстви суспільства у капіталістичних країнах, при цьому не думаючи про адекватне розширення можливостей простого народу. Тому керівники і люди, які користувалися реальною владою в СРСР, не дуже опиралися краху соціалізму. Разом із тим, розчарувавшись у комуністичній ідеології і спостерігаючи посилення національно-визвольних настроїв, вони вирішили для себе: «Якщо не можеш перемогти рух, очолює його» і прийняли національні гасла і символи за свої. Пізніше виявилося, що ядро радянської епохи залишилося на «теплих місцях» практично повсюдно, за винятком окремих випадків на зразок Чечні (хоча і там на чолі стояв генерал Радянської Армії Д. Дудаєв). Зрозуміло, до управління частково допущені і нові політико-економічні сили, які ча-

сто використовувалися для створення привабливого іміджу влади, але в цілому не визначали правила бюрократичної гри.

Офіційно вважалося, що в СРСР не існувало корупції. Тим не менш перший радянський антикорупційний документ був лише на півроку молодшим від самої радянської влади. Декрет Ради народних комісарів «Про хабарництво» від 8 травня 1918 р. передбачав не менше 5 років позбавлення свободи і притягнення «до найбільш тяжких і неприємних робіт». Кримінальний кодекс 1922 р. погрожував за хабарі розстрілом, але це мало кого зупиняло. У 1920-х рр., за часів нової економічної політики, чиновники брали гроші за дозвіл займатися підприємництвом, під час війни 1941–1945 рр. – за звільнення від служби в армії. Впродовж 1948–1949 рр. відбулося три великих закритих судових процеси за корупцію. Лише у Москві заарештували 111 осіб. Надалі, за часів М. Хрущова і Л. Брежнєва, масштаби хабарництва зросли у 25 разів. Тобто корупція оплутала радянське суспільство задовго до того, як було визнано сам факт її існування. У 1969 р. під час розслідування «азербайджанської справи» стали відомі розцінки на придбання державних посад: стати суддею коштувало 30 тис. карбованців, а 100 тис. карбованців коштувала посада першого секретаря райкому партії. Це тоді, коли середня зарплата по країні коливалася біля позначки 100 карбованців.

Радянська економічна система розвалилася ще і через те, що була надто мілітаризованою. Комуністична влада могла бути спокійною за свої позиції у власній країні, а також серед союзників, спираючись на «силові структури». Тому навіть за часів «нового мислення» і перебудови чисельність Радянської Армії дорівнювала тій, яка була на момент завершення Другої світової війни, – 5 млн військовослужбовців. До того ж були зазіхання на панування над всім людством, яке могло цього не хотіти. Найбільша небезпека ввачалася з боку США та їхніх союзників (продовжувалося давнє протистояння Росії і Америки, яке триває і досі). Протиборство у «холодній війні» було винесено на території «третьох країн», яким допомагали обрати «правильний шлях» різними за-

собами, у тому числі і збройними²⁷. Найбільш важкою для Радянського Союзу виявилася розпочата у 1979 р. війна в Афганістані, яка тривала 9 років і забрала життя близько 15 тисяч радянських солдатів і офіцерів²⁸.

Для армії нічого не жаліли. За деякими підрахунками, понад 60% валового продукту країни було військового призначення (де-хто з дослідників називає і більші цифри: від 70 до 90%). Із самодіяльного населення, якого на межі 1980–1990-х рр. у СРСР нараховувалося близько 100 млн, понад 50 млн були зайняті у військовому виробництві. Їх праця зникала, як вода на розпеченому піску, не даючи з економічної точки зору практично ніякої віддачі. Але Радянський Союз не витримав гонки озброєнь, особливо коли американський президент Р. Рейган оголосив про початок нового її етапу – «Зоряних війн»²⁹.

²⁷ Прагнучи сприяти «світовій революції», Москва відправляла своїх військових до багатьох країн світу: Китай (серпень 1924 – липень 1927, липень – грудень 1929, липень 1937 – вересень 1944, липень – вересень 1945, березень 1946 – квітень 1949, березень – травень 1950, червень 1950 – липень 1953); Іспанія (липень 1936 – липень 1939); Монголія (травень – вересень 1939); Північна Корея (червень 1950 – липень 1953); Угорщина (жовтень – листопад 1956); Лаос (січень 1960 – грудень 1963, серпень 1964 – листопад 1968, листопад 1969 – грудень 1970); В'єтнам (січень 1961 – грудень 1974); Алжир (1962–1964); Куба (липень 1962 – листопад 1963); Єгипет (Об'єднана Арабська Республіка) (жовтень 1962 – березень 1963, червень 1967, 1968, березень 1969 – липень 1972, жовтень 1973 – березень 1974, червень 1974 – лютий 1975); Єменська Арабська Республіка (жовтень 1962 – березень 1963, листопад 1967 – грудень 1969); Алжир (1962–1964); Сирія (червень 1967, березень – листопад 1972, жовтень 1973); Мозамбік (1967–1969, листопад 1975 – листопад 1979); Чехословаччина (серпень 1968 – січень 1969); Камбоджа (квітень – грудень 1970); Бангладеш (1972–1973); Ангола (листопад 1975 – листопад 1979); Сомалі (1977); Ефіопія (грудень 1977 – листопад 1979); Афганістан (квітень 1978 – грудень 1989).

²⁸ Афганців загинуло близько 1 млн, а 2 млн стали біженцями, громадянська війна триває там і досі.

²⁹ Програма Стратегічної оборонної ініціативи, запущена у США за ініціативи президента Р. Рейгана у 1983 р., спрямована на військову протидію радянській військовій потузі через космос. Неофіційна назва виникла через популярність кінофільму Дж. Лукаса «Зоряні війни».

До того ж свою роль відіграло геополітичне перенапруження, пов'язане насамперед із необхідністю надавати колосальну матеріальну допомогу «братнім» країнам і партіям. Підраховано, що Радянський Союз підтримував 44 країни і 89 комуністичних і робітничих партій світу. Дуже часто це була військова підтримка. Тобто значні витрати були пов'язані з необхідністю утримувати великі гарнізони і флот далеко від місць їх постійної дислокації всередині країни.

За десять років до падіння СРСР, у 1980 р., американський науковець Р. Коллінз на підставі геополітичної теорії передрік цю подію [111]. За його теорією, сила і сталість держави залежать від трьох факторів – ресурсів (чим більше, тим краще), географічного положення (окраїнне розташування має перевагу перед центральним) і стабільності кордонів. Порівнявши дані про геополітичне положення США і СРСР наприкінці 1970-х рр., Р. Коллінз встановив, що США мають ресурсну й окраїнну перевагу і здійснюють помірну геополітичну експансію. СРСР програв Сполученим Штатам у ресурсах, населенні і прибутках на душу населення, внаслідок чого відчував дефіцит коштів для підтримання соціальної системи. Його географічне розташування між районами Заходу, ісламським світом, Китаєм та Японією змушувало витратити значні ресурси для захисту величезної довжини кордонів. СРСР страждав від надмірної геополітичної експансії, що виявлялося у слабкості контролю над союзниками і наявності навколо центру кількох етнічних утворень, які виношували надії на національну державність. Р. Коллінз зробив висновок, що Радянська імперія рокована на дезінтеграцію через нестачу ресурсів, невигідне центральне розташування і надмірне розширення, яке поглинало величезні кошти. Наразі варто зазначити, що в наш час про цю теорію згадують стосовно Російської Федерації та її перспектив.

Крах радянського соціалізму був зумовлений також значними змінами у соціодемографії, які відбулися в останні десятиріччя існування СРСР. Його населення більше не було переважно се-

лянським з притаманними йому низькими споживацькими очікуваннями і високою народжуваністю. Основну частину складали городяни – робітники і службовці з дуже невисокою народжуваністю, але зі споживацькими очікуваннями, які мали тенденцію до зростання, бо вже могли порівнювати з рівнем життя і масовим споживанням в інших країнах [64, № 3, с. 18–19]. Останнє відбувалося завдяки перегляду іноземних кінострічок, нечастих туристичних поїздок за кордон, а також значному імпорту предметів споживання, що приводив до дискредитації радянської економіки в очах широких верств населення. Фактично через споживчий імпорт люди засвоювали елементи західного способу життя. Особливо швидко і кардинально змінювалися настрої молоді. Для неї не мали особливого значення досягнення радянських олімпійців або успіхи балету. Вона все більше орієнтувалася на американську масову культуру: від джінсів, музики, кінематографу до настроїв. Як зазначив американський соціолог Г. Дерлуг'ян: «Загалом, Червона Армія була розбита за допомогою рок-музики і синіх джінсів» [64, № 2, с. 29; № 3, с. 18]. На останньому етапі існування СРСР виросло суспільство споживання, розвивалася буржуазність особливого роду – викривлена і деформована атмосферою брехні і дволикої, буржуазність із кримінальним нахилом, оскільки вона набирала сили нелегально, підпільно.

Як показує політична історія, головне питання – це питання ресурсів і влади, яка їх розподіляє. Коли їх не вистачало в СРСР, тоталітаризм організовував їх розподіл дуже жорстко, причому це робилося головним чином за рахунок поневоленого селянства. Приблизно 80% населення були селянами, фактично кріпаками, які годували місто й армію. Але жорсткий розподіл стосувався людських ресурсів взагалі. Задля цього, зокрема, була використана паспортизація населення. 15 листопада 1932 р. на засіданні ЦК ВКП(б) було прийнято рішення про запровадження паспортної системи. Це робилося «метою розвантаження Москви і Ленінграда та інших великих міських центрів СРСР від зайвих, не пов'язаних з виробництвом і роботою установ, а також від куркульських,

кримінальних та інших антисоціальних елементів, які переходили у містах» [138]. 28 квітня 1933 р. постановою Раднаркому було вирішено: громадяни, які постійно мешкають у сільській місцевості, паспортів не одержували. Таким чином реалізовувалася «кріпосна залежність». Для того, аби мати право жити у місті, потребувалася прописка. Паспортна система обмежень майже у незмінному вигляді проіснувала до серпня 1974 р. З цього часу масова втеча молоді із сіл набула катастрофічного характеру. Першими кинулися тікати від надзвичайно тяжкої селянської роботи молоді жінки³⁰. Коли виявився брак наречених, до міст потяглися хлопці. Почався процес виродження села: залишалися люди похилого віку, занепадали поселення, їх назви зникали з мапи.

Зменшення трудових ресурсів на селі (і збільшення їх у містах, в армії, інших силових структурах) плюс низька ефективність радянського сільського господарства вплинули на нестачу продовольчих ресурсів. Продовольство і промислові товари почали масово закуповувати за кордоном (свідчення безнадійного відставання), продаючи енергоносії та іншу сировину. Москва брала все більше іноземних кредитів. За ці кошти трималося все: дотації на продовольство, ціни на яке трималися роками на економічно необґрунтованому рівні; військово-промисловий комплекс; амбітні програми, такі як проект повороту північних рік на південь; підтримка «революціонерів» усього світу тощо. За умов неефективної економіки постійним фактором життя став товарний дефіцит. З 1989 видів товарів наприкінці 1980-х рр. тільки 11% можна було більш-менш вільно купити у магазинах, здебільшого великих міст. Ходив сумний жарт: «У дефіциті товари на літеру «в», тобто все». Нищівний удар по звичній для радянських людей можливості знайти розраду від життєвих складностей нанес-

³⁰ Якщо брати Україну, то у традиційному селянському домашньому господарстві нараховується 59 видів «жіночої» роботи проти 11 видів «чоловічої», причому остання здебільшого носила сезонний характер, на відміну від першої. Крім того, жінки мали працювати у колгоспах і радгоспах на найбільш важкій, немеханізованій роботі.

ла розпочата у 1985 р. за ініціативи М. Горбачова антиалкогольна кампанія³¹.

За радянських часів горілка відігравала дуже важливу роль. Державна монополія на виробництво і продаж алкоголю скріплювала економіку, оскільки гроші від цього складали величезну частку бюджету країни. З іншого боку, сформувався специфічний «соціальний пейзаж», у якому було значно обмежено можливості самореалізації, особливо чоловічої. Креативні, мислячі особистості вважалися «підозрілими», приватна власність скасована, підприємницька діяльність неможлива, зарплата – на рівні 100–120 карбованців (СРСР у світі називали «країною стокарбованцевих зарплат»). Влада, щоправда, потребувала «маяків» – «ударників комуністичної праці», героїв соціалістичної праці, в які виводилися цілком лояльні до режиму особи. Основна ж маса «трудящих» змиралася з обставинами і глушила тугу нереалізованості горілкою. Реальні характеристики радянської людини, яку західні психологи визначили як *homo sovieticus*: відчуження від власності і влади, позбавлення можливостей самореалізації, підпорядкованість і залежність від державно-партійної системи. Об'єктивно це була слабка особистість, оскільки вона була обмежена у виборі діяльності, а, як писав Е. Фромм у своїй праці «Втеча від свободи», «... особистість є сильною настільки, наскільки вона діяльна» [275, с. 249].

За умов перебудови сподівання на зміни не справдилися, ситуація погіршувалася, а звичної розради позбавили. Так само позбавили практично всіх засобів до існування: продовольчі магазини за браком товарів прикрашали пусті полиці з бляшанками з морською капустою. Більшість населення підтримувала запрова-

³¹ Перший раз антиалкогольна кампанія розпочалася в Росії за царя Миколи II, який у серпні 1914 р. підписав «сухий» закон, який дозволяв використовувати алкоголь виключно у медичних цілях. З 1 лютого 2015 р. в РФ офіційно знизили мінімальні ціни на горілку. Як сказав головний консультант російського телевізійного каналу «Дош» С. Белковський: «Алкоголь стримує деструктивні поривання російської душі. Він стримує Росію від розвалу» [22].

дження карткової системи, проте не вистачало ресурсів на її забезпечення. Притому, що у всіх були гроші, вони не забезпечувалися товарами. Супердержава завершувала своє існування на гуманітарній допомозі з-за кордону. Вона була необхідна навіть для забезпечення армії: Москва зверталася до командування Бундесверу з проханням передати їй консерви з державного резерву, в яких закінчився термін придатності.

Існує така думка: якби не нафта, Радянський Союз розвалився б раніше. Фактор нафти все ж таки відіграв свою роль³². Тільки від 1985 до 1986 р. падіння цін на «чорне золото» на світовому ринку – з 24 до 12,5 дол. за барель. За 1986 р. СРСР недоотримав понад 15 млрд дол. Вважається, що свою роль відіграла та обставина, що між США і Саудівською Аравією, а також найбільшими постачальниками нафти цього регіону була досягнута домовленість про різке збільшення видобування нафти в обмін на захист від «революцій». Це призвело до падіння цін. Про це часто згадують сучасні оглядачі, аналізуючи ситуацію зі зниженням цін і перспективами Російської Федерації. Цей фактор, який передував розвалу СРСР, називається у низці інших дезінтегруючих чинників для РФ.

У результаті всіх зазначених і незазначених обставин радянська економіка занепала, соціалізм прийшов до краху, СРСР розвалився. Тобто у споконвічному протистоянні із Заходом Російська імперія зазнала поразки. Показала свої переваги здатність за-

³² Відомий російський економіст Є. Гайдар вважав цей фактор визначальним: «Дата краху СРСР... вона добре відома. Це, зрозуміла річ, ніякі не Біловезькі угоди, це не серпневі події, це 13 вересня 1985 р., коли міністр нафти Саудівської Аравії Ямагі сказав, що Саудівська Аравія припиняє політику стримування видобутку нафти і починає відновлювати свою частку на ринку нафти. Після цього видобуток нафти Саудівською Аравією збільшився у 3,5 разу, а ціни обвалилися у 6,1 разу» [272]. За умов падіння цін на нафту Москва потребувала закордонних кредитів, за якими М. Горбачов їздив по різних країнах, де йому виставили умови: демократизація вдома, вивід військ з іноземних держав, погодження на об'єднання Німеччини, невтручання у внутрішні справи країн «соціалістичної співдружності» тощо. Радянський лідер мав на це погодитися.

хідної цивілізації до стабільної і плюралістичної самоорганізації. В Росії ж усе споконвіку визначала центральна найвища влада – чи то цар, чи то Генеральний Секретар ЦК КПРС. І царська імперія, і радянська були створені як моногенний організм, і це суперечить законам синергетики.

Синергетика – це напрямок міждисциплінарних наукових досліджень. Свої основне завдання вона вбачає у виявленні і пізнанні загальних закономірностей, що управляють процесами самоорганізації у системах будь-якої природи, а також у вивченні процесів виникнення хаосу і дезорганізації. За синергетикою, самоорганізація може виникнути лише у відкритій системі³³, яка обмінюється з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією. Радянський Союз існував за «залізною завісою», якою країна була відокремлена від «ненеобхідної інформації». За цією завісою радянське керівництво не волило бачити зміни, що відбувалися у світі, зокрема перехід найбільш розвинених країн до постіндустріального суспільства. Зміни не можна ігнорувати. Якщо на них не реагувати адекватно, система деградує і занепадає.

Для виживання і прогресивного розвитку потрібен не «моноліт», а поєднання багатоманітності. Радянська система насаджувала соціалістичний колективізм, який насправді діяв як прес відносно окремих особистостей. Особливо тих, хто відрізнявся від «гвинтиків», хто був «надто розумний». Радянська система зруйнувалася через те, що всіляко перешкоджала дійсно вільному розвитку особистості. І в цьому випадку можна побачити вади радянської системи з точки зору синергетики, адже вона всіляко перешкоджала особистісній самоорганізації. Радянська людина як така не була вихована самостійною, відповідальною за свої дії, адже від неї вимагалось лише незаперечне виконання директив партії. З переходом на стадію постіндустріального суспільства

³³ Про те, що закриті суспільства невідворотно стає слабким і відсталим, писав у своїй книзі «Відкрите суспільство та його вороги» відомий філософ і соціолог К. Поппер.

стало очевидним, що саме вільна особистість з належною освітою, підготовкою і можливістю відкритого доступу до інформації стала головною умовою і перевагою в сучасній конкурентній боротьбі між системами і державами. Але щоб розвинена індустріальна супердержава без будь-якої серйозної військової поразки після 45-ти років миру і з внутрішніх причин зазнала краху – нечуваний факт у сучасній історії.

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ПОСТРАДЯНСЬКА РОСІЯ

Єльцин

Історичний парадокс полягає у тому, що сама «метрополія», якщо бачити в Радянському Союзі імперію, виступила ініціатором її руйнування. Перші вільні демократичні парламентські вибори у Росії – Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці – відбулися у 1989 р. Однак вони проходили за умов однопартійної системи, коли досить сильні позиції ще зберігала КПРС. Кроком вперед до демократичного устрою стало запровадження в РРФСР З'їзду народних депутатів.

На межі 1980–1990-х рр. у Росії відбулася ліберально-демократична і водночас антикомуністична революція, яка здійснилася за підтримки суспільства ненасильницьким шляхом. Ідейно-політичним авангардом цієї революції виступили радикали. У 1989 р. вони створили Міжрегіональну депутатську групу, у 1990 р. – рух «Демократична Росія». В той час діяли три активні громадські групи:

відносно невелика група дисидентів на чолі з академіком А. Сахаровим;

велика частина наукової і творчої інтелігенції, ядро якої склали «шестидесятники»³⁴;

частина радянсько-партійного істеблішменту на чолі з Б. Єльциним (у 1990 р. вийшов з лав КПРС).

Надалі вони виявлять різні інтереси, між ними матимуть місце протиріччя і суперечки. Проте у горбачовський період радикали зберігали єдність та змогли досягти довіри широких верств. Народ, змучений спочатку антиалкогольною кампанією, відсутністю тютюнових виробів, а потім зростаючим дефіцитом на все необхідне для елементарного життєзабезпечення, ладен був дати

³⁴ Генерація радянської інтелігенції, яка сформувалася за часів хрущовської «відлиги», періоду часткової десталінізації СРСР.

будь-який кредит довіри тим, хто обіцяв зміни. Ходила приказка: «Краще жажливий кінець, ніж жах без кінця».

29 травня 1990 р. Перший з'їзд народних депутатів РФ обрав Б. Єльцина Головою Верховної Ради РРФСР. Його першим заступником став Р. Хасбулатов. Визначена Б. Єльциним та його однодумцями стратегія утвердження і розширення суверенітету Росії за рахунок радикального скорочення повноважень уряду СРСР стала головною силою, яка розхитувала союзну державу. В тексті Декларації містилися положення, які не тільки суперечили Конституції СРСР, але й ставили під сумнів саму можливість існування Радянського Союзу. Саме російська Декларація про суверенітет, схвалена 12 червня 1990 р., оформила процес «параду суверенітетів» союзних республік. Остаточна доля Союзу була вирішена 8 грудня 1991 р. на зустрічі у Біловезькій Пущі, коли Б. Єльцин, Л. Кравчук і С. Шушків підписали договір про утворення Співдружності Незалежних Держав.

Як свідчить минуле, на всіх етапах – дорадянському, радянському і пострадянському – у Росії, яка завжди мала авторитарний характер, принципово важливу роль відігравала перша особа держави у визначенні суспільно-історичного розвитку країни (якщо це не була зовсім невлипова фігура, як-то К. Черненко – Генеральний Секретар ЦК КПРС до М. Горбачова)³⁵. Так сталося і з приходом до влади Б. Єльцина. 12 червня 1991 р. відбулися прямі президентські вибори в Росії. Претендентами виступили Б. Єльцин; М. Рижков – ставленик ЦК КПРС, колишній голова Ради Міністрів СРСР; голова Комітету Державної Безпеки В. Бакатін; генерал А. Макашов; лідер ліберально-демократичної партії В. Жириновський; голова Кемеровської обласної ради народних депутатів А. Тулеев. Вже у першому турі з 57,3% голосів виборців перемогу одержав Б. Єльцин. Приймаючи присягу, він обіцяв «ненасильницький, правовий, демократичний спосіб руху вперед» [256]. Новообраний президент декларував ме-

³⁵ Росії притаманна надзвичайна персоналізація влади, що контрастує з домінуючими трендами сучасної епохи.

тою суспільних перетворень розбудову демократичної держави з вільною ринковою економікою. Саме завдяки йому після серпневих подій 1991 р. і розвалу СРСР Росія дійсно швидко стала на шлях змін. Він зосередив у своїх руках усю повноту влади у країні, радикали на чолі з Б. Єльциним почали форсований перехід до ринку. Були запущені три головні реформи: лібералізація внутрішньої і зовнішньої торгівлі, вільне ціноутворення (відмова від адміністративного регулювання цін), масова приватизація. Авторами програми ліберальних економічних трансформацій виступили члени нового уряду Є. Гайдар, А. Чубайс, А. Шохін, Г. Бурбуліс та ін. Вони вважали, що потрібно мінімізувати втручання держави в економіку. Її варто лікувати «шокотерапією»: нерентабельні підприємства збанкрутують, а ті, які витримують це, випускатимуть конкурентоспроможну продукцію. «Шокотерапія» мала «вилікувати» і людей, налаштувати їх на виживання власними силами у нових умовах, не сподіваючись на опікування державою. Тогочасні газети писали: «Майбутнє принесе нам нові ціни і забуті товари». По суті, очікувалася модернізація, яка мала створити умови життя, «як на Заході».

З 1 січня 1992 р. ціни на більшість товарів і продуктів були відпущені. Їх зростання виявилось катастрофічним: тільки протягом того самого року ціни збільшилися у 36 разів. Восени 1991 р. середня заробітна плата у Москві становила 7 доларів. Її зростання і збільшення соціальних виплат не встигали компенсувати зниження купівельної спроможності населення. Усі заощадження людей миттєво знецінилися. Переважаюча більшість населення опинилася за межею бідності. «Здійснена у 1992–1994 рр. так звана «шокова терапія» найсильніше вдарила по здоров'ю населення, різко збільшивши смертність, – констатував відомий російський демограф Л. Рибakovський. – Число померлих у країні у 1994 р. перевищило рівень 1991 р. на 670 тис. осіб... число самогубств у 1994 р. у порівнянні з 1991 р. зросло на 59,7%, у тому числі чоловіків – на 66,4%, а сільських чоловіків – навіть на 73,6%» [62, с. 169–170]. У Державній доповіді «Про стан здоров'я населення

РФ у 1999 р.», представлений Міністерством охорони здоров'я і Російською академією медичних наук [55], вказані головні причини демографічної катастрофи: довготривале масове накопичення несприятливих змін у суспільному здоров'ї населення у поєднанні з впливом хронічно високого рівня стресу, зниження якості життя за умов незадовільного стану соціальної сфери і базової медицини, недоступності ефективних засобів лікування для переважаючої частини населення, криміналізація і зростання злочинності. Відбулася зміна типу життєвого устрою. Люди почали шукати спроби вибратися зі скрути. 29 січня 1992 р. набув чинності указ президента «Про свободу торгівлі», згідно з яким російські громадяни могли займатися підприємництвом у сфері торгівлі. Маса людей кинулася вести торгово-посередницьку діяльність. З іншого боку, падіння в прірву злиденності мало наслідком зростання злочинності. Кримінальні угруповання почали зростати, як гриби. Якщо у 1990 р. в Росії діяло менше ніж 50 організованих злочинних груп, то у січні 1995 р. – понад 15 тис.

Слід звернути увагу на специфіку кримінальної ситуації в Росії. Фартовий злодій є одним з національних героїв. Це закономірно для країни, де закон ніколи не шанувався. Навпаки, його порушення вважалося за сміливий вчинок, як протест проти всезагальної приниженості і забитості: злодій вкрав не у людей, а у системи, порушив встановлений нею підлий закон і кинув виклик системі, яка його начебто захищає: того, хто вкрав відро зерна, заграбують, а той, хто вкрав мільярди, вчить моралі з телеекрану.

У сучасній РФ кожен третій дорослий пройшов через тюрми і зони. Причому біля третини сиділи за «економічні злочини», часто під цю категорію підпадали дії суто підприємницькі. За часів В. Путіна практика тиску на бізнес силовими структурами тільки зміцніла. Свою роль відіграє та обставина, що так звані «вертикальні соціальні ліфти» виявилися заблокованими. Вирватися зі злиденності дуже складно. В Росії з давніх часів поширена приказка: «От сумы и тюрьмы не зарекайся», тобто злиденність і

ув'язнення – звичайні речі. Кримінальне минуле не вважається за безчестя. Надзвичайного поширення набула блатна субкультура³⁶.

Лібералізація цін на початку 1990-х рр. потягла за собою різке зростання тарифів на перевезення, цін на енергію, сировину тощо. Почалося скорочення попиту на багато товарів і видів продукції. Спостерігалось значне падіння виробництва. Якщо за період Другої світової війни валовий внутрішній продукт у СРСР скоротився на 24%, у період Великої депресії в США ВВП зменшився на 30,5%, то в Росії з 1992 до 1998 р. він упав на 47%, а промислове виробництво – на 58%. Падіння випуску продукції в Росії кваліфікується у підручниках з економіки як найбільша в історії людства рукотворна економічна криза, сфабрикована творцями економічної політики [69, с. 43]. Загроза банкрутства постала перед цілими галузями. В особливо важкому становищі опинився військово-промисловий комплекс. У сільському господарстві через дорожнечу палива, техніки, хімікатів зросли ціни на продукцію. Фермерський рух наптовхнувся на опір як «червоних баронів» – голів колгоспів, так і самих селян, які не могли припустити, щоб хто-небудь жив краще за них. Сільськогосподарське виробництво згоралося. Російські сільгосппродукти стали дорожчі за імпортні, що вело до занепаду агропромислового комплексу загалом.

Не виправдалися сподівання на фінансову підтримку Заходу. Замість обіцяних 24 млрд доларів Росія одержала вдвічі менше у формі кредитів на закупівлю продовольства у тих самих західних країн. Замість нечисленних радянських магазинів з порожніми полицями з'явилася велика кількість нових з товарною ряснотою. Російська роздрібна торгівля за асортиментом товарів вже практично не відрізнялася від західної, особливо у великих містах. Іноземні товари потекли до Росії, що означало початок її активно-го входження у світове економічне співтовариство. Проте країна

---

³⁶ Часто мати на день народження сина замовляє передати по радіо пісню «Володимирський централ».

стала майже виключно постачальницею нафти, газу, металів, лісу, тільки й конкурентоспроможною у глобальній економіці.

Лібералізуювши ціни, уряд взявся за приватизацію державних підприємств. Формальна схема відповідала принципам «народної приватизації». У 1992 р. громадяни Росії, які досягли певного віку, одержали по одному приватизаційному ваучеру вартістю 10 тисяч рублів, що давав право на придбання акцій підприємств, а державні підприємства перетворювалися на акціонерні товариства. По всій країні створювалися чекові інвестиційні фонди, завданням яких було накопичення коштів населення і забезпечення інвестицій у виробництво. Проте у зв'язку з інфляцією ваучери швидко знецінилися. Фонди оголосили себе банкрутами і зникли. Підприємства, в які вкладалися ваучери, вважалися збитковими і прибутків акціонерам не приносили. Люди за безцінь віддавали їх різним махінаторам. Вуличні маклери обмінювали їх на пляшку горілки. В результаті більша частина приватизаційних чеків опинилася в руках керівництва та його оточення. А для переважаючої більшості населення «народна приватизація» закінчилася нічим [242, 243]. «На відміну від постсоціалістичних країн Європи, в Росії новий порядок склався не в результаті зламу держави, а в результаті саме специфічної приватизації, – пояснював директор Інституту соціології Угорської академії наук П. Тамаш. – Система, яка завжди оточувала і захищала державу, була повністю відімкнена. Кинули заклик «хапати все підряд». Чому б цим не скористатися офіцеру міліції? Чому б цим не скористатися офіцеру у військовому комісаріаті або чиновнику, який дає дозвіл на експорт нафти?» [255].

Вивчаючи реалії пострадянської Росії, соціологи виділили низку основних видів ресурсів, які здатні впливати на місце людини у системі економічної стратифікації і за певних умов працювати як капітал. Це економічний ресурс у традиційному розумінні слова – показники майна і характер прибутків; кваліфікаційний ресурс; соціальний ресурс, в якому найголовнішою є участь у високоєфективних соціальних мережах, що забезпечують доступ

до особливо дефіцитних благ і ресурсів («зв'язки»); владний ресурс (можливість впливати на прийняття рішень у тих чи інших масштабах); культурний ресурс (важливе значення мають умови соціалізації особи у дитячому і юнацькому віці, а також освіта батьків); особистісний ресурс (наявність установок і готовність посилення трудової активності для відвернення погіршення матеріального становища, неконформізм, відсутність зрівняльних настроїв, ініціативність, готовність використовувати ефективні, але незаконні засоби реалізації своїх інтересів); символічний ресурс (наявність вченого ступеня або самоощітка як знаменитості); біологічний ресурс (стать, вік). Як виявилось, не всі з названих ресурсів ставали капіталом, принаймні у масовому масштабі. У масовому масштабі, починаючи з певного рівня, ефективно спрацювали економічний, владний, кваліфікаційний, соціальний і культурний. А шанси конкретних людей посісти високу позицію у суспільстві за рівнем життя прямо корелюють із показниками кожного з них. Також виявилось, що володіння економічним капіталом у структурі «нових росіян» оцінюється на рівні 7%. Натомість значно більша питома вага – у конвертації владного, кваліфікаційного, соціального і культурного ресурсів. Було помічено, що різні види ресурсів саме в ролі капіталу у різних комбінаціях концентруються в одних і тих же людей, які склали «нову еліту» російського суспільства.

За часів існування СРСР з його плановою економікою, коли ресурси не могли працювати як капітал, наявні відмінності у ресурсозабезпеченості, звичайно, відбивалися на рівні життя людей. Проте вони не могли привести до найглибшої диференціації за рахунок одержання прибутків на відповідні види капіталу. За умов трансформації і переходу до ринкової економіки такі ресурси були використані деякими особами, причому далеко не завжди законним способом, для конвертації їх в економічний капітал. Радянська соціальна однорідність швидко змінилася вражаючим соціальним розшаруванням. А соціальна нерівність стала логічним наслідком наявності у різних груп населення на момент прове-

дення реформ 1990-х рр. різного обсягу ресурсів, що здебільшого накопичувалися впродовж поколінь.

Серед «нової еліти» виявилися: колишні партійні, комсомольські, профспілкові активісти і державні посадовці, які мали колосальний досвід, зв'язки, «золото партії», а також менеджерські таланти; вчорашні ділки тіньової економіки; талановиті і безпринципні кандидати наук і молодші наукові співробітники, які за радянських часів не мали перспектив швидкого кар'єрного зростання, а у перехідному періоді навіть одержувати якусь заробітну платню у науково-дослідних установах; силовики; кримінальні «авторитети». Ці категорії нових бізнесменів нестримно рвонули до багатства, яке йшло їм до рук (достатньо було дати хабара певній людині). Новим девізом життя став: «Хапай, що можеш!». Сприяла їй спадщина радянщини з нехтуванням моралі, громадянської відповідальності, поваги до закону, релігійних норм тощо. Руйнування старої системи призвело до вивільнення статусного голоду, який накопичувався впродовж десятиріч. Це поєдналося з наступним вибухом егоїстичних пристрастей, розвитком примітивного рефлексу хватання.

З'явилися величезні капітали, головними джерелами статків стали: гроші КППС; майно державних підприємств; режим «спецекспортерів», який дозволяв привласнювати різницю між зовнішньою і внутрішньою цінами товарів, що експортувалися; довільні пільги з імпорту тощо. У нових «хазяїв життя» добре виходило там, де вдавалося урвати шматок державного майна. Пригадалися рядки класика російської літератури другої половини XIX ст. М. Некрасова: «Грош для новейших господ выше стыда и закона; ныне тоскует лишь тот, кто не украл миллиона». Поширилися фінансові спекуляції, особливо різноманітні «піраміди» на кшталт акціонерного товариства «МММ». На середину 1990-х рр. у Російській Федерації нараховувалося понад 40 млн вкладників, які віднесли свої гроші до 1800 подібних контор, які потім зникли разом із внесками, ввівши обдурених у стан шоку.

«Шокова терапія» спричинила зростання соціального напруження. У квітні – травні 1992 р. страйкували або загрожували страйками авіадиспетчери, залізничники, шахтарі, вчителі й лікарі. Уряд влітку 1992 р. пішов на широку грошову емісію та надав підприємствам значні кредити, що різко збільшило інфляцію й уповільнило темпи економічних перетворень. У грудні 1992 р. під тиском VII з'їзду народних депутатів Росії у відставку було відправлено уряд Є. Гайдара. Посаду прем'єр-міністра зайняв В. Чорномірдин (колишній керівник нафтової і газової промисловості СРСР). Новий уряд при збереженні загального напрямку руху в бік ринкових відносин зробив ставку на підтримку державних підприємств, тобто головною рисою його економічної політики став протекціонізм.

Уряд гостро потребував «живих грошей», і тому замість ваучерної форми приватизації державної власності він вдався до заставних аукціонів: пакет акцій передавався за заниженою вартістю у заставу, як правило, великому комерційному банку. В разі неповернення державою боргу, що часто спостерігалось, банк ставав повноправним власником не тільки акцій, а й усього підприємства. Саме так відбулося вже після першого заставного аукціону, який відбувся у 1995 р. ОНЕКСІМ банк за 170 млн доларів придбав контрольний пакет акцій Норільського нікелевого комбінату – світового флагмана виробництва нікелю, хрому, кобальту, платини. А вже у 2001 р. чистий прибуток цього підприємства становив понад 1 млрд доларів, а його капіталізація перевищила 10 млрд. Показовим було те, що на аукціоні було відхилено заявку банку «Російський кредит», який запропонував державі суму, вдвічі більшу, ніж ОНЕКСІМ банк. У тому ж році на заставному аукціоні М. Ходорковський та його група «Менатеп» придбали контрольний пакет акцій (78%) державної компанії ЮКОС за 350 млн доларів, а вже у 1997 р. ринкова капіталізація корпорації досягла 9 млрд доларів.

Протягом 1992–1999 рр. держава віддала у приватні руки 133–200 підприємств і отримала за це 9 млрд 250 млн доларів.

Отже, середня вартість однієї оборудки становила 69 444 долари і 44 центи. Тобто приватизувати морський порт за ринковою ціною трикімнатної квартири було звичайною справою. І це не перебільшення. За 10–20 тис. доларів з державної власності пішли такі підприємства, як Авіаційний комплекс ім. С. Ілюшина, Московський вертолітний завод ім. М. Міля, хоч на момент приватизації там знаходилися тільки-но виготовлені літаки та гелікоптери на десятки мільярдів доларів [242, с. 32]. Причому в першу чергу були приватизовані не малоефективні виробництва та нерентабельні підприємства, як це мало б бути і як це робилося в інших посткомуністичних країнах Європи, а найбільш прибуткові, за рахунок яких уряд міг поповнювати бюджет. Подібне роздержавлення власності – суто російське «ноу-хау» без аналогів у межах сучасної європейської цивілізації, якщо не враховувати низку пострадянських нових незалежних держав. Деякі російські економісти вважають цю приватизацію чи не найбільш швидкоплинною в історії людства: розпочата восени 1992 р., до початку 1995 р. вона передала приватним власникам понад 70% державних підприємств, а до 1997 р. недержавні підприємства склали 95,6% загальної кількості [127, с. 177].

Фактично відбулося безкоштовне розділення державного майна. Власниками державного добра стали «червоні директори», державні чиновники, в першу чергу вищої ланки, російські і зарубіжні фінансові корпорації і просто спритні фінансові спекулянти, кримінально-тіньові структури. У Росії вкрай рідкісні випадки, коли з'являлися мільйонери, які «зробили себе» самі. Проте була величезна кількість тих, хто урвав свій шмат. У переважній більшості випадків нові господарі не довели ефективності приватної власності. Ані модернізації, ані впровадження новітньої техніки, ані використання передових наукових досягнень, як правило, не відбулося. Замість державної монополії на природні ресурси утворилася приватна. Майже все, що до цього часу одержує Росія, є не що інше, як рента від використання природно-ресурсного потенціалу. Але, як зазначив російський академік Д. Львов,

«рентний прибуток не є справою рук людських. Його годовна складова – природна рента – не є результатом безпосередньої підприємницької діяльності. Тому в демократичних країнах вона перебуває в руках держави. Навіщо ж російські реформатори передали природну ренту до приватних рук? Тому, що створений економічний механізм дозволяє цей прибуток акумулювати в руках вузької за своєю чисельністю навколовладної фінансової верхівки. В результаті понад 90% населення країни позбавлені доступу до природного суспільного багатства» [145, с. 27]. Насамперед це стосується паливно-енергетичних ресурсів.

Виробництво поступово згорнулося, оскільки виявилось простіше купувати все необхідне, продаючи енергоносії та сировину. Після економічних реформ Росія припинила себе годувати, одягати і взувати. До 2015 р. з-за кордону надходило і реалізувалося через торгівлю більше половини продовольства, 80% промислових товарів, 75% медичних препаратів. Реформи не тільки не наблизили, а ще далі відсунули Росію від середнього світового стандарту. Відбулася руйнація реального сектору економіки, деіндустріалізація країни.

У 1993 р. 45 провідних російських та американських економістів, включаючи п'ятьох Нобелівських лауреатів, надіслали Б. Єльцину спільну заяву, в якій не тільки детально й аргументовано пояснили масштаби загрози від курсу його реформ, але й закликали зупинити цей процес. Підкреслювалося, що без ефективної державної програми перетворення, розпочаті в Росії, призведуть до таких результатів: різке скорочення ВВП; висока інфляція; збільшення імпорту кінцевого продукту до рівня, що знищить попит на товари власного виробництва; криміналізація економіки; деградація соціальної сфери, охорони здоров'я, освіти та безпеки населення включно; скорочення капіталовкладень в економічну інфраструктуру; падіння рівня життя й небезпечний розрив у прибутках тощо. Все перелічене невдовзі стало реальністю. Ця акція міжнародної солідарності вчених не мала прецеденту як в історії науки, так і в історії політики. Однак російське керівництво її демонстративно проігнорувало [242, с. 33–34].

Наслідки ельцинської приватизації: нові хазяї державної власності втратили інтерес до подальших реформ; лібералізацію економіки, що розпочалася, спустили на гальмах; розвиток дрібного і середнього бізнесу опинився у складних умовах; припинилися кроки в бік демократизації політичної системи; у народу залишилося відчуття того, що його обдурили, а державна скарбниця виявилася порожньою.

Гострою проблемою виявився дефіцит бюджету. Задля підтримання хоча б на колишньому рівні фінансування соціальної сфери, охорони здоров'я, освіти, культури доводилося збільшувати дефіцит. Нездатність уряду покривати свої витрати з податкових надходжень змушувала його збільшувати зовнішні і внутрішні запозичення. Практично вся емісія Міністерства фінансів складалася з державних казначейських зобов'язань (ДКЗ) під 120% річних. Але короткотермінові цінні папери потребували постійного оновлення замість погашення. Потрібно було все більше грошей для погашення відсотків. Висока прибутковість ДКЗ відтягувала гроші з реальної економіки і призводила до подальшого падіння інвестиційної діяльності. Адже інвестування у виробництво приносило 20% річних, а ДКЗ – 120%. До того ж курс рубля завищили, що не відповідало низькій ефективності російської економіки.

До внутрішніх причин економічних негараздів у 1998 р. додалися і зовнішні, зокрема азіатська фінансова криза і падіння світових цін на нафту. Останнє завдало відчутного удару по російському бюджету, який, подібно до радянських часів, спирався в основному на прибутки від експорту палива і багатьох видів сировини. Азіатська фінансова криза породила недовіру до фінансових ринків, що розвивалися, зокрема до російського, а також втрату 2 млрд доларів, інвестованих підприємцями з Південно-Східної Азії.

У березні 1998 р. В. Чорномірдіна відправили з посади прем'єр-міністра у відставку. 24 квітня новим головою уряду став 35-річний міністр палива та енергетики С. Кириєнко. На молодого

прем'єра покладали великі сподівання, проте до середини 1998 р. прибутків, які держава одержувала від розміщення нових ДКЗ, не вистачало навіть для виплат з раніше розміщених паперів. У середині 1998 р. сталася грандіозна криза. Піраміда ДКЗ надавала можливість певний час під високі відсотки отримувати величезні запозичення і затикати бюджетні дірки. Але вона зруйнувала бюджет непосильними відсотковими виплатами. 17 серпня 1998 р. уряд РФ і Центробанк Росії оголосили спільну заяву про односторонню відмову від обслуговування державних короткотермінових облігацій і припинення торгівлі ними, а також про розширення меж валютного коридору (до того існував фіксований завищений курс рубля). Сталася девальвація, у неможливості якої ще 14 серпня запевняв сам президент. Було оголошено мораторій на повернення іноземних кредитів як державою, так і комерційними банками. Російським власникам цінних паперів обіцяли, що ДКЗ «реструктурують», тобто не виплатять за ними гроші, коли настане термін погашення, а обміняють на інші цінні папери за тією самою ціною і погасять через п'ять років, чого не відбулося.

Державна фінансова піраміда збагатила комерційні банки і фінансових спекулянтів, головних держателів ДКЗ, які одержували завдяки високому відсотку і штучно підтримуваному курсу рубля шалені щомісячні прибутки. Крах фінансової піраміди у серпні 1998 р. завдав переважній більшості з них незворотних збитків, але далеко не всім, бо члени ельцинської «сім'ї» та наближені до них олігархи знали про це заздалегідь і встигли «висмикнути» свої гроші. Головною жертвою фінансово-економічного колапсу стало російське населення, навіть його заможні верстви, економіка в цілому. До 9 вересня курс рубля до долара впав від позначки 6,31 до понад 20. Різко зросли ціни на товари і продукти, що призвело до катастрофічного падіння рівня життя населення. До цього – розорення тисяч підприємців, банкрутство значної кількості великих банків, значне скорочення товарообігу, втрата довіри до уряду, а до Росії – з боку іноземних партнерів як до чесного боржника. Нестійка фінансова піраміда російської економіки обвали-

лася. Якщо у 1992 р. успадковані Росією 60% радянського ВВП становили приблизно 50% ВВП США, то у 1998 р. російський ВВП впав до 2,5% американського.

У зв'язку з тим, що кілька місяців не виплачували заробітної плати, в країні відбувалися масові страйки шахтарів. Вони перекривали залізниці, стояли з транспарантами, на яких було написано: «Ми хочемо їсти!». Їхній досвід перейняли й інші. Почалася «рейкова війна», коли протестувальники блокували рух на залізницях та важливих магістралях. З червня по жовтень шахтарі пікетували Білий дім із вимогами відставки уряду та президента.

Наслідком економічної кризи стала глибока політична криза. 23 серпня С. Кириєнко та члени його уряду були відправлені у відставку. Почалася боротьба у верхніх ешелонах влади відносно шляхів виходу з кризи. На зміну С. Кириєнку був призначений Є. Примаков – прихильник жорсткої державності, проте вже у травні 1999 р. Б. Єльцин відправив його у відставку. Новим головою Кабінету Міністрів став С. Степашин, а у серпні 1999 р. його змінив В. Путін.

Після дефолту 1998 р. у російській економіці, яка минула болісний процес санації, намітився підйом, і у наступні роки економічна ситуація продовжувала поліпшуватися. Банківська система вийшла зі ступору. Почалося зростання виробництва, до країни пішли інвестиції. Сприятливим фактором для наповнення бюджету стали високі світові ціни на нафту. Проте розвитку не було, натомість – «проїдання» нафтової ренти.

Оцінки економічних перетворень Росії єльцинського періоду не можуть бути однозначними. З одного боку, відбулися демонтаж основних елементів старої командно-адміністративної системи і перехід до ринкової економіки з приватною власністю, розширенням можливостей підприємницької діяльності, виходом Росії на міжнародну економічну арену. З іншого боку, залишилася складність загальної економічної ситуації в країні. Відбулося дуже значне падіння виробництва. Недосконале законодавство, всезагальна бюрократизація і корупція, високий рівень економіч-

ної злочинності не сприяли інвестиційній діяльності зокрема й економічним успіхам в цілому. Держава виявилася неспроможною виконувати взяті на себе зобов'язання. У тяжкому стані перебували не тільки виробництво, але й соціальна сфера. Соціальна структура російського суспільства набула ознак деградації. Значно зросло безробіття. Ті, хто ще мав роботу, місяцями не могли одержати зарплату. Різко збільшилася диференціація населення за рівнем прибутків. Криміналізація просякла усі сфери, значно зріс рівень злочинності в країні. Населення увійшло в стан депресії.

На такому економічному фоні відбувалися складні суспільно-політичні процеси. Б. Єльцин насамперед піклувався про зміцнення своєї влади: створив президентські структури – Раду Безпеки і Президентську Раду, запровадив посаду Державного Секретаря. На місцях вводився інститут представників президента, які виконували владні повноваження в обхід місцевих Рад. Безпосередньо президент формував уряд, управління здійснювалося на основі його указів. Ці заходи виправдовувалися необхідністю якнайшвидше зламати старий партійно-державний апарат, проте вони суперечили положенням Конституції 1978 р., яка усю повноту влади віддавала системі Рад народних депутатів. Вищим органом влади визнавався З'їзд народних депутатів, а у проміжках між з'їздами – Верховна Рада РФ. Уряд був підзвітний Верховній Раді. Тобто утворилося двовладдя. Спочатку, поки президент підтримувала більшість депутатів, це протиріччя відчувалося слабо. Проте з розгортанням реформ і зростанням спричиненої ними соціальної напруженості посилювалися опозиційні настрої. У січні – лютому 1992 р. у Москві та інших містах пройшли масові мітинги прибічників повернення до старих порядків. З критикою реформ виступив Голова Верховної Ради РФ Р. Хасбулатов, потім до нього приєднався віце-президент О. Руцькой. У квітні 1992 р. на VI з'їзді народних депутатів РФ противники реформ консолідувалися і почався масовий наступ на уряд. Центром опозиції стала Верховна Рада Російської Федерації.

Конфронтація між нею і президентом зростала протягом усього 1992 р.

У грудні 1992 р. на VII з'їзді народних депутатів РФ був досягнутий компроміс. Б. Єльцин відправив у відставку Ч. Гайдара і призначив прем'єром В. Чорномірдіна. А з'їзд пішов назустріч президенту, погодившись на проведення 11 квітня 1993 р. референдуму, який мав вирішити суперечку між двома гілками влади і заморозив введення в дію поправок до Конституції, що мало обмежити президентські повноваження. Проте VIII позачерговий з'їзд народних депутатів, що проходив 10–13 березня 1993 р., скасував рішення про проведення референдуму. У відповідь 20 березня Б. Єльцин звернувся до громадян Росії із заявою про запровадження в країні президентського правління до прийняття нової Конституції. Ця заява привела до консолідації усіх опозиційних сил. 22 березня 1993 р. Конституційний Суд визнав дії президента такими, що суперечили дев'яти статтям чинної Конституції. 26 березня зібрався позачерговий IX з'їзд, який назвав дії президента спробою державного перевороту, що за Конституцією мало відсторонити його від влади. Проте цього не відбулося, бо необхідної кількості голосів за таке рішення депутатам набрати не вдалося.

Криза влади закінчилася черговим компромісом. Президент відмовився від свого звернення. З'їзд погодився на проведення референдуму 25 квітня, на який винесли чотири питання:

Чи довіряєте Ви президенту Російської Федерації Б. Єльцину?

Чи схвалюєте Ви соціальну політику, яка здійснюється президентом Російської Федерації і Урядом Російської Федерації з 1992 р.?

Чи вважаєте Ви необхідним проведення дострокових виборів президента Російської Федерації?

Чи вважаєте Ви необхідним проведення дострокових виборів народних депутатів РФ?

58% учасників референдуму підтримали президента і його політику, а також висловилися проти дотермінових перевиборів і

президента, і Верховної Ради. Б. Єльцин розцінив результати референдуму як свою перемогу і почав готувати конституційну реформу. Його не задовольняв проект Конституції парламентської республіки, висунутий Конституційною комісією (створена ще у 1990 р. Верховною Радою). Протистояння президента і Верховної Ради посилювалося.

21 вересня 1993 р. Б. Єльцин о 20.00 оприлюднив указ № 1400 «Про поетапну конституційну реформу у Російській Федерації». У ньому оголошувалися розпуск 3'їзду народних депутатів і Верховної Ради, ліквідація усієї системи Рад і проведення виборів у новий законодавчий орган влади – Федеральні Збори. Таким чином, Верховна Рада мала бути розпущена. Р. Хасбулатов оцінив дії Б. Єльцина як державний переворот і вже о 20.30 було організовано оборону Білого дому, де перебував парламент. Конституційний Суд визнав дії президента позаконституційними і такими, що дають підставу для усунення його з посади. Верховна Рада, керуючись статтею 121 (п. 6) Конституції 1978 р., в якій йшлося про те, що повноваження «президента Російської Федерації не можуть бути використані для зміни національно-державного ладу Російської Федерації, розпуску або призупинення діяльності будь-яких законно обраних органів державної влади, в протилежному випадку вони припиняються негайно», прийняла постанову «Про припинення повноважень президента Російської Федерації Єльцина Б.М.» [194]. Політична криза призвела до військового зіткнення прибічників Верховної Ради і президента 3–4 жовтня 1993 р. Білий дім, де перебувала частина опозиційно налаштованих депутатів Верховної Ради, за наказом Б. Єльцина було обстріляно кумулятивними снарядами. Білий дім був повалений. Події 3–4 жовтня 1993 р. залишаються у російському суспільстві предметом дискусій з погляду політичного і морального характеру. Частина іноземних оглядачів назвала ті події «розстрілом демократії», інші – «своєрідним шляхом Росії до неї».

Здобувши перемогу, Б. Єльцин підписав указ про проведення виборів до нового законодавчого органу – Федеральних Збо-

рів, що мали складатися з двох палат – Ради Федерації і Державної Думи. 22 жовтня президент підписав указ «Про основні начала організації державної влади у суб'єктах Російської Федерації». Згідно з цим документом оголошувалися вибори до представницьких органів влади в регіонах у період з грудня 1993 до березня 1994 р. 26 жовтня 1993 р. указом «Про реформу місцевого самоврядування в Російській Федерації» діяльність місцевих рад припинялася, їх функції передавалися головам місцевої адміністрації. Отже, в результаті придушення опору опозиційних сил і кількох президентських указів радянська влада була ліквідована. Залишалося закріпити зміни прийняттям нової Конституції і виборами до нового парламенту Росії.

12 грудня 1993 р. на референдумі 58,4% учасників голосування (32,3% загальної чисельності виборців Російської Федерації) підтримали президентський проект Конституції. Нова Конституція встановлювала змішану – президентсько-парламентську – республіку. Насправді вона закріпила домінування інституту президента: він ставав водночас і главою держави, і главою уряду, зосереджував у своїх руках усю повноту виконавчої влади і наділявся суттєвими законодавчими повноваженнями. Загалом, нова Конституція створювала державну модель, у якій президент користувався найбільшими прерогативами у порівнянні з головами держав інших президентських республік.

Одночасно з референдумом проходили вибори до Державної Думи. Її права були значно урізані порівняно з повноваженнями розпущеної Верховної Ради. Зокрема, депутати втратили право контролю над діяльністю адміністративних органів (право депутатського запиту). Після цих виборів провели вибори до місцевих Дум, створюваних замість розпущених Рад. Отже, відбувся суттєвий відступ від демократії, оскільки за демократичним фасадом затверджувалася по суті необмежена влада президента. Показовим фактом була перемога ліберально-демократичної партії Росії, яка одержала 22,92% голосів (64 мандати). Її лідер В. Жириновський обіцяв: «Кожній бабі – мужика, мужику – горілку, землю –

селянам, військовим – зарплату, патріотам – омовіння чобіт в Індійському океані». Резонанс: «Росія одуріла, схаменися!» У подальшому чисельність прихильників ЛДПР мала тенденцію до зменшення, але партія завжди проходила до парламенту.

У 1994–1996 рр. відбулося оформлення ельцинського політичного режиму, авторитарного за своєю суттю. Президент на федеральному рівні, губернатори на регіональному, мери на місцевому формували владну вертикаль на основі патронально-клієнтарних взаємовідносин. Доступ до нової політичної еліти ставав усе більш закритим. На федеральному рівні особливого значення набув такий позаконституційний механізм, як Адміністрація президента, яка піднеслася і над урядом, і над Федеральними Зборами. У 1997–1998 рр. політологи і журналісти заговорили про появу в країні олігархів і олігархії, тобто людей, які після присвоєння величезної економічної влади висунули претензії на владу політичну. У той самий період громадськості стало відомо про існування у Росії «сім'ї», до якої разом із найближчими родичами Б. Єльцина входили найвпливовіші олігархи і яка, з точки зору владних можливостей, стала російським інститутом № 1. Термін «сім'я», запозичений із лексики італійської мафії, в усіх пострадянських державах означав вузьке коло персон, причому не тільки кривих родичів, допущених у правлячу панівну групу, що розпоряджається на власний розсуд багатствами країни і, відповідно, визначає її подальшу.

У 1996 р. відбулися вибори президента. Більшість населення була незадоволена тим, що відбувалося в країні, і схилилася голосувати проти Б. Єльцина. У лютому – квітні 1996 р. рейтинг президента знаходився на дуже низькому рівні й у кілька разів поступався рейтингу комуніста № 1 – Г. Зюганова. Проте Б. Єльцин за підтримки своєї команди, а також завдяки адміністративному ресурсу, фінансуванню з боку олігархів, а також особистій активності зміг змінити тенденцію. Він виступив з низкою ініціатив, спрямованих на привернення симпатій на свій бік, наприклад, пообіцяв підвищити пенсії і врегулювати конфлікт у Чечні.

Б. Єльцин, незважаючи на погіршення стану здоров'я, проводив численні зустрічі з виборцями, на яких навіть пускався у запальні танці, аби продемонструвати свою енергію. Особливу ставку робили на молодь, для якої влаштовувалися безкоштовні концерти зірок шоу-бізнесу та інші заходи. Головним гаслом стало: «Голосуй або програєш!» (малося на увазі повернення комуністичного режиму). Відторгнення минулого виявилось для більшості населення сильніше незадоволення сьогоденням. Проте не можна виключати роль «брудних електоральних технологій».

На перший тур вийшли 7 кандидатів. На другий – Б. Єльцин з невеликим – усього 3,28% – відривом від Г. Зюганова. 3 червня 1996 р. за першого проголосували 53,8% учасників виборів, за другого – 40,3%. Однак переобрання Б. Єльцина не привело до стабілізації ситуації в країні. У всіх гілках влади процвітали корупція, фінансові махінації. Престиж влади катастрофічно падав. Звичайним явищем стали терористичні акти, замовні вбивства банкірів, підприємців, політичних діячів, журналістів. У країні не склалися структури громадянського суспільства, які в країнах західної демократії виступають противагою всевладдю державних чиновників.

Падав престиж самого президента. Його адміністрація розрослася до 7 тис. осіб і користувалася імунітетом від нагляду законодавчої влади. Це дозволяло президенту приховувати у надрах своєї Адміністрації певні аспекти діяльності уряду. Почастішали кадрові перестановки. Після відставки В. Чорномірдіна голови уряду змінювалися майже кожні 6–8 місяців. До того ж стан здоров'я Б. Єльцина був настільки поганий, що він здебільшого перебував не у своєму робочому кабінеті, а на лікуванні, де «працював з паперами». Не допоміг і відділ «Х» при Адміністрації, який складав астрологічні прогнози для всього президентського штату, на що щорічно витрачалося понад 1 млрд рублів.

15 травня 1999 р. вперше за історію Росії Державна Дума розглянула питання про дострокове припинення повноважень президента. Згідно з Конституцією РФ для цього потрібно було на-

брати не менше двох третин голосів. Процедура імпічменту була ініційована ще у 1998 р. на підставі п'яти звинувачень на адресу Б. Єльцина: 1) розвал Радянського Союзу; 2) трагічні події осені 1993 р.; 3) розв'язування війни у Чечні; 4) розвал армії; 5) геноцид російського народу.

Проте на жодне зі звинувачень у Державній Думі не набралось необхідних 300 голосів. Ті, хто виступав проти імпічменту, закликали до збереження стабільності в країні. Спроба відсторонити президента від влади провалилася, і Б. Єльцин наче зберіг свої позиції. Однак 31 грудня 1999 р. він несподівано для всіх у телевізійному зверненні до співгромадян заявив про свою добровільну відставку і передачу президентських повноважень голові уряду В. Путіну (до того – голова Федеральної Служби Безпеки, колишнього КДБ), якого ще у серпні назвав своїм наступником, наказавши берегти Росію. Насправді, йому важливіше було забезпечити безпеку капіталів власного корумпованого сімейства та оточення. В. Путін виконав умови домовленості: ніхто з людей, близьких до Б. Єльцина, за наступні роки не постраждав не тільки від державних репресій, а навіть від західних санкцій.

Епоха Б. Єльцина закінчилася. Наприкінці життя він опинився у замкненому просторі депресії, пияцтва і хвороб. Помер Б. Єльцин 24 квітня 2007 р. Можна багато розмірковувати над питанням, яку роль ця людина відіграла в історії: він справді розвалив Радянський Союз і комуністичний лад, але своїми реформами кинув економіку Росії у кризу, а її народ у бідність. Все, що він затівав, здійснилося навпаки. Він хоробро бився з ДКНС, генералами, владою Політбюро та КДБ і переміг, але своїми руками віддав владу полковникові того самого КДБ. Йому здавалося, що він доручив економіку Росії молодим реформаторам, а виявилось – молодим махінаторам. Він хотів зробити багатими всіх, а зробив небагатьох. Його останніми словами під час оголошення про свою відставку були такі: «Я хочу просити у вас вибачення за те, що багато з наших з вами мрій не здійснилося. І те, що нам здавалося простим, виявилось на муку тяжким. Я прошу вибачення за

те, що не виправдав деяких сподівань тих людей, які вірили, що ми одним ривком, одним махом зможемо перестрибнути із сірого, застійного, тоталітарного минулого у світле, багате, цивілізоване майбутнє. Я сам у це вірив. Здавалося, одним ривком і все здолаємо. Одним ривком не вийшло» [257]. Згідно з соціологічними опитуваннями, понад 80% росіян вважають, що він повів Росію від соціалізму до капіталізму найбільш неправильним маршрутом. Ціна модернізації виявилася для надто багатьох неприйнятною, адже замість обіцяного народного демократичного капіталізму створився капіталізм чиновницько-олігархічний. На його верхівці центральне місце належало самому Б. Єльцину.

У цілому, якщо характеризувати загальний вектор розвитку російського суспільства, то у роки перебудови закладалися передумови переходу до демократії, які реалізувалися у 1991–1993 рр. Проте замість руху до демократії мали місце намагання створити сильний авторитарний режим Б. Єльцина, якому це врешті-решт не вдалося, і країна сповзала до анархії, чому завадив В. Путін. Всезагальна розгубленість, зниження соціальних гарантій, масштабна криміналізація призвели до того, що суспільство зажадало «наведення порядку». Фундамент від початку високого рейтингу В. Путіна полягав у контрасті з Б. Єльциним. Тобто він не мав тих негативних рис, які мав попередник – старий, недостатньо ефективний, пияк, хворий. Наступник був молодим, ефективним, тверезим, дієздатним.

Треба зазначити, що і царській, і радянській, і сучасній Росії притаманний один і той самий тип побудови політичної влади і політичної організації суспільства – сильна централізована влада, уособленням якої виступає верховний правитель – самодержець (цар, генеральний секретар або президент). Російська дослідниця О. Леонова вказує, що для такої системи характерними є жорстка вертикаль влади, чітка її ієрархія, яка регулюється центром, і пріоритет виконавчої влади над законодавчою. Основними принципами здавна і дотепер виступають етатизм і патерналізм. Ще не так давно здавалося, що головним способом політичної

модернізації країни і переходом до постіндустріального суспільства можуть бути демократична трансформація країни й «імпорт» західних демократичних інститутів до Росії. Однак надалі практика показала, що такий «імпорт» виявився неефективним за російських умов через невідповідність демократичних інститутів традиціям політичної культури і менталітету населення. В результаті, замість розвитку довіри до нових демократичних інститутів і практик, загального зростання соціальної бази демократії пішли зворотні процеси [228]. Слово «демократія» в Росії стало ледь не лайливим. Більшість громадян пов'язує вихід з кризи не з демократією, а з посиленням режиму «сильної руки». Ці настрої добре розуміє В. Путін. Можна сказати, що він є уособленням людських прагнень. Тому дуже підходящим є вираз: «Кожен народ заслуговує того правителя, якого має».

Путін

Коли В. Путін за дорученням Б. Єльцина очолив уряд, влада перебувала у стані глибокої кризи. Її гострота зумовлювалася насамперед розколом правлячої еліти. Частина її на чолі з популярними і впливовими політиками Є. Примаковим і Ю. Лужковим виявила намір виступити разом із опозицією Б. Єльцину на виборах до Державної Думи, а потім і на президентських виборах. Вони утворили опозиційне політичне об'єднання «Вітчизна – вся Росія» і спробували скористатися кризовою ситуацією, аби взяти владу у свої руки. Рятівниками режиму були призначені новий Прем'єр-міністр В. Путін і нова кремлівська партія «Єдність», на чолі якої поставили міністра з надзвичайних ситуацій С. Шойгу. У політичному протиборстві важливу роль відіграли друга чеченська війна, яка принесла перемогу федеральному центру й особи-

стий триумф прем'єру, а також вибори до Державної Думи 1999 р., під час яких «Єдність» спромоглася переломити співвідношення сил на свою користь, перемогти об'єднання «Вітчизна – вся Росія». Останнє відразу ж здалося на милість переможця. Незабаром вони вже цементували спільну нову партію влади під назвою «Єдина Росія».

В. Путін швидко набув неабиякої популярності серед населення. Його першою акцією було жорстке придушення широкомасштабного вторгнення чеченських бойовиків на територію Дагестану. Він активно використовував ЗМІ для створення іміджу молодого, енергійного, компетентного, раціонального і рішучого політика. Вже у вересні 1999 р. рейтинг його популярності перевищував 70%, на такому рівні з невеликими коливаннями він залишався увесь час його перебування на президентській посаді перших двох каденцій. 26 березня 2000 р. на дострокових президентських виборах, у яких брали участь 11 російських політиків, вже у першому турі переміг В. Путін з 52,9% голосів виборців проти 29,2% Г. Зюганова. 14 березня 2004 р. на нових президентських виборах він одержав ще більш переконливу перемогу: його підтримали 71,31% виборців, у той час як головного конкурента, висуванця КПРФ, М. Харитонову – тільки 13,69%.

Досить швидко, вже під час першого терміну свого перебування на президентській посаді, В. Путін показав, що він не буде простим наступником Б. Єльцина і що його політика суттєво відрізнятиметься. З часом ці відмінності ставали все помітнішими. Від початку путінська програма і практична діяльність мали три основних напрями: 1) реорганізація держави, що переслідувала мету зміцнення її центру, а також усієї вертикалі влади; 2) створення нової диспозиції у взаємовідносинах між державою і бізнес-елітою, що означало відсторонення олігархів від центрів політичної влади; 3) ліберально-ринкові нововведення в економічну і соціальну політику.

Найголовнішими були політичні реформи. Перша, схвалена у 2000 р., створювала 7 федеральних округів, які виступали

проміжними і водночас з'єднуючими ланками між центром і 89 суб'єктами Федерації, які існували на момент вступу В. Путіна на посаду президента (на початку 2016 р. офіційно їх нараховувалося 95). Федеральні округи – Центральний, Південний, Північно-Західний, Далекосхідний, Сибірський, Уральський, Приволзький – за своїми кордонами збігалися з військовими округами³⁷. П'ятеро з семи повноважних представників президента у федеральних округах були генералами. Ідея полягала у тому, щоб приборкати «феодалну вольницю» у регіонах, привести дії і постанови їхніх влад у відповідність до загальнофедерального законодавства і політики. У боротьбі за реальну владу між губернаторами і повноважними представниками, яких також стали називати генерал-губернаторами, чаша терезів все частіше схилялася на бік останніх.

Варто підкреслити, що наявність у РФ такої великої кількості адміністративно-територіальних одиниць із власними представницькими і законодавчими органами є серйозною передумовою для відцентрових тенденцій. У мирний час подібні утворення самі по собі не здатні серйозно розхитати цілісність держави. Однак у випадку значної економічної або політичної кризи чи сепаратистських хвилювань одночасно в декількох точках імперії суб'єкти федерації мають шанси набути самостійності. Аби застрахуватися від подібного сценарію, В. Путін і здійснив зазначені перетворення, що значно обмежили самостійність суб'єктів федерації. Взагалі, лінія В. Путіна полягала в обмеженні самостійності у всіх сферах, тобто до посилення авторитаризму. Від самого початку його перебування при владі позначилася така тенденція: важливі посади займали колишні або діючі військові чи силовики. Ця тенденція посилює авторитаризм, оскільки військове середовище не приймає демократичний стиль керівництва. Також слід наголосити на важливій ролі Федеральної

³⁷ У травні 2008 р. зі структури Південного федерального округу було виокремлено Північно-Кавказький, а у березні 2014 р. на незаконно анексованій українській території проголошено Кримський федеральний округ.

Служби Безпеки, яку часто сприймають як спадкоємницю зловісного Комітету Державної Безпеки. Насправді, ФСБ є, радше, політичною правонаступницею КПСР. Саме служба безпеки виконує нині ті функції «універсального наглядача» за економікою й політикою, які були притаманні комуністичній партії. Силовики взяли під свій контроль все: потоки капіталів, виробництво, засоби масової інформації тощо. Нічого не виробляючи, вони звикли одержувати багато, все більше і більше за умов зростання цін на енергоносії. Коли ті почали знижуватися, силовики вдалися до інтенсифікації ресурсу насильства, прагнучи не втратити свої статки. Те, що вони прийшли до влади в Росії, зумовлювалося не тільки особистими вподобаннями В. Путіна. Тому сприяла і чеченська війна, яка створила ситуацію, коли цивільні особи нічого не могли вдіяти, сподівання покладалися на силовиків. Відтоді вони посіли центральне місце у системі влади, «підм'явши під себе» закон. З часом незалежна судова влада в Росії перетворилася на фікцію, взагалі, були зруйновані інститути ринкової інфраструктури, що негативно позначилося на економічній ситуації в країні. Державний тероризм в економіці розквітнув пишним цвітом: силовики вдавалися до залякування бізнесменів, аби ті легше погоджувалися видавати свій бізнес або сплачувати данину. В країні сформувалася система «монетократії», тобто влади грошей. Відомий російський оглядач В. Белковський вказує: «Влада в сучасній Росії не передбачає відповідальності. А передбачає тільки право набування матеріальних і прирівняних до них благ за рахунок того чи іншого владного ресурсу. Така поведінка правлячої еліти безумовно вказує на стан цивілізаційного занепаду» [21]. Занепад виявляється і в тому, що в сучасній Росії при владі перебувають люди малокомпетентні. Відомий український оглядач В. Портніков зазначає: «... саме Путін почав підбирати кадри за власною подобою, віддаючи перевагу особистій відданості перед компетентністю, а розуміння ситуації – вмінню попрацювати на власну кишеню і капшук хазяїна. Так в російській політиці та економіці відбувся справжній селективний відбір не-

компетентності... Всі люди, які приймають сьогодні реальні рішення в Росії, – малоосвічені пройдисвіти-невігласи з великими грішми, ще більшими амбіціями і кримінальними схильностями» [193]. Тобто еліта сучасної Росії – це наближені до В. Путіна силовики, а також олігархи епохи Б. Єльцина, які виявилися здатними підтримати гру.

Те, що в Росії запанував культ сили, є свідченням деформації цінностей росіян. Відбулося зниження статусу розумової діяльності, цінність знань поступилася місцем цінності соціальної агресії, нерозбірливості у засобах досягнення мети і грубої фізичної сили. Ще у 1990-х рр. у суспільстві виникло словосполучення «новий росіянин» для позначення фізично міцного, малоосвіченого, напористого, позбавленого будь-яких моральних заборон (комплексів) заможного типажу. Процес духовної деградації суспільства, що розпочався у 1990-х рр., пішов далі. Невігластво в деяких сегментах суспільства відверто і нав'язливо демонструється, стає способом самоствердження.

Наступна політична реформа 2000 р. – реорганізація Ради Федерації, верхньої палати Федеральних Зборів – також серйозно зменшила статус регіональних лідерів. Губернатори і голови регіональних законодавчих зборів, які були за статусом і членами верхньої палати (сенаторами), згідно з реформою втратили місця у Раді Федерації. Замість них ці місця посіли рядові призначенці регіональних виконавчих і законодавчих органів. У результаті зменшилися як можливості впливу регіональних лідерів на центральну владу, так і політична вага самих регіонів. Аби підсолонити гірку пігулку, президент створив для регіональних губернаторів Державну Раду – дорадчий орган, покликаний давати стратегічні рекомендації для розробки нової законодавчої бази.

Серед політичних реформ 2001 р. важливе значення мав новий федеральний закон про політичні партії, який змінив багатопартійну систему Росії, обмежив можливості створення нових партій і за суттю вигнав з політичного життя дрібні партії. Для партій встановлювалася мінімальна чисельність – 10 тис. чле-

нів, запроваджувалася обов'язкова кількість територіальних осередків. Закон посилив контрольні функції держави на виборах і побічно сприяв посиленню позицій партії влади – «Єдиної Росії». Вона була тріумфатором на виборах до Державної Думи як наприкінці 2003 р., так і наприкінці 2007 р. На вибори 2 грудня 2007 р. до парламенту йшли 11 партій, пройшли лише 4: «Єдина Росія» – 64,3% голосів виборців (315 місць у Думі), комуністична партія – 11,57% (57 місць), ліберально-демократична партія – 8,14% (40 місць), «Справедлива Росія» – 7,74% (38 місць). Тобто «Єдина Росія» одержала можливість самостійно проводити будь-які рішення. Інші партії, які пройшли до парламенту, навіть об'єднавшись, не могли стати їй на заваді. У 2004 р. прийнято другий закон про партії, який підняв мінімальну чисельність їх членства до 50 тис. осіб. Тоді ж було запроваджено пропорційну систему виборів до Державної Думи за партійними списками замість попередньої змішаної системи, а поріг проходження до вищого законодавчого органу для партій піднято до 7%. Відтоді державна влада стала ще активніше втручатися у хід виборів на боці угодних партій і кандидатів.

У Росії існує багатопартійна система³⁸, що в принципі відзеркалює наявність п'яти відносно автономних політичних субкультур. Кожній субкультурі відповідає електоральна група прихильників тієї чи іншої партії. Політологи умовно визначили їх так: лоялісти (тобто ті, що лояльні до влади) – партія «Єдина Росія»; патерналісти (тобто ті, хто налаштований на патерналістський лад, інакше кажучи, їхня позиція буквально вкладається в слова: «Держава повинна забезпечити мені і моїй родині...») – «Справедлива Росія», «Патріоти Росії», Партія соціальної справедливості; патріоти (дуже умовна назва) – Ліберально-демократична партія Росії; ліберали (прихильники демократії на західний манер) – «Яблуко», «Союз Правой справи», «Громадянська сила»; радянські традиціоналісти – Комуністична партія Російської Федерації, Аграрна партія.

³⁸ На січень 2016 р. у Міністерстві юстиції Російської Федерації було зареєстровано 77 політичних партій.

Але треба мати на увазі, що після 2004 р. на певний час нові партії «знизу» припинили створюватися взагалі. Проте «згори» самим Кремлем було сформовано дві «кишенькові» партії – лівоцентристська «Справедлива Росія» і правоцентристська «Громадянська сила». На виборах 2007 р. «Справедлива Росія» пройшла до Державної Думи як опозиційна щодо «Єдиної Росії», хоч на чолі обох партій стояли соратники В. Путіна, і вони обидві декларували відданість його політичній лінії. Таким чином, партійна система і партії в цілому стали частиною єдиної владної системи, а несистемні партії опинилися поза рамками влади. Політична опозиція і багатопартійність впали в стан глибокої кризи.

Важливою політичною реформою В. Путіна стали нововведення кінця 2004 р. Протягом серпня – вересня 2004 р. було скоєно декілька терористичних актів. Серед них – вибухи пасажирських літаків, підірваних жінками-смертницями, вибухи у московському метро, вибухи на зупинках міського транспорту і висадження у повітря військових транспортів та машин. 1 вересня 32 бойовики Ш. Басаєва з терористичної організації «Ісламський батальйон шахідів Ріядус-Саліх йін» захопили школу № 1 у м. Беслан у Північній Осетії, в заручники взяли понад тисячу осіб. Нападники вимагали вивести російські війська з Чечні та звільнити з в'язниць бойовиків, затриманих за напад на Інгушетію влітку 2004 р. Під час штурму федератами захопленої терористами школи загинуло понад 330 чоловік, з них 160 дітей.

Після серії терористичних актів у серпні – на початку вересня 2004 р. президент Росії заявив про необхідність серйозних змін у державній владі з метою ефективної протидії терористичній війні. Реформа обіймала три принципових заходи:

обрання губернаторів не на основі волевиявлення усіх виборців, як було раніше, а шляхом голосування законодавчих зборів території щодо кандидатури, запропонованої президентом Росії;

запровадження пропорційної системи виборів до Державної Думи за партійними списками замість колишньої змішаної системи;

надання кожному губернатору першого заступника – офісера внутрішніх військ, у якого є необхідні для швидкого й ефективного реагування на всі акти тероризму сили і засоби усіх відомств, що перебувають на відповідній території.

У результаті низки політичних реформ В. Путіна рядових виборців позбавили права обирати верхню палату Федеральних Зборів, губернаторів, незалежних депутатів до Державної Думи. Все це погано суміщається з принципами сучасної демократії, хоча В. Путін постійно позиціонує себе відданим наріжним демократичним інститутам – багатопартійності, вільним виборам, свободі ЗМІ, політичному плюралізмові у всіх його проявах – і постійно намагається це аргументувати. З'явилася концепція «керованої демократії», при якій глава держави має регулювати її зміст в інтересах суспільства в цілому. Така «демократія» подавалася як необхідна реакція на російські експеси. Результат: за умов відсутності зрілого громадянського суспільства, належної політичної культури, правових норм та процедур «демократія» в Росії призвела до приватизації чиновниками та бізнесменами, наближеними до самого В. Путіна, які стали безсоромно користуватися нею з метою збагачення і державної сваволі, нехтуючи інтересами більшості.

Другий напрям перетворень В. Путіна – відсторонення олігархів від політичної влади. Перше виявлення він одержав навесні 2000 р., коли під удар потрапили В. Гусинський та Б. Березовський³⁹, а також медіаімперії, які їм належали. Генеральна прокуратура висунула їм звинувачення, у першу чергу пов'язані з шахрайством і злочинами, скоєними під час приватизації. Влітку – восени того ж року обидва олігархи виїхали з Росії. Влітку 2003 р. Генеральна прокуратура порушила 7 карних справ проти керівництва нафтової компанії ЮКОС на чолі з М. Ходорковським, який заявив про намір активно займатися політикою. Піс-

³⁹ 23 березня 2013 р. Б. Березовський помер у Великій Британії за нез'ясованих обставин.

ля нетривалих виявів протесту бізнес-еліта під тиском президентських порад не втручатися не у свої справи швидко припинила. М. Ходорковського звинуватили в ухилянні від сплати податків та засудили на тривалий термін, а його бізнес захопила державна компанія «Роснафта». Зміни у сфері прав власності після справи ЮКОСа завдали найсильнішого удару по олігархам і окреслили принциповий поворот до контролю державних органів, від імені яких виступали соратники глави держави, над основними економічними активами країни⁴⁰.

Разом із тим процес зростання капіталів не припинився. На Заході В. Путіна вважають однією з найбагатших осіб світу⁴¹. У 2016 р. заступник міністра фінансів СІНА А. Шубін навів відомості про патологічну корумпованість російського лідера, на підставі даних ЦРУ оцінивши його статки в 40 млрд доларів [161]. В інтерв'ю ВВС він сказав: «Ми бачили, як він збагачує своїх друзів, своїх близьких союзників і маргіналізує тих, хто не належить до його друзів і не займає державні посади. Чи то енергетичне багатство Росії, чи то інші державні контракти, він дає це тим, хто,

---

⁴⁰ 20 грудня 2013 р. В. Путін підписав указ про помилування, звільнивши М. Ходорковського від подальшого відбuvання покарання. В той же день в'язень виїшов на волю, пізніше виїхав за кордон, де зайнявся політичною діяльністю. Рішення президента виявилось неочікуваним. Політологи припускали, що перед зимовою Олімпіадою в Сочі В. Путін замислився над перезавантаженням відносин із Заходом, що виявилось невдалим. У липні 2014 р. Постійна палата Третейського суду в Гаазі винесла рішення про те, що Росія винна екс-акціонерам ЮКОСа 50 млрд доларів. Це компенсація за банкрутство і продаж активів нафтової компанії у 2004 р. У 2016 р. рішення було скасоване іншим судом. Держава, в свою чергу, час від часу висуває різноманітні звинувачення проти М. Ходорковського, серед них: у причетності до вбивства, несплати податків і взагалі незаконності приватизації ЮКОСа. Останнє ставить під сумнів результати приватизації в Росії. Прецедент може стати підставою справ проти інших приватних фірм. У березні 2016 р. М. Ходорковський оголосив проєкт «Відкриті вибори», що передбачає підтримку кандидатів до Державної Думи, націлених на боротьбу з корупцією [6].

⁴¹ За інформацією британської газети «The Sunday Times», статки В. Путіна сягають 130 млрд доларів [251].

як він думає, буде служити йому, та виключає тих, в кому сумнівається. Для мене це корупція» [160]. Інтерв'ю А. Шубіна увійшло в документальний фільм «Таємні багатства Путіна». Прес-секретар російського президента Д. Песков відмовився коментувати слова американця, назвавши заяву «чистою вигадкою».

За часів правління його патрона реально значно зросла кількість доларових мільярдерів і мільйонерів. Перші списки російських доларових мільярдерів, які з'явилися у західних джерелах у 1997–1998 рр., нараховували не більше п'яти прізвищ. Через п'ять років у Росії налічувалося вже 17 мільярдерів, у 2005 р. – 44, а в останній рік другої путінської президентської каденції – 100. За чисельністю доларових мільярдерів Росія, яка за середнім прибутком на душу населення поступається багатьом країнам, що розвиваються, тоді посіла друге місце після США, а Москва – друге місце після Нью-Йорка [68]. Якщо кількість доларових мільйонерів у Росії в 2005 р. становила приблизно 90 тис., то в середині 2012 р. перевищила 136 тис. Якщо до лав мільярдерів входили тільки підприємці, здебільшого з паливно-сировинним бізнесом, то серед мільйонерів – разом із бізнесменами чимало представників державної влади, масової культури, відомі спортсмени, лідери кримінальних структур. Їхні марнотратство і розкоші вражають не тільки співвітчизників, але й жителів західних країн, які вважають за поганий смак хизування своїми статками. «Нові росіяни» здобули сумнівну славу в усьому світі. Проте не можна сказати, що вони почуваються впевнено: більшість їх капіталів розміщено у закордонних банках та офшорних зонах, вони мають нерухомість в інших країнах, а особисті літаки завжди наготові. Не відомо, звідки чекати хвилі обурення: чи то від Кремля, чи то від злиденного народу.

Третій напрям внутрішньої політики В. Путіна – ліберально-ринкові нововведення в економічній та соціальній сферах. Після того, як президент став очищувати політику від олігархічного впливу, він вдався до зміцнення ролі держави в економіці, а ринкові реформи почали відкочуватися назад. З одного боку, по-

чинаючи з 2000 р., були трансформовані і спрощені податковий, митний кодекси, запущена пенсійна реформа, прийнятий новий земельний кодекс тощо. Відбулося спрощення законодавчої основи функціонування російської економіки. З іншого боку, посилювався державний контроль над ключовими галузями промисловості, формувалася нова система державного корпоративізму. Пострадянський чиновницький апарат під орудою команди силовиків затвердив домінування над новоспеченими олігархами. Можна сказати, що олігархічні групи вбудовувалися у саму систему державного ладу. Непідконтрольні структури та їхні власники витіснялися. Приклад тому – здійснена президентом експропріація провідної нафтової компанії ЮКОС, і не тільки її. Набула поширення практика встановлення контролю над бізнесом, здійснювана державними чиновниками шляхом маніпулювання податковою заборгованістю та іншими інструментами.

Збільшувалися надходження від оподаткування, зростали темпи економіки (за 8 років двох перших президентських каденцій В. Путіна вони сягали в середньому 6% щорічно). У січні 2008 р. ВВП країни вийшов на дореформений рівень. ВВП на душу населення у 1998 р. дорівнював 1,8 тис. дол., у 2003 р. – 2,9 тис., у 2006 р. – 6,9 тис., у 2010 р. – 10,7 тис., у 2011 р. – 13,5 тис. дол. Як знакове досягнення зростало позитивне сальдо зовнішньої торгівлі: у 2005 р. російський експорт майже вдвічі перевищив імпорт.

Покращання стану справ в економіці дало змогу дещо підвищити рівень життя населення, зокрема заробітну плату працівникам бюджетної сфери, військовослужбовцям, а також пенсії. Разом із тим жорстким заходом стала реформа житлово-комунального господарства. У 2003 р. прийнято Житловий кодекс, згідно з яким скасувалися федеральні стандарти граничної вартості комунальних послуг, а також максимальна частка сімейного прибутку, витраченого на їх сплату. Держава фактично звільнила себе від зобов'язань із забезпечення безкоштовним житлом соціально незахищених категорій громадян. Замість того було задекларовано

програму іпотечного житла за західним зразком, хоча в багатьох країнах Західної Європи держава бере на себе зобов'язання із забезпечення житлом родин з низькими статками. Влітку 2004 р. був прийнятий федеральний закон, який скасував практично усі пільги, якими до того користувалося понад 103 млн громадян Росії. Замість того запроваджувалися грошові компенсації – монетизація пільг. Однак вони надавалися тільки найбільш соціально незахищеним категоріям пільговиків. Забезпечення деякими соціальними виплатами передавалося на розсуд місцевих влад, які на відміну від багатой Москви завжди мали і мають фінансові проблеми. По різних краях мали місце протестні виступи, які одержали назву «повстання слабких». Вони не скасували нововведення, проте знизили рейтинг В. Путіна.

Формування ринкової економіки не привело до розподілу багатств між всіма регіонами і класами. Вражаючі контрасти між блискучою столицею і периферією, де населення має здебільшого злиднений та хворобливий вигляд. Явні переваги одержала лише незначна частина населення. Притому, що показники середньої заробітної плати збільшувалися, тенденція випереджаючого зростання цін нівелювала надходження до сімейних бюджетів. Притому, що російський народ завжди жив у бідності, утворилася категорія «нових бідних», до яких належать працівники деяких підприємств, бюджетної сфери, сільського господарства. Останніми роками чисельність зuboжілих зростає. Не тільки пенсіонер, а й людина, яка працює, не може задовольнити потреби свої і своїх близьких у якісних житлі, медичній допомозі, освіті, відпочинку тощо.

Темпи економічного зростання забезпечувалися насамперед збільшенням видобутку і продажу паливно-сировинних ресурсів. На певному етапі умови світового ринку були виключно сприятливими для російського експорту нафти, газу та іншої природної сировини. Якщо у 1998 р. ціна за барель нафти становила 11 дол., то у липні 2008 р. вона сягнула 147 дол. Але це має і зворотний бік – послаблення стимулів для перетворення економіки, підви-

щення її ефективності та диверсифікації. Чимало країн, багатих на нафту, так і не змогли вибратися з «пастки бідності». Шалені прибутки від нафти збагачують її експортерів, проте майже нічого не дають іншим секторам промисловості і населенню в цілому. Існує навіть словосполучення «сировинне прокляття», що означає дисбаланс у нерозвиненій економіці, яка несподівано отримує величезні гроші без особливих економічних зусиль. Ці гроші замість того, щоб стимулювати економіку, можуть довести її ледь не до повного колапсу, знецінивши як самих себе, так і працю, припинивши розвиток усіх інших галузей промисловості, крім видобувної. 74% експорту Росії – саме сировина, і 64% її експорту – енергоносії. Росія перетворилася на сировинний додаток країн не тільки Заходу, але й Сходу. Як показує світовий досвід, тим країнам, де не відбулося присвоєння національних багатств випадковою групою осіб, сировинна залежність не загрожує. Це демонструють, наприклад, Норвегія з її нафтою, Австралія із золотом, Фінляндія з її лісовими багатствами та ін. Російські реформи призвели до того, що навіть країни, яких раніше відносили до «третього світу», почали її обходити.

Економісти використовують термін «голландська хвороба економіки» – коли держава «сидить» на експорті товарів з незначною часткою доданої вартості (банани – Еквадор, метал – Україна, нафта і газ – Росія та ін.) і в неї немає стимулів розвивати високотехнологічні галузі. Історія свідчить: у XX ст. країни, які не мають достатніх запасів корисних копалин (наприклад, Фінляндія або Японія), розвивалися набагато швидше, ніж ті, у яких такі запаси були. До того ж держави зі слабким внутрішнім ринком, економіка яких спрямована на експорт продукції з низькою часткою доданої вартості, як правило, менш демократичні, оскільки вони менше залежать від своїх громадян, а також від податків, які ті сплачують. Більшою мірою вони орієнтовані на експортну виручку. Прикладів тому існує чимало, зокрема Росія. Вона за запасами газу посідає перше місце в світі, а нафти – друге після Саудівської Аравії. Як довго можна черпати природні ресурси?

Одні експерти кажуть, що в Росії «чорного золота» вистачить на 20 років, інші – що на 40. Можливо, Росії вдасться використати арктичний шельф, за який вона вступила у запекле суперництво з іншими державами, адже вважається, що там сконцентровані великі запаси енергоносіїв. Анексія Криму в 2014 р. спрямувала її апетити на шельф Чорного моря.

На відміну від багатьох країн світова фінансово-економічна криза 2008 р. не так сильно вразила Росію, але й вона відчула погіршення ситуації. Було вжито низку заходів задля нейтралізації негативів, спричинених кризою («План дій, спрямованих на оздоровлення ситуації у фінансовому секторі та окремих галузях економіки»). Держава оголосила про надання російським банкам субординованого кредиту на суму 950 млрд рублів на п'ять років. Відразу підтримки від уряду зажадали нафтогазові гіганти (ЛУКОЙЛ, Роснафта і Газпром). На підприємствах почалося скорочення обсягів виробництва та зменшення кількості робочих місць (ГАЗ, КАМАЗ та ін.). Різко збільшилося податкове навантаження на фонди оплати праці підприємств (з 26 до 34%), що викликало негативну реакцію з боку російського бізнесу. Для населення збільшили тарифи на проїзд, телефонний зв'язок, у ЖКГ тощо. Відповідно, рівень життя населення знизився. Зокрема, кількість російських домогосподарств, які спроможні раз на покоління (30 років) придбати житло через іпотеку, скоротилася в три рази – з 27 до 10%. Світова криза з усією ясністю висвітила глибину деіндустріалізації країни, проте незабаром ситуація з цінами на енергоносії дещо вирівнялася, і надалі російські прибутки зростали.

Наприкінці другого президентського терміну В. Путіна було знайдено спосіб залишити при владі всенародно визнаного керівника. За його підтримки пропрезидентська партія «Єдина Росія» в ролі свого кандидата на наступних президентських виборах 2 березня 2008 р. висунула Д. Медведєва. В російських традиціях авторитаризму президент призначив свого наступника – людину, з якою пропрацював 17 років. Д. Медведєв був керівником прези-

дентської адміністрації, першим віце-прем'єром. Тільки-но ставши кандидатом у президенти, він запропонував В. Путіну в майбутньому очолити уряд, що і сталося відразу після інавгурації. Тобто контроль за станом справ у країні В. Путін зберіг.

На президентських виборах Д. Медведєв набрав 70,28% голосів (були припущення, що показник трохи підкоректували, аби він не був більшим, ніж 71,31% у В. Путіна в 2004 р.), Г. Зюганов – 17,72%, В. Жириновський – 9,34%, А. Богданов – 1,29%. Явка виборців становила 69,78%. Народ голосував за стабільність, що асоціюється з іменем В. Путіна та його наступника. 3 березня в Москві пройшли мітинги незгодних з результатами виборів, та їх розігнала міліція. Парламентська асамблея Ради Європи назвала російські вибори «Стабільність замість свободи».

7 травня 2008 р. відбулася інавгурація нового президента. Показовим є той факт, що після того, як Д. Медведєв приніс присягу, першим виступив не він, а В. Путін. Він звітував про успіхи і заявив, що головним для нього на посту президента було «берегти Росію» і цьому правилу він слідуватиме «все життя». У своїй промові [85] Д. Медведєв заявив, що політичний курс буде продовжено. Головна мета – перетворення Росії на «найкращу державу в світі». Новий президент пообіцяв боротися за права людини, розвиток громадянських і економічних свобод, модернізацію промисловості і сільського господарства, створення бази для потужних інвестицій; фактично перерахував те, що при В. Путіні занепадало. Крім того, до основних завдань належали: підвищення рівня життя народу, боротьба проти корупції і правового нігілізму. Наступного дня другий президент Росії став її прем'єр-міністром.

Деякі політологи назвали нового президента «ліберальним обличчям Росії для Заходу». Д. Медведєв спробував зрушити справу модернізації країни. У своєму зверненні «Росія, вперед!», оприлюдненому 11 вересня 2009 р., він поставив питання прямо: або реалізація нової стратегії і модернізація економіки, або деградація і смерть. Було наголошено на основних вадах російської економіки: залежність від експорту сировини, низька продуктив-

ність праці, відсутність інноваційності, низька конкурентоспроможність. «Вітчизняний бізнес не винаходить, не створює потрібні людям речі і технології, – говорилося у зверненні, – а торгує тим, що зроблено не ним, – сировиною або імпортними товарами. Готові ж вироби, зроблені в Росії, загалом поки відзначаються вкрай невисокою конкурентоспроможністю» [154]. Президент запропонував новий поштовх для розвитку промисловості, модернізувавши її і тим самим збільшивши енергоефективність і забезпечивши зростання продуктивності праці, що у свою чергу дозволить підвищити рівень життя населення країни.

План модернізації Д. Медведєва назвали планом чотирьох «і»: інновації, інститути, інфраструктура, інвестиції. Він втілювався у програмі розвитку російської економіки «Стратегія 2020», націлений на оживлення її інтелектуальних сторін. Мільярди державних коштів – на створення інноваційного міста Сколково, до найбільшого у світі інвестиційного фонду нанотехнологій, на розвиток університетів, приваблення на батьківщину російських емігрантів та їхніх компаній з-за кордону⁴².

Сторонні, незаангажовані аналітики зазначали, що в дійсності в російській модернізації за медведєвською моделлю виявилися чотири «н»: нездійсненні мрії, неефективність, нестабільність, некомпетентність. А в президентській стратегії головний недолік – сподівання на те, що прийдуть вчені і все винайдуть, і тоді не буде потреби в реформуванні політичних інститутів. Звичайно, Д. Медведєв не мав наміру реформувати політичну систему згори до низу, проте розумів неминучість опору з боку корумпованої бюрократії, якій модернізація не потрібна, бо ускладнює її існування. Президент зазначав: «Нашій роботі намагатимуться заважати. Впливові групи продажних чиновників і «підприємців»,

⁴² Д. Медведєв своїм розпорядженням зобов'язав державні корпорації перераховувати 1% від програм інноваційного розвитку, або 0,5–3% чистого річного прибутку, у фонд інституту науки і технологій «Сколково». Програма мала діяти три роки. У червні 2013 р. В. Путін скасував це розпорядження. Ініціатива протрималася 18 місяців.

які нічого не роблять. Вони добре влаштувалися. У них «все є». Їх все задовольняє. Вони збираються до останнього вичавлювати прибутки із залишків радянської промисловості і розтринькувати природні багатства, які належать нам всім. Вони не створюють нічого нового, не хочуть розвитку і бояться його. Але майбутнє належить не їм. Воно належить нам» [154].

Показовий факт: через кілька днів після появи президентського звернення у Санкт-Петербурзі відбувся з'їзд партії влади, на якій Д. Медведев закликав «Єдину Росію» включитися в модернізацію і поборотися із застоєм у своїх лавах, з корупцією, приструнчити чиновництво. У виступі у відповідь тодішній голова партії Б. Гризлов заявив, що особливу увагу партія приділятиме проектам «Управдом» і «Чиста вода»⁴³. Побажання президента ніяк не коментувалося. Тобто стало зрозумілим, що керівництво партії не збирається брати участь ні в яких змінах. З одного боку – президентські виступи, коли ліберал і реформатор виголошує чудові промови; з іншого – реальність, в якій політика залишається такою, якою була, з незмінними авторитаризмом, монополізмом, корупцією.

У вересні 2008 р. президент оголосив боротьбу з корупцією «невідкладним завданням держави». Розпочалася так звана антикорупційна кампанія, однак суттєвих результатів, як визнав сам Д. Медведев, досягти не вдалося. Росія і досі залишається однією з найбільш корумпованих країн світу. За підсумками 2015 р. вона посіла 119-е місце в індексі сприйняття корупції, складеному Transparency International. Усього в рейтингу – 168 держав. Крім РФ, на 119-му місці – Азербайджан, Гайана і Сьєрра-Леоне. Можна сказати, що корупція в Росії перетворилася на частину державного пейзажу, суттєвий чинник послаблення економіки. Ви-

⁴³ Як зазначав академік РАН Є. Александров, проект «Чиста вода», прийнятий «Єдиною Росією», потребував бюджетних витрат 15 трлн рублів (на той час це дорівнювало 500 млрд дол.). Цей проект виявився аферою, проблема водопостачання є однією з сучасних гострих проблем країни (Московский комсомолец в Украине. – 2015. – 25 ноября – 1 декабря. – С. 11).

чавлювання в різний спосіб коштів з підприємців, пручання модернізації призводять до її занепаду.

Модернізація як така – це економічна і соціальна стратегія, в основі якої – усвідомлення неприйнятності існуючого стану справ, невдоволеність господарською і політичною системами і готовність до радикальних змін. Це скоординовані в масштабах держави зусилля, спрямовані на подолання відсталості країни і виведення її на новий рівень розвитку. Росію ж характеризує модернізаційна неспроможність, зумовлена низкою факторів. Оскільки відомо, що провідну роль відіграє правляча верства, її опір – перший серед них. Основним гальмом на шляху розвитку країни є російське чиновництво, чисельність якого зростає з року в рік. Утримання гігантської державної машини коштує третини бюджетних витрат, а сама вона – вкрай неефективна щодо менеджменту, проте надто «ефективна» з огляду на корупцію. Вона аж ніяк не мотивована на динамічний розвиток. А якщо відгукується на ініціативи «згори», то проекти набувають характеру афер, що збагачують вузькі групи осіб. Приклади: в Росії, де на більшій частині території півроку зима, місцем проведення зимових Олімпійських ігор 2014 р. обрано єдине в країні субтропічне місто⁴⁴; або копіювання у Сколково⁴⁵ Силіконової долини, яка в Америці стала відгуком на потреби розвитку економіки, виробництва, а не задуму влади. В Росії ж на заваді модернізації стоять і такі фактори, як деіндустріалізація господарства та деінтелектуалізація суспільства (багато росіян реалізували свої здібності в тій самій Америці).

Попри все саме суспільство, яке здебільшого є інертним і пасивним, не готове до модернізації. Воно вкрай різномірне: країна розколота і живе у різному історичному часі. Одні її регіони – у

⁴⁴ Ця Олімпіада стала найдорожчою в історії проведення ігор: за приблизними підрахунками, на неї витратили 1,5 трлн руб.

⁴⁵ У січні 2016 р. на високому рівні було визнано, що проекти «Сколково» і «Роснано» не дають очікуваного ефекту і можуть бути закритими з огляду на потребу заощадження коштів [223].

XIX ст., інші – на початку XX, а деякі вступили у XXI ст. Архаїчність значної частини суспільства рокує країну на деградацію або у кращому випадку на консервацію існуючої відсталості, що по суті означає деградацію в умовах динамічних змін сучасного розвиненого світу. Але російське суспільство в цілому не може дати адекватної відповіді на виклики часу.

Деякі сподівання на оновлення мали місце на початку 1990-х рр. Але тоді в Росії мав місце не модернізаційний, а корупційний «прорив». Невроз ідентичності, викликаний переходом до іншої «системи координат», не міг не призвести до певного занепаду суспільної психології. Як і будь-яка соціальна травма, модернізаційна неспроможність країни породила чимало внутрішніх колективних уявлень, що закріпили невирішені проблеми і комплекси вразливості, соціально-культурної неповноцінності, фатальної відсталості. Неспроможність «входження до Європи», продемонстрована пострадянським періодом, створила самовизначення етносу як рокової нездатності до модернізації, одвічного відставання. Задля компенсації почали сильніше акцентувати на «особливому шляху Росії».

Але за умов глобалізації чи інші загальні тенденції розвитку світу проникають всюди. Деякий час тому соціологи заговорили про складання в країні «креативного класу» – генерації активних, працюючих професіоналів, які добре заробляють: бізнесмени «середньої руки», юристи, комп'ютерники, менеджери, журналісти, лікарі, студенти та ін. Чисельність цього прошарку оцінювалася приблизно 10–15 млн, тобто 7–10% населення країни. Якщо раніше вони виступали за путінську стабілізацію, то наприкінці першого десятиріччя XXI ст. прийшло невдоволення тим, що попри свій добробут вони залишаються безправною масою в олігархічно-чиновницькій системі. Новим героєм дня став той, хто відмовився дати дорогу чиновнику з мигалкою. Виник навіть рух «Сині відерця» на знак протесту проти привілеїв чиновників. Іншим всеросійським громадянським рухом стала «Стратегія – 31»: від літа 2009 р. безстрокова серія громадянських акцій протесту

на захист свободи зібрань (31-а стаття Конституції Російської Федерації) – кожне 31-е число місяця, якщо таке число в місяці є. По російських містах, а найбільше у Москві, від 2010 р. почали проходити Дні гніву – акції російських опозиційних партій, рухів та груп на захист громадян від погіршення соціально-економічного становища. В ході мітингів висувалися також і політичні вимоги – відставка корумпованих чиновників, розширення повноважень місцевого самоврядування, вільні вибори.

Особливий сплеск громадської активності в Росії викликали саме вибори до Державної Думи 4 грудня 2011 р. та президентські 4 березня 2012 р. За офіційними даними, при явці 60,21% голоси щодо майбутніх парламентарів розподілилися так: за кандидатів від партії влади «Єдина Росія» – 49,32% (238 місць), Комуністичної партії Російської Федерації – 19,19% (92), «Справедливої Росії» – 13,24% (64), Ліберально-демократичної партії Росії – 11,67% (56). Решта партій не набрала необхідних 5% (у 2008 р. прохідний бар'єр було знижено, каденція Державної Думи продовжено з 4 років до 5, а президентську – з 4 до 6). «Яблуко» набрало 3,43% голосів, «Патріоти Росії» – 0,97%, «Права справа» – 0,60% [217].

Хоча провладна партія одержала найбільше, однак її результат став надзвичайно показовим. По-перше, вона втратила конституційну більшість. По-друге, її результат знизився від попереднього на 14,98%. По-третє, полівишання настроїв електорату виявилось у зростанні підтримки комуністів. По-четверте, значна частина населення і міжнародних оглядачів були впевнені у масовому фальшуванні результатів. 5 грудня 2011 р. в Москві на Чистих Прудах зібрався опозиційний мітинг незгодних із результатами виборів. За оцінками організаторів, на ньому були присутні 7 тис. осіб. Це стало початком так званого «білого руху», опозиційного владі. Як відзнаку його учасники використовували білий колір (стрічки, повітряні кульки, прапори) – символ боротьби за чесні вибори. 10 грудня пройшов масовий мітинг на Болотній площі у Москві під гаслами: «Шахраї і злочинці, поверніть вибори!», «Поверніть мій голос!», «Досить нас ігнорувати».

ти!». За даними МВС, в акції взяли участь 20–25 тис. осіб, проте всі бажаючі на площі не вмістилися. 24 грудня акція «За чесні вибори» зібрала на московському проспекті академіка Сахарова від 30 тис. (за даними МВС) до 300 тис. (за даними організаторів) осіб. Крім білого кольору, були кольори різних політичних сил – від червоних комуністичних до жовто-чорних націоналістичних. Акції проходили і в глибинці, і у великих містах, таких як Санкт-Петербург, Владивосток, Новосибірськ, Красноярськ, Кемерово та інших, усього – у 99. В першому випадку виявлялося обурення бідністю, що також пояснює успіх комуністів на парламентських виборах. У другому – зростаючі контрасти і невдоволення у великих містах, де корупція та адміністративна сваволя не дають бажаючим самореалізуватися в економічній та політичній сферах.

Про участь в акціях люди, в основному молодь у віці 18–30 років (але було чимало людей середнього віку, які пам'ятають вуличні акції двадцятирічної давнини), домовлялися через соціальні мережі в Інтернеті (подібним чином починалися масові хвилювання у Тунісі, Єгипті та інших країнах, де «розквітла арабська весна» 2011 р.⁴⁶). Люди вже розцінювали Д. Медведєва, якому було доручено налагодити діалог з «генерацією Інтернету» і російськими лібералами, як підставну фігуру і були обурені політичним режимом, який ними маніпулював. Мітингувальники висловлювалися не тільки на адресу парламентських, але й президентських виборів. У першому випадку висувалася вимога скасування підсумків фальсифікованих виборів і притягнення до відповідальності винних, у другому – заклик до російських громадян не голосувати за прем'єра. Виявляючи глибинну сутність протестного руху, політологи визначили його як несистемну ліберальну опозицію. Сенс її вимог – у рішучому переформатуванні існуючої системи за зразками західних демократій, тобто замі-

⁴⁶ Існує думка, що «арабська весна» вплинула на рішення В. Путіна повернутися на президентську посаду, оскільки Д. Медведєв навряд чи впорався б із подібною ситуацією в разі її виникнення в Росії.

ні «імітаційної» партійно-парламентської системи на повноцінну, конкурентну представницьку демократію (з одночасною заміною відповідних посадовців), створенні підзвітної парламенту правоохоронної системи, незалежного судочинства. На думку лідерів руху, такі перетворення мали оздоровити не тільки політичну систему, але й інші сфери соціального буття.

Західна громадськість вітала ті події як початок «російської весни» і кінець путинської Росії [308]. Але Кремль розцінив акції протесту як елемент зусиль Заходу на чолі з США з підризу стабільності правлячого режиму. В. Путін публічно висловив припущення, що демонстрації в Росії проплачувалися Державним департаментом Сполучених Штатів Америки через російські організації – одержувачів іноземних грантів⁴⁷.

Упродовж лютого по всій країні на протигагу акціям «За чесні вибори» проводилися «путинги» – масові мітинги на підтримку кандидата в президенти В. Путіна. Хоча в них вбачалося керівництво з боку влади (однаковий одяг активістів, організований транспорт, харчування, виступи артистів), однак не можна заперечувати того, що багато людей були щирими у своїх прагненнях зберегти сильну владу у стабільній країні. На протигагу ліберально-демократичному «західному» проекту на Болотній площі та проспекті Сахарова був розгорнутий проект «імперський», найбільше зібрання – 4 лютого 2012 р. на Поклонній горі. Воно проходило під лозунгом: «Ні революціям!» і висловлювало під-

⁴⁷ У рамках ліберальної політики з ініціативи Д. Медведєва був спрощений порядок реєстрації і звітності некомерційних організацій (НКО), які займаються політичною діяльністю, і обмежено втручання в їх діяльність з боку державних структур. Однак пізніше Державна Дума зробила законодавство стосовно таких організацій жорсткішим: у разі одержання фінансування з-за кордону вони мають реєструватися як «виконуючі функції іноземних агентів». Статус «іноземного агента» не тільки передбачав публічну дискредитацію НКО, але й підвищував вимоги до їх фінансової та юридичної звітності, що різко збільшувало їхні витрати. Пізніше їх почали забороняти. Приклад – Комітет із запобігання катувань, що був спочатку оголошений «іноземним агентом», а потім заборонений у січні 2016 р.

тримку народному кумиру. Тим більше, що напередодні виборів у своїх семи програмних статтях, надрукованих у провідних загальноросійських газетах, він висловив намір щодо збільшень, бажаних народом. Зокрема, 13 лютого 2012 р. у газеті «Комсомольська правда» у публікації «Розбудова справедливості. Соціальна політика для Росії» [201] В. Путін пообіцяв спрямовувати половину ВВП на соціальні потреби. 20 лютого у «Російській газеті» вийшла стаття під промовистою назвою «Бути сильними: гарантії національної безпеки для Росії» [203], в якій він не тільки тішив великодержавні амбіції співгромадян, підкреслював необхідність зміцнення збройних сил, але й обіцяв подбати про соціальні гарантії для військовослужбовців, зокрема з 1 січня 2012 р. підвищити грошові виплати особовому складу втричі. Варто також зазначити, що у своїй передвиборчій кампанії В. Путін спирався не на «Єдину Росію», а на Загальноросійський народний фронт, що мало продемонструвати масштабність підтримки серед росіян. Партія влади такої підтримки забезпечити не могла, оскільки її рейтинг завжди був значно нижчим, ніж у В. Путіна, а після виборів до Державної Думи взагалі впав.

4 березня 2012 р. на виборчі дільниці, за офіційними даними, прийшли 65,34% тих, хто мав право голосу. У першому турі В. Путін набрав 63,6% голосів. У Г. Зюганова – 17,18%, М. Прохорова – 7,98%, В. Жириновського – 6,22%, С. Миронова – 3,85% [279]. Представники опозиції заявляли про наявність великої кількості порушень під час виборчої кампанії: перешкоди для висування та реєстрації кандидатів, незбалансоване висвітлення кампанії у ЗМІ, адміністративний тиск тощо. Але, безперечно, значна частина російського електорату залишається відданою тричі президенту. Російське суспільство значною мірою просякнуте авторитаризмом. Іноземні спостерігачі назвали повернення В. Путіна у президентське крісло суто символічним, адже він ніколи не випускав з рук реальної влади. Після інавгурації В. Путіна Д. Медведєв зайняв крісло прем'єр-міністра, а також голови партії «Єдина Росія».

Ідучи на треті президентські вибори, В. Путін заявляв, з одного боку, про наступність курсу – «без забігання вперед», а з іншого – пообіцяв, що застою у розвитку країни не буде: багато зміниться і в економіці, і в соціальній сфері, влада візьметься нарешті за розв’язання національного питання і за проблеми з мігрантами, стане активно залучати громадян до управління державою, прибере зайві бюрократичні бар’єри та ін. 7 травня пройшла його інавгурація. Відразу після неї було видано укази про грошову допомогу ветеранам до свята Перемоги, про ліквідацію черг до дитячих садків, про збільшення заробітної плати працівникам освіти й науковим співробітникам, про зниження відсотків з іпотеки тощо. Президент прийняв лідерів несистемної опозиції (Б. Немцова від «правих», С. Удальцова від «лівих» та ін.). Спростилася процедура реєстрації політичних партій. Але політологи помітили, що справжній намір – роздробити електорат і вивести на арену «клоунів» – партії, які продемонструють народу, що протестний рух складається з несерйозних діячів, або відтягнуть на себе голоси громадян, схильних до екзотики. Прикладами можуть бути Партія кохання і по...ізму або Субтропічна партія, яка обіцяла добитися для всіх регіонів Росії цілорічної температури +20 градусів [221]. Разом з тим правоохоронні органи жорстко поставилися до учасників масових акцій 6 і 7 травня, а також 12 червня 2012 р. Сотні громадян доправили до поліцейських відділків за протестну символіку. По 15 діб арешту одержали неформальні лідери С. Удальцов та О. Навальний.

1 липня 2014 р. Державна Дума зробила закон про мітинги жорсткішим: винуватцям відтепер загрожують штрафи від 600 тис. до мільйона рублів, обов’язкові та виправні роботи або позбавлення волі терміном до п’яти років. Крім того, розширюються повноваження поліції з попередження масових безладів. 30 грудня 2015 р. В. Путін підписав закон про застосування співробітниками ФСБ зброї, спецзасобів і фізичної сили, що фактично дозволив стріляти по натовпу, навіть якщо там будуть жінки і діти. Все ширше впроваджуються засоби контролю за мережею

Інтернет. Нові норми регулювання Інтернету дозволяють державним відомствам у позасудовому порядку блокувати доступ до сайтів і соціальних мереж за виявлені державними службовцями порушення⁴⁸. Тобто після 2012 р. відбувся «репресивний поворот»: Кремль вдався до законодавчих і політичних кроків, покликаних ускладнити поширення небажаної для влади інформації, покласти край фінансуванню опозиційної діяльності і якомога сильніше обмежити незалежну від влад активність, не тільки політичну, але й громадянську. Разом із тим потужна ідеологічна «обробка» населення призвела до переконання більшості у тому, що в Росії немає опозиції, а є лише відщепенці, які заважають країні «встати з колін». Тобто у суспільстві ствердилося всезагальне нігілістичне відторгнення інакості, на яке ведеться фронтальний наступ.

На посаді президента Д. Медведєв намагався дещо демократизувати політичний устрій держави. У своєму посланні Федеральним Зборам він оголосив про повернення прямих виборів губернаторів, зниження мінімально допустимої для реєстрації чисельності членів партій (з 50 тис. до 500 осіб) і допуск зареєстрованих партій до виборів усіх рівнів, крім президентських, без збору підписів. Пакет з трьох законопроектів, які б реалізували ці пропозиції, Державна Дума прийняла навесні 2012 р. Зміни торкнулися і самої Держдуми. Так, депутатів передбачалося обирати не у 80, а у 225 територіальних округах. Аби взяти участь у виборах, партіям було достатньо лише внести заявку на сайті Центральної виборчої комісії, від збирання підписів вони звільнялися. Крім того, Д. Медведєв мав намір перерозподілити владні повноваження і бюджетні ресурси на користь регіонів та муніципалітетів.

Будучи наймолодшим президентом в історії Росії, Д. Медведєв зробив ставку на омолодження еліти. З губернаторських

⁴⁸ Зокрема, у березні 2014 р. був заблокований доступ до деяких сайтів, які піддавали критиці анексію Криму. Хоча частина користувачів знайшла спосіб обійти блокування, відвідуваність сайтів різко впала.

крісел були усунені політичні старожили. «У зв'язку з втратою довіри» був відправлений у відставку московський мер Ю. Лужков, який здавався незмінним. «Нагадаю, за час моєї роботи у нас змінилося 50% керівників суб'єктів Федерації. Ось ви мені назвіть хоч який-небудь інший період у нашій історії, коли так швидко проходила ротація», – казав президент в інтерв'ю російським телевізійним каналам у квітні 2012 р. [156]. Заразом Д. Медведєв знизив граничний вік для чиновників до 60 років і віковий ценз для обрання до муніципальних депутатів до 48 років.

Однак з поверненням на президентську посаду В. Путіна реформи його попередника були згорнуті. Законопроект про нову систему виборів Державна Дума навіть не встигла прийняти. За ініціативою «нового» президента повернуто змішану систему виборів до Держдуми: перша половина обирається за списками партій, друга – за одномандатними округами. Партії, що не мають представництва в Державній Думі, повинні збирати по 200 тис. підписів на підтримку свого списку, а одномандатні – заручитися підтримкою 3% від кількості виборців округу. Прямі губернаторські вибори відновили, проте у процесі правки законопроекту – вже після обрання В. Путіна президентом – було запроваджено «муніципальний фільтр» для кандидатів і систему консультацій з Кремлем. А на регіональних виборах навесні 2014 р. для партій ввели інший фільтр: у кого немає фракції в Законодавчих Зборах суб'єкта Федерації, той збирає підписи, як це було раніше. Стосовно граничного віку посадовців, то В. Путін прийняв рішення: високим чиновникам термін цивільної служби може бути пролонгований за рішенням президента до 70 років. Президентська каденція залишилася продовженою з 4 до 6 років, а термін повноважень Державної Думи – з 4 до 5 років.

Якщо за ініціативи Д. Медведєва Дума прийняла закон про скасування відповідальності за наклеп (відтоді наклепника можна було притягти тільки до адміністративної відповідальності), то вже у липні 2012 р. депутати знову повернули статтю «Наклеп» до Кримінального кодексу: максимально суворе покаран-

ня – штраф до 5 млн рублів або обов’язкові роботи на термін до 480 годин [156]. Особливо завзятим критикам режиму загрожує фізичне знищення. 27 лютого 2015 р. під стінами Кремля застрелили найяскравішого опозиціонера Б. Немцова⁴⁹. Це трапилося за два дні до маршу протесту, спрямованого проти політики влади. За задумом організаторів, він мав дати поштовх новій мобілізації масових протестів, подібних до виступів 2011–2012 рр. Однак вбивство Б. Немцова змінило ситуацію: масові мітинги у Москві і деяких інших містах Росії пройшли як скорботні заходи і не привели до нової протестної хвилі. Вбивці пояснювали свій вчинок помстою за зневажання Аллаха з боку своєї жертви, хоча такого ніколи не траплялося. Замовники не встановлені. Світова спільнота оцінила цю подію як атаку на все громадянське суспільство в Росії, як терористичний акт, що має залякати тих, хто незгодний із курсом Кремля. 27 лютого 2016 р. у 50 містах РФ відбулися мітинги вшанування пам’яті загиблого під гаслами «Росія буде вільною». У Москві пройшов марш протесту, на який зібралися 23 тис. голядян.

Вбивство політика стало логічним продовженням того повороту до репресивної політики, яку російська влада почала проводити щодо своїх публічних опонентів після повернення В. Путіна на президентську посаду у 2012 р. Якщо у 2000-х рр. Кремль вдавався до кооптації та ізоляції політичних і громадських акторів, незгодних з політикою держави, а також підкупу лояльності еліт і громадян, то тепер на зміну цим методам прийшла «політика страху» – демонстративне залякування тих, хто виступав проти режиму, систематична публічна дискредитація опонентів та вибіркове переслідування опозиційних активістів і їх союзників [46]. «Політика страху» була породжена страхом.

Масові виступи на Болотній площі і проспекті Сахарова показали, що масштаб протестної мобілізації був недостатнім,

⁴⁹ Колишній губернатор Нижнього Новгорода, Б. Сльцин називав його своїм наступником. Б. Немцов піддавав режим нищівній критиці, готував доповідь про те, що В. Путін організував війну в Україні. Доповідь була оприлюднена через два місяці після трагедії [208].

аби створити серйозні виклики режиму, проте їх демонстративний ефект виявився значним. В. Путін злякався: якщо дозволити подібну активність ще на півкроку, то вийдуть не 300 тисяч, а 3 мільйони. Він вирішив суттєво переглянути внутрішню і зовнішню політику. Головне – формування нового політичного режиму в Російській Федерації – режиму виключно репресивного характеру. Як зазначила провідна співробітниця Московського центру Карнегі Л. Шевцова: «... наприкінці 2013 р. це був не старий Путін, а новий авторитарний режим, вже зі схильністю до абсолютизму і бонапартизму» [224]. Інший співробітник названого центру Д. Тренін вважає: «Російська політична система носить явно царистський характер, а Путін за своїм положенням ближчий до сучасного самодержця, ніж будь-який інший лідер» [265]. Провідний науковий співробітник Інституту соціології РАН Е. Паїн називає режим В. Путіна «незавершеним російським тоталітаризмом», вказуючи на те, що «тоталітаризм – це політичний режим, що ґрунтується не тільки на репресіях, здійснюваних владою, але й на тотальному єдиному мисленні мобілізованого суспільства» [179]. В Росії сформована консервативна більшість із гаслом «Є Путін – є Росія, є Росія – є Путін!».

Останніми роками у дискурсі та поведінці лідера нації все виразніше виявляються месіанські мотиви. Путін, схоже, повірив у свою Богом дану історичну місію. Людина, відома своїм прагматизмом, яка називала себе слугою суспільства, управлінцем, перетворилася на посланця вищих сил. Путін не тільки став згадувати Бога у публічних виступах, але й поводив себе як людина, яка робить те, що доручив йому Всевишній [265]. У країні йде творення культу вождя. Показові приклади: Кремль перед новим 2016 р. усім посадовцям презентував збірку цитат президента (як тут не згадати цитатники Мао Цзедунa), а у продаж надійшли парфуми «Leaders number one» «із запахом Путіна». Про привселюдне цілування портретів «рятівника нації» зайве згадувати.

В. Путін реально є єдиним суб'єктом у політиці, оскільки з усіх важливих питань у російській політичній системі рішення

приймає тільки він. Усю політику країни, вектор її подальшого руху визначає одна-єдина особа. Все, що нині відбувається в РФ, робиться або за його безпосередньою вказівкою, або з намаганням йому сподобатися. Він є фактично єдиновладний лідер країни, який не має факторів стримування і протидії. Існує демократична оболонка, але насправді діє повновладний диктатор, якому непросто дається контроль над величезною країною. В. Путін зібрав державу до єдиного центру. Існує надзвичайно централізована авторитарна система, а федерація – для проформи. У лютому 2016 р. громадську думку сколихнуло повідомлення про призначення губернатором Тульської області О. Дюміна – фактично охоронника В. Путіна, людини невідомої у політичних колах. Критично налаштовані ЗМІ оцінили подію так: регіон був подарований президентському ад'ютантові. Цей факт вкотре проілюстрував те, що сучасна Росія є варіантом татаро-монгольського князівства: є центр, який дає «ярлик» на князівство і щось з «барського плеча» (фінанси). Також згадується ближча – радянська історія, зокрема наслідки призначення керівником Казахстану невідомого місцевому населенню росіянина.

Розпад СРСР В. Путін назвав «найбільшою геополітичною катастрофою століття» [200]. 21 січня⁵⁰ 2016 р. він висловив думку про те, що В. Ленін «заклав атомну бомбу під будівлю, що зветься Росією» [198]. Коли розвалився СРСР, здавалося, що ось-ось розпадеться і Російська Федерація. Центральна влада намагалася зберегти цілісність країни. Вона ладна була піти на певні поступки, якщо це допоможе знизити небезпеку відокремлення тих чи інших регіонів. Юридичним оформленням політичного компромісу став Федеративний договір, підписаний у Москві 31 березня 1992 р. Він розмежував предмети ведення між федеральним центром і органами влади суб'єктів федерації. Прийнята 12 грудня 1993 р. Конституція РФ, як і договір, ґрунтувалася на регіонально-політичному компромісі, проте містила деякі протиріччя і незрозумілі моменти.

⁵⁰ 21 січня 1924 р. – день смерті В. Леніна.

Національно-державне будівництво у Російській Федерації на початку 1990-х рр. було ускладнене територіальними суперечками та міжетнічними конфліктами у деяких регіонах. Восени 1991 р. у Чечено-Інгушетії розгортання подій привело до самопроголошення незалежної Чеченської держави. 4 червня 1992 р. Верховна Рада Росії прийняла закон про утворення Інгушської Республіки. Однак це було зроблено без визначення кордонів цієї республіки, що призвело до загострення територіальних проблем у регіоні. Чечня та Інгушетія сперечалися стосовно Сунженського району, а Інгушетія і Північна Осетія – Пригородного району. Конфлікт набув збройної форми, і тривав з 31 жовтня до 5 листопада 1992 р. За цей час загинуло 583 людини, в тому числі 350 інгушів і 192 осетини. Бойові дії призвели до значних руйнувань, появи тисяч біженців. 2 листопада 1992 р. у ряді районів Північної Осетії та Інгушетії указом президента РФ було запроваджено надзвичайний стан. Тільки 20 березня 1993 р. президенти Північної Осетії та Інгушетії підписали угоду, в якій висловлювалася готовність спільно розв'язувати питання, зокрема ті, що стосувалися біженців і переселенців.

Особлива проблема для Росії – Чечня. Події 1991 р., пов'язані із серпневим путчем і дезінтеграцією СРСР, вплинули і на ситуацію на цій території. У серпні 1991 р. у Чечено-Інгушській Республіці почалися масові мітинги і демонстрації з вимогою відставки Верховної Ради Чечено-Інгушетії. На початку вересня 1991 р. Виконавчий комітет Загальнонаціонального конгресу чеченського народу оголосив про повалення цієї Ради. Озброєні загони конгресу захопили будинки Ради Міністрів, радіо- та телецентрів. 15 вересня 1991 р. оголосили про вибори до нового парламенту. Чечено-Інгушська Республіка була розділена на Чеченську та Інгушську Республіки (остання увійшла до складу Росії). Обраний 27 жовтня 1991 р. президентом генерал Д. Дудаєв проголосив створення незалежної Чеченської Республіки Ічкерія.

Режим Д. Дудаєва почав швидко зміцнюватися у новоствореній республіці. Методи були різні, зокрема: напади на залізнич-

ний транспорт, врізання у нафтопровід Баку-Новоросійськ. За ради одержання необхідних коштів використовувалися фальшиві авізо, які тільки Росії нанесли збитки у сумі понад 400 млрд рублів. З кінця 1991 р. в республіці почали формуватися власні регулярні військові частини. Проте економіка і соціальна сфера прийшли у глибокий занепад. Авторитет Д. Дудаєва почав слабшати, водночас посилювалася опозиція його режиму. Федеральна влада спробувала скористатися цією обставиною, підтримавши у Чечні ті політичні сили, які орієнтувалися на союз із РФ. 15 жовтня 1994 р. сили об'єднаної опозиції почали наступ на Грозний, взяли під контроль частину міста, проте, не отримавши підтримки населення, вже наступного дня мусили відійти. Друга спроба 26 жовтня взяти місто, спланована федеральним командуванням, теж виявилася невдалою. У полон було взято велику групу російських військовослужбовців. 30 листопада 1994 р. було видано указ президента Російської Федерації «Про заходи із відновлення конституційної законності і правопорядку на території Чеченської Республіки». На виконання указу 11 грудня 1994 р. об'єднана група федеральних військ, яка нараховувала 23,8 тис. осіб, перейшла кордон Чечні. Почалася повномасштабна війна. Сили Чечні на той момент складали приблизно 13 тис. вояків.

Основні сили Д. Дудаєва перебували у Грозному (до 10 тис. осіб). Бойові дії за місто почалися 31 грудня 1994 р. До 1 лютого 1995 р. чисельність російських військ досягла 70,5 тис. осіб. Вони зламали опір чеченців і 22 лютого заволоділи містом. Протягом березня – червня федеральні війська вибили дудаєвців практично з усіх великих населених пунктів Чечні. Влітку 1995 р. відтіснені у гори формування Д. Дудаєва були на межі повного розгрому.

У червні сталася подія, яка різко змінила хід чеченської війни. 14 червня 1995 р. загін чеченських бойовиків чисельністю приблизно 100 осіб на чолі з Ш. Басаєвим захопив невелике містечко Будбонівськ у Ставропольському краї, що за 150 км від кордону з Чечнею. Бойовики захопили лікарню, де утримували понад тисячу заручників (пацієнти, медичний персонал, мирні жи-

телі міста). Дві спроби штурму будівлі лікарні 17 червня призвели до жертв серед заручників. Наступного дня Прем'єр-міністр РФ В. Чорномірдин, який почав переговори з Ш. Басаєвим, оголосив заяву уряду, в якій в обмін на звільнення заручників приймалися умови терористів. Такими умовами були: припинення усіх бойових дій у Чечні; мирні переговори з представниками Д. Дудаєва; амністія усім бойовикам; особиста безпека терористів та пропуск їх до Чечні.

18 червня 1995 р. усі бойові операції у Чечні припинилися. Проте складний переговорний процес, який почався у жовтні того самого року, був зірваний у результаті замаху на командувача російськими військами генерала А. Романова. Військові дії продовжилися. Війна виявила недостатню боєздатність російської армії і вимагала все більше коштів. Гинули люди з обох сторін. В очах світової громадськості авторитет Росії падав. У січні 1996 р. провалилися операції федеральних військ зі знешкодження бойовиків С. Радуєва у Кизлярі та Первомайську.

Напередодні президентських виборів 1996 р. Б. Єльцин здійснив одноденний візит до Грозного, де підписав указ про припинення військових дій, заявивши, що війна завершена і збройні сили сепаратистів розгромлені. Однак після виборів військові дії продовжилися. Водночас федеральна влада спільно з урядом Національного відродження Чечні, очолюваним Д. Завгаєвим, намагалася налагодити мирне життя у республіці, відтворити господарство. Проте промосковській владі не довіряло місцеве населення, а бойовики продовжували знищувати російських військовиків поодиночі.

У ніч з 21 на 22 квітня російською ракетою був убитий Д. Дудаєв. Однак його смерть не послабила рішучості його прихильників відстоювати незалежність Чечні. У серпні 1996 р. бойовики захопили Грозний. Спроби повернути місто призвели до численних втрат з боку російських сил. За таких умов Б. Єльцин вирішив розпочати мирні переговори, доручивши їх проведення секретареві Ради Безпеки генералу О. Лебедю. В результаті пере-

говорів 31 серпня 1996 р. у дагестанському місті Хасавюрт була підписана спільна Заява про припинення військових дій у Чечні. Перша чеченська війна закінчилася. До 1997 р. федеральні війська вивели з Чечні. «Договір про мир і принципи взаємовідносин між Російською Федерацією та Чеченською Республікою Ічкерія» був укладений у Москві 12 травня 1997 р. Він підтвердив зобов'язання сторін «назавжди відмовитися від застосування і погрози застосування сили при вирішенні будь-яких спірних питань» і «будувати свої відносини відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права».

Чеченські лідери розглядали цю угоду як фактичне визнання незалежності республіки. Після 1997 р. переговорний процес згорнули, притому що статус Чеченської Республіки визначений не був. Тодішній її президент А. Масхадов почав здійснювати курс на досягнення реальної незалежності від Росії. Проте на початок 1998 р. його позиції послабили. В республіці діяли великі військові формування, йому не підконтрольні. Проти А. Масхадова виступила група впливових польових командирів, яка підтримувала ідею відтворення Імамату Чечні і Дагестану як ісламської держави. Власне, середньовічний шариат оголосив себе втіленням свободи і прогресу.

2 серпня 1999 р. збройні формування Ш. Басаєва і Еміра аль-Хаттаба, чисельністю майже 2 тис. осіб, з території Чечні увірвалися у республіку Дагестан. Президент А. Масхадов заявив про непричетність і засудив акцію, однак не вдався до ефективних заходів відвернення вторгнення. До 10 серпня виявилось, що бойовики контролюють понад 10 дагестанських селищ. На захист своїх поселень виступило понад 5 тис. дагестанських добровольців. Розрахунки бойовиків на масову підтримку не виправдалися. За рішенням уряду РФ до Дагестану були відряджені федеральні військові підрозділи, які частково розсіяли, частково знищили чеченських бойовиків.

На територію Чечні ввели федеральні війська. Приводом перенесення бойових дій сюди стали не тільки операції з бороть-

би з дагестанським десантом, але й терористичні акти, які відбулися у самій Росії. У Москві, Волгодонську, а також Буйнакську (Дагестан) сталися вибухи житлових будинків, у результаті яких загинули сотні людей. Винуватцями федеральні силові органи оголосили чеченських терористів. Почалася друга чеченська війна, яка одержала офіційну назву контртерористичної операції. У Чечні опір очолив президент А. Масхадов. Федеральні сили захопили Грозний (7 лютого 2000 р.) та інші населені пункти, до березня 2000 р. розбивши основні сили чеченців. Ті, хто залишилися живими, відступили у гори і перейшли до тактики запеклої партизанської війни й організації терористичних актів як у Чечні, так і у самій Росії. Найбільш гучними акціями 2002 р. були захоплення заручників у московському театральному центрі на Дубровці і виведення у повітря будинку уряду Чечні у Грозному.

Контртерористична операція вочевидь затягувалася. Акція у Чечні мала попередити інші суб'єкти федерації, що Кремль ніколи не дозволить їм вийти зі складу Росії. Процес врегулювання ситуації гальмував. У 2003 р. почався його новий етап. 23 березня відбувся референдум із проєктів Конституції Чеченської Республіки і законів про вибори власного президента і парламенту. На референдум прийшло понад 80% усього населення республіки. Абсолютна більшість підтримала обидва закони. 5 жовтня відбулися вибори президента, яким став А. Кадиров (82% голосів «за»). Керівником уряду став його син Рамзан⁵¹. Друга чеченська війна закінчилася⁵².

Президент Чечні А. Кадиров загинув 9 травня 2004 р. на стадіоні «Динамо» у Грозному через потужний вибух закладеного під

⁵¹ Р. Кадиров у свій час вбивав російських військовослужбовців. Його батько розірвав стосунки з іншими чеченськими лідерами і став на бік федеративів, за що його і зробили президентом Чечні. Тобто відбулася «чеченізація» конфлікту: руками чеченця, який розуміє і знає менталітет, придушили повстале населення повсталого регіону.

⁵² Чеченський народ у результаті двох війн втратив понад 160 тис. осіб. Загальна чисельність населення Чечні – приблизно 1 млн осіб.

трибуну фугасу. Винних у скоєнні злочину не знайшли. У 2007 р. президентом Чечні був обраний Р. Кадіров, який назвався «піхотинцем Путіна». Проте попри демонстрацію лояльності, ще будучи главою уряду, він робив усе, аби зменшити у рідній республіці вплив федеральних органів влади. З його приходом почалася «чеченізація» [312]: ставка влади на етнічних чеченців у цілому і клан Кадірова зокрема. Поступово йшли з республіки і федеральні війська, передаючи контроль над районами підрозділам чеченського МВС і місцевим збройним формуванням, які підконтрольні Р. Кадірову та його людям. За допомогою Кадірова-молодшого Кремль сподівається продовжити умиротворення неспокійної республіки і подальше формальне інкорпорування Чечні до складу Російської Федерації. При цьому заплісуються очі на те, що встановлюється диктатура Р. Кадірова, що продовжуються катування, страти без суду і слідства, викрадення людей. Цим займаються не тільки бойовики, але й співробітники підконтрольних Р. Кадірову силових структур.

Російське суспільство стомилося від чеченського конфлікту, який воно сприймало важче, ніж «шокотерапію». 16 квітня 2009 р. в Чечні було знято режим контртерористичної операції, який діяв від 1999 р., хоча у подальшому мали місце терористичні акти як на території Північного Кавказу, так і в самій столиці. 29 березня 2010 р. вибухи у московському метрополітені забрали життя 40 людей, понад 90 поранені. 24 січня 2011 р. стався теракт в аеропорту «Домоєдово», внаслідок якого загинуло 35 осіб. Правоохоронні органи заявили про «кавказький слід». У ніч на 4 грудня 2014 р. за звільнення Чечні від російських окупантів піднялися моджахеди у Грозному (вони його називають «Джохар» на честь Дудаєва). До міста прибула велика кількість військовослужбовців і техніки. Операцією керував Р. Кадіров. Після придушення виступу у Грозному кадірівці зачищали цілі села.

Для російського вищого керівництва найважливішими є стабільність у Чечні і лояльність її президента. Він же висловлює готовність відмовитися від вимог особливого статусу своєї респу-

бліки в обмін на можливість одержувати частину прибутків від видобування та експорту чеченської нафти, а також значні фінансові надходження з центру. Чечня – регіон з особливим статусом, якому Москва-переможниця постійно надсилає колосальні суми: в середньому 59 млрд рублів дотацій, що складають 83% її бюджету. Чечня – найбільший одержувач дотацій з федерального центру. Крім того, встановився порядок, за яким усі жителі Чечні сплачують данину до фонду А. Кадірова: 10% зарплати – бюджетні, 30% – державні службовці, 50% своїх прибутків віддають підприємці. Притому, що більшість населення республіки – на межі бідності, гараж Р. Кадірова налічує понад півсотні дорогих автомобілів, у стайні – 102 коні рідкісних порід. 2 млн євро сплачено як гонорар М. Тайсону за спаринг із президентом. Незгоду придушено, опоненти знищуються, встановлено жорстоку диктатуру Р. Кадірова – найбільшого патріота Росії після В. Путіна. У Чечні встановилася держава в державі, що не підпорядкована російським законам. Ісламськими ті закони також назвати не можна, хоча і наявна певна риторика, а методи впливу на людей – на рівні середньовіччя, наприклад покарання побиттям палками.

Тільки тут існує армія чисельністю 30 тис. осіб, яка підпорядкована не федеральному командуванню, а безпосередньо главі регіону. Кадірівці брати участь в окупації Криму, Донецької і Луганської областей. У Москві, Санкт-Петербурзі діють філіали особистої охорони Р. Кадірова. Після смерті Б. Немцова його соратник І. Яшин 23 лютого 2016 р. оприлюднив доповідь «Загроза національній безпеці» про главу Чеченської Республіки [267]. Проте В. Путін так не вважає. Йому Р. Кадіров потрібний не тільки заради електорату на виборах (99,9% голосів на підтримку) і стабільності в регіоні. Глава Чечні виявив готовність боротися з позасистемною опозицією: у січні 2016 р. він закликав розібратися з опонентами В. Путіна як зі зрадниками і «ворогами народу». Як зазначає російський соціолог І. Ейдман: «Кадіров потрібен Путіну як вірний «піхотинець», який здатен, якщо треба, давити опозиціонерів, не рахуючись ні з чим. Причому так, щоби від

цих злочинів можна було потім відхреститися... Путін погрожує своїм опонентам устами Кадірова, якого він «спустив з ланцюга» саме зараз, аби залякати російських «незгодних» в умовах загострення економічних проблем і наступних виборів до Держдуми. Мовляв, будете намагатися, скориставшись кризою, зчинити галас, Рамзан з вами розправиться жорстоко, на східний лад, без всіляких європейських юридичних благодурнощів» [209].

Однак, якщо подивитися глибше, Р. Кадіров демонструє свою силу, висловлює погрози опозиціонерам, а насправді шантажує самого В. Путіна та його силовиків. Диктатура в Чечні може існувати доти, поки туди надходить потужне фінансування. У той момент, коли воно припиниться, чеченці миттєво перетворяться на запеклих супротивників ставленика Кремля. Тому частину накопичених коштів вивезено до Саудівської Аравії і тримається наповоті особистий літак. Запевнення у довічній вірності і повсюдне розвішування портретів російського президента – не надто велика перешкода в зраді «невірному».

Крім чеченців, на Кавказі мешкають й інші народи, які здавна прагнуть незалежності від Росії. Коли клаптикова Російська Федерація послабне, на основі Чечні, Інгушетії, Дагестану, Карачаєво-Черкесії, Північної Осетії, Кабардино-Балкарії за умов виходу з-під влади Москви може утворитися федеративна мусульманська держава, до якої може виявити бажання приєднатися сусідня Калмикія. Жевріють мрії про конфедерацію «Ітіль-Урал» у складі Татарстану, Башкортостану, Марійської, Чуваської, Мордовської, Удмуртської Республік. Ставлення Москви до Сибіру і Далекого Сходу як метрополії до колоній дратує тамтешнє населення. Колосальні природні багатства продаються за кордон, прибутки надходять до центру, а переважна більшість тих, хто живе за Уралом (понад 20 млн осіб), ледь жевріє. Час від часу надходять повідомлення про наміри звільнитися від влади Москви, проте, з іншого боку, нависає перспектива влади Пекіну. У 2015–2016 рр. у Калінінградській області все частіше з'являються прапори Пруссії або Литви. Ця територія (Кенігсберг) після Другої світової війни ві-

дійшла Радянському Союзу; німецьке населення практично все було депортоване; натомість приїхали росіяни; сухопутного кордону із сучасною Росією немає; вирують сепаратистські настрої. Хоча регіональна ідентичність є популярною ідеєю, однак її посилення не призводить до розмивання загальноросійської ідентичності, і серйозного сепаратистського руху в РФ немає. Натомість В. Путін прагне подолати наслідки розвалу великої імперії, яка три чверті століття носила назву СРСР.

Після закінчення «холодної війни» і краху СРСР Росія втратила не тільки значні землі (чверть території Радянського Союзу), людність (майже половину населення) і потенціал (половину ВВП). Вона втратила статус великої держави, який залишився тільки у Сполучених Штатів Америки. Новому державному утворенню треба було виробити нову концепцію зовнішньої політики. Російська Федерація взяла на себе зобов'язання за договорами, укладеними СРСР, почала вибудовувати систему відносин із колишніми союзними республіками, визначила пріоритети у взаємовідносинах з іноземними державами в умовах фактично однопольного світу. За часів Б. Єльцина переважав певний романтизм у міжнародній політиці, коли російський президент називав друзями президентів США, Німеччини, Франції та інших країн. Його керівники зовнішньополітичного відомства певний час перебували у стані проатлантичних ілюзій. Великі сподівання покладалися на фінансову допомогу західних країн, а внутрішні реформи, особливо в економіці, здійснювалися за рекомендаціями американських фахівців.

Проте з часом посилювалося усвідомлення національних інтересів і міцнівав прагматизм. Постала доктрина «оновлення величчя і сили Росії», яка активно підтримується як керівництвом, так і широкими верствами населення. Особливо це позначилося у міжнародній політиці часів президентства В. Путіна. Показовим став його виступ 10 лютого 2007 р. на 43-й мюнхенській конференції з безпеки [42]. Російський президент звинуватив США у нав'язуванні своєї волі іншим державам і назвав розширення

НАТО на схід шантажем Росії. Він піддав критиці однополярний «світ одного хазяїна» і став на захист країн-«вигнанців», які незадоволені Вашингтоном⁵³.

Ескалація російсько-американського протистояння почалася задовго до цього виступу. Міністр оборони США Р.Тейтс висунув докори на адресу Росії за її енергетичний шантаж Заходу і військові ігри, які ведуть до дестабілізації безпеки у світі. Глава Пентагона зажадав збільшення військового бюджету Сполучених Штатів, у відповідь на що Кремль висунув новий план переозброєння, який обіймає збільшення ракетного підводного флоту і стратегічної ядерної авіації. У 2007 р. Росія виходить з кількох міжнародних договорів із обмеження озброєнь, зокрема з договору про заборону ракет середньої дальності, про звичайні озброєння у Європі; проводить випробування вакуумної бомби; її бомбардувальники здійснюють польоти поблизу кордонів Великої Британії, а військові кораблі – походи у північно-східну Атлантику і Середземне море. У «Білій книзі» Міністерства оборони «Актуальні завдання розвитку збройних сил Російської Федерації», прийнятій у 2003 р., міститься положення про те, що для захисту суверенітету Росії та її союзників ядерна зброя може бути застосована у превентивному порядку. В ролі своїх союзників Росія розглядає Вірменію, Білорусь, Казахстан, Киргизію, Таджикистан і Узбекистан. Вона товаришує з Іраном, якому допомагає опановувати «мирний атом», Сирією, Північною Кореєю. Росія до своїх союзників ставиться цинічно, оскільки в союзах займає домінуючу позицію. З іншого боку, своїми союзниками дорожить, навіть такими, як Ангола, Гватемала, Нікарагуа, Гондурас, які ладні тільки брати, а не віддавати. Москві вони потрібні для збільшення внутрішньо- і зовнішньополітичного капіталу.

Відносини з колишніми радянськими республіками, так званим ближнім зарубіжжям, будувалися у двох напрямках – зміцнення Співдружності Незалежних Держав, а також розвиток

⁵³ На аналогічну конференцію у Мюнхені у лютому 2016 р. В. Путін не поїхав. Натомість Д. Медведєв у своєму виступі на ній заявив про початок нової «холодної війни».

двосторонніх відносин. Для Москви СНД – засіб для продовження її домінування. Також, на думку Кремля, Росія має бути центром великої геоекономічної структури – Євразійського союзу, що обіймає також політичні, культурні й силові складові і має об'єднати колишні радянські республіки Співдружності Незалежних Держав. У тому вбачається засіб, що дозволить Росії не опинитися на периферії Європи та Азії, а на рівних будувати відносини з Європейським Союзом і Китаєм. Однак з часом виявилось, що сподівання на використання СНД у російських інтересах не виправдалися. Між пострадянськими республіками і Росією – чимало непростих проблем. Серед них: спадщина СРСР, військові формування та їхнє майно на території нових незалежних держав, ядерна зброя, територіальні суперечки, становище російськомовного населення у національних республіках тощо. Наприкінці березня 1996 р. президенти Росії, Казахстану, Киргизії і Білорусі підписали Договір про поглиблення інтеграції. Через місяць президенти Росії і Білорусі уклали Договір про утворення співтовариства двох держав. Проте бажаний союз не був створений. Однією з причин є те, що лад, притаманний Росії, не підходить Білорусі, а заохочення О. Лукашенка на вищу владу у такому союзі не прийнятні для Росії. Білорусь усе ж приєдналася до Митного союзу з Росією та Казахстаном, що набрав чинності 1 січня 2010 р. 1 січня 2012 р. на території цих ННД створено Єдиний економічний простір. Проте з часом з боку Білорусі і Казахстану почали лунати критичні зауваження стосовно того, як веде справи Росія. О. Лукашенко і Н. Назарбаєв добре усвідомлюють імперські комплекси своєї союзниці і розуміють її ситуацію.

У здійсненні прагнень до відновлення імперської величі іншим засобом став «руський мир». Буквально: Росія – це окрема цивілізація, ядро особливого «руського миру», наднаціонального співтовариства людей, які ототожнюють себе з традиційними руськими цінностями, в основному східних слов'ян – росіян,

українців, білорусів⁵⁴. У 2006 р. в Санкт-Петербурзі В. Путін на зустрічі з творчою інтелігенцією підкреслив, що «російська мова є універсальною основою Російської держави і – ширше – «руського миру». В наш складний час ми маємо шукати нові адекватні форми історичної спільності людей. І «руський мир» може і повинен об'єднати всіх тих, кому дорогі російське слово і російська культура, де б вони не жили, в Росії чи за її межами, і до якої б етнічної групи не належали. Частіше використовуйте це словосполучення – «руський мир» [163]. Таким чином В. Путін створював ідеологічну основу для неоімперської політики Москви. Насправді, російська ідея має давню історію, вона відстоювалася ще слов'янофілами від 40-х рр. позаминулого століття. Сенси у тому, що у Росії – особлива місія у світі⁵⁵, в неї – особливий шлях, тому вона не може бути європейською країною. Таким чином виявляється давнє протистояння російської цивілізації з цивілізаціями Заходу. Ідея «руського миру» містить у собі не тільки прагнення «захистити» й об'єднати всіх російськомовних, де б вони не мешкали, тобто прикриття імперства, але й прагнення відстоювати і поширювати свою суспільну модель, протиставляючи її західній. Продовжується «зіткнення цивілізацій», яке точиться не перший день.

Український аналітик О. Савченко у своїй статті «Війна цивілізацій» пише: «Яка логіка Путіна? Згідно з догмами «руського миру» відхід України, Грузії і Молдови до західної цивілізації

⁵⁴ Росія є країною поліетнічною, що зумовлює глибоку внутрішню суперечливість ідеї «руського миру». Зокрема, в цій країні нараховується понад 20 млн мусульман, яким приналежність до власної цивілізаційної цінності.

⁵⁵ Претензії на особливість часом перетворюються на шарж. Так, у жовтні 2012 р. міністр культури РФ В. Медінський, даючи інтерв'ю газеті «Русская жизнь», що видається у Сан-Франциско, заявив: «Я вважаю, що після всіх катастроф, які спіткали Росію у двадцятому столітті, починаючи з Першої світової війни і завершуючи перебудовою, той факт, що Росія ще збереглася і розвивається, свідчить про те, що у нашого народу є одна зайва хромосома» [93]. Чимало користувачів Інтернету зауважили, що непарна кількість хромосом є ознакою синдрому Дауна.

посилить останню і суттєво послабить православно-московську цивілізацію. Вона і без того останнім часом втрачає територію, людей, у тому числі православних віруючих, і мову. Завдання «руського миру» – створити такі проблеми (економічні, соціальні, політичні) в цих країнах, які б не посилили західну цивілізацію, а навпаки послабили її. Скільки людей при цьому загине, в кращому випадку, його не цікавить, у гіршому – чим більше, тим краще. Такою є логіка «руського миру» [234]. І Москва створила проблеми для Молдови – Придністров'я, Грузії – Абхазія і Південна Осетія, України – Крим і ДНР-ЛНР.

До України ставлення особливе. Відомий американський політолог і давній друг України З. Бжезінський неодноразово у своїх виступах наголошував, що без України Російська імперія неможлива (зокрема, під час слухань стосовно України у Сенаті США 10 липня 2014 р. [252]). У своїй відомій праці «Велика шахівниця» він писав: «... якщо Москва здобуде контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, щоб стати могутньою імперською державою, що охоплюватиме Європу і Азію» [26]. Стосовно України, то американський політолог визначає її незалежність чи не найважливішим фактором розвалу Радянського Союзу, а також відводить їй значну роль у світовій політиці: «... Я вважаю незалежність України подією великого міжнародного значення... Незалежна Україна по-новому визначає кордони Європи...» [27]. Україна суттєво впливає на формування балансу сил на континенті в цілому. Тобто у протистоянні цивілізацій.

«Зіткнення цивілізацій» загострилося на українських теренах, починаючи з 2013 р., коли Москва спробувала загальмувати рух Києва до Європейського Союзу замість приєднання до євразійського інтеграційного проекту. Призупинення тодішнім українським президентом В. Януковичем процесу асоціації країни до ЄС восени того року РФ сприйняла як свою велику перемогу над Заходом і значний крок у створенні Євразійського союзу, участь

у якому України збільшила б кількість сукупного населення до критичної маси 200 млн осіб. Проте наприкінці листопада у Києві розпочалися масові акції протесту, які переросли у Революцію Гідності. Майдан 2014 р. продемонстрував можливість зміни клептократичної влади, що налякало Кремль, адже поставило під сумнів аналогічний за суттю путінський режим. Якщо б Москва дозволила Україні зблизитися з Європою, побудувати нове суспільство за європейськими зразками, такий приклад став би прямою і явною загрозою для існуючої в Росії системи влади і тих, хто її очолює. Після масових протестних акцій городян 2011–2012 рр., коли рейтинг В. Путіна почав падати і досяг рівня 46%, а більше половини населення стали називати партію влади партією «пройдисвітів і злодюг», авторитарний лад потребував посилення позицій. До 2014 р. всі можливості згуртування населення навколо постаті В. Путіна звичними «мирними засобами» виявилися вичерпаними [40]. Залишився варіант консолідації людності через зовнішню загрозу. В історії Російської імперії можна знайти не один приклад того, як заради зміцнення власних позицій влада вдавалася до ініціювання «невеликої переможної війни». Тобто війна виступає як одне зі «скріплень» російської цивілізації⁵⁶. Ре-

---

⁵⁶ Дуже показовою є позиція висловлена протоієреєм В. Чапліним – головою Синодального відділу із взаємин Церкви і суспільства Московського патріархату у червні 2015 р.: «Якщо суспільство живе в умовах відносного миру – спокою, ситості – якусь кількість десятиліть, двоє-трьох воно може прожити в умовах світськості. Ніхто не піде вмирати за ринок, ніхто не піде вмирати за демократію, а необхідність вмирати за суспільство, його майбутнє раніше чи пізніше виникає. Мир довгим не буває, мир довгим, слава Богу, не буде. Чому я кажу «слава Богу» – суспільство, в якому надто багато ситого і спокійного, безпроблемного, комфортного життя, – це суспільство, залишене Богом, це суспільство довго не живе. Ось баланс між світськістю і релігійністю, врешті-решт, виправить сам Бог, втрутившись в історію і пославши страждання. Страждання, які у даному випадку підуть на користь. Тому що вони дозволяють оговтатися тим, хто надто звик жити тихо, спокійно і комфортно. Доведеться пожити інакше. Тоді справжній баланс знов намалюється» [248].

волюційна зміна влади в Україні була використана для мілітаризації російського суспільства та його політичної мобілізації.

Кремль назвав владу, сформовану Євромайданом у Києві, нелегітимною, навіть «фашистським режимом» і закликав до «захисту російськомовної людності», якій той загрожує. Почалася потужна ідеологічна обробка масової свідомості населення РФ. Агресивній пропагандистській машині вдалося ті відчуття, що вирували в Росії, а саме: приниження, залежність від влади, її сваволі, постійне усвідомлення дискримінації, придушення, безпорадності, зневаги і ненависті, спрямувати на «чужих». Негативи влади в Росії були відсунені пропагандою і ненавистю до Майдану, який ніяк не можна допустити в РФ. Спрацював компенсаторний механізм: в очах більшості влада почала діяти, як треба – «захистити своїх». Захист російськомовного населення України, яке зазнає дискримінації у порівнянні з україномовним, а також зміцнення «руського миру» – це перше пояснення наступу Москви. Друге – прагнення відновити імперію, яка без України неможлива. Третє – боротьба із Заходом.

У своїх діях Москва нехтує правилами поведінки, які склалися на міжнародній арені після Другої світової війни. Насамперед, порушено принципи, закріплені у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва у Європі, підписаному у Гельсінкі 1 серпня 1975 р. керівниками 35 держав, серед яких був і СРСР, правонаступницею якого проголосила себе Російська Федерація. Це принципи непорушності кордонів, територіальної цілісності держав, невтручання у внутрішні справи іноземних держав. Коли Україна відмовилася від ядерної зброї, Російська Федерація виступила як один із гарантів її територіальної цілісності, що закріплено у Будапештському меморандумі про без'ядерний статус України від 1994 р. Також агресивні дії Москви порушили Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією і Україною, підписаний у 1997 р. і пролонгований на 25 років у 2010 р.⁵⁷ РФ стала на шлях війни проти нашої країни. Неоголошеної. Гібридної.

⁵⁷ Анексуючи Крим, РФ загалом порушила 403 міжнародні і двосторонні угоди.

20 лютого 2014 р., коли у Києві йшла запекла боротьба, в районі Керчинської затоки були зафіксовані порушення перетину державного кордону України російськими військовими, почалося блокування українських військових частин (використовувалися підрозділи російської армії, які перебували на законних підставах у Криму). 27 лютого «зелені чоловічки», люди у російській військовій формі без шевронів, так звані активісти самооборони або ополченці, захопили будівлі Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради Міністрів. Потім, прикриваючись жінками і дітьми, як інструктував В. Путін, вони штурмували розташування українських збройних сил. Під дулами автоматів кримські парламентарі «одногolosно» прийняли постанову про проведення референдуму, який мав вирішити подальшу долю краю здійснити «заповітну мрію» про вихід зі складу України і приєднання до Росії. Лідер партії «Русское единство» С. Аксьонов проголосив себе головою Ради Міністрів республіки, а потім звернувся до В. Путіна з проханням «забезпечити мир і спокій у Криму». За зверненням президента Рада Федерації РФ 1 березня дозволила використання російських збройних сил на території України, тобто окупація стала реальністю. 16 березня було проведено псевдореферендум про входження Криму до складу РФ. 17 березня Крим проголосили незалежною державою. 18 березня у Москві було підписано Договір про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та створення у складі Російської Федерації нових суб'єктів. Підписанти: президент РФ В. Путін, можновладці Криму: голова Ради Міністрів С. Аксьонов, голова Державної Ради В. Константинов, голова координаційної ради з організації Севастопольського міського управління із забезпечення життєдіяльності Севастополя О. Чалий. 20 березня Державна Дума, а 21 березня Рада Федерації ратифікували цей договір. Відомий російський опозиціонер Г. Явлінський визначив: «Наслідком анексії Криму стало перетворення Росії в країну з ну-

льовою репутацією і не визнаними на міжнародному рівні кордонами» [84].

Приєднання Криму задало порядок денний для Росії на роки наперед як у внутрішній, так і зовнішній політиці, вплинуло не тільки на Україну [225], півострів, але й на всі сфери життя російських громадян [7, 24, 168]. Політика Кремля кардинально змінилася після весни 2014 р. Прямим наслідком кримської операції стали події у Донбасі. Майже одностайна (на початку) підтримка суспільства підбадьорила В. Путіна для нових дій як всередині країни, так і на міжнародній арені. Мобілізація суспільства й антизахідна риторика дали підстави для безпрецедентної атаки на інститути громадянського суспільства – незалежні ЗМІ, громадські організації, правозахисників. Реальні терміни ув'язнення даються за записи у соціальних мережах. Зростає кількість політично мотивованих кримінальних переслідувань. Рейтинг президента значно зріс на тлі розколу суспільства на прихильників і опонентів кримської авантюри. Її наслідки позначилися на негативах в економіці, зокрема у зниженні життєвого рівня населення, проте його більшість ладна терпіти заради «величі держави», яку мають визнавати в світі. Натомість у міжнародних справах роль Росії значно скоротилася, Європа, послаблена кризовими явищами, всупереч очікуванню російського президента, значно згуртувалася, роль США і НАТО зросла [313].

Проведена Москвою у лютому – березні 2014 р. військова операція із взяття Криму була четвертою в історії півострова (1783, 1920, 1944 рр.). В. Путін заявляв: «Нам кажуть про якусь російську інтервенцію у Криму, агресію. Дивно це чути. Щось не згадую з історії жодного випадку, щоб інтервенція проходила без жодного пострілу і без людських жертв» [205]. Після цього словосполучення «гібридна війна»⁵⁸ стало реальністю української історії. Хоча в історії інших країн такі війни мали місце і

⁵⁸ Вважається, що саме поняття вперше використав У. Дж. Намет, аналізуючи російсько-чеченську війну.

раніше⁵⁹. Гібридний конфлікт – це одночасне використання традиційних і нетрадиційних засобів ведення війни: поєднання класичного збройного конфлікту з партизанською тактикою війни, терористичними актами, спрямованими проти різноманітних цілей, у тому числі проти цивільного населення для його залякування, використання бандитських формувань для дестабілізації суспільства, а також психологічних і все більш небезпечних кібернетичних атак. До участі можуть залучатися відразу декілька типів військ, починаючи з регулярних частин і спеціальних підрозділів аж до нерегулярних воєнізованих загонів і озброєних людей у камуфляжі без розпізнавальних знаків. Діючи за їх допомогою у країні, що захоплюється, агресор може активно розпалювати і підтримувати місцеві безпорядки, вести економічну і дипломатичну війну, здійснювати напади у кіберпросторі, проводити інформаційну і пропагандистську кампанію [61, 236, 260, 261]. Треба зазначити, що й у даному випадку дає про себе знати такий феномен сучасного світу, як постмодернізм: гібридна війна – це постмодерністська війна, яка ламає «класичні канони» ведення військових дій, а ведеться у різних площинах, з використанням найрізноманітніших засобів.

Перелічені засоби гібридної війни реалізувалися в російській агресії проти України на Півдні і на Сході. Особливо слід наголосити на використанні масової психології місцевого населення. Якщо говорити про Крим, то, незаперечно, переважаюча більшість його мешканців не були українськими патріотами. Зважаючи на соціально-демографічні особливості, можна сказати, що тут переважав тип «*homo sovieticus*», однією з характерних рис якого є соціальний інфантилізм. Цю обставину російська пропаганда вміло використала.

⁵⁹ Улітку 2008 р. Росія спробувала нові підходи у війні проти Грузії: тоді, крім регулярної армії, використовувалися сили спеціального призначення й інші спецзагони разом з економічними та дипломатичними інструментами. Велася обробка населення, зокрема масова видача жителям Південної Осетії російських паспортів. Також була здійснена масована кібератака, яка впродовж кількох годин паралізувала або змінила урядові інтернет-ресурси.

У березні 2014 р. в РФ повсюдно пройшли мітинги на підтримку кримського референдуму. В деяких містах були встановлені бігборди «Своих не бросаем!», на яких Росія була зображена у вигляді матері, а Крим у вигляді дитини. Тобто в інформаційній політиці, спрямованій на легітимацію приєднання Криму, активно використовувався материнський символ. Звичайно, образ країни як матері поширений не тільки в Росії. Українці звать свою Батьківщину «ненькою». Однак на відміну від України материнський символ Росії посідає важливе місце в імперському дискурсі. Росія часто позиціонується в ролі матері всіх східнослов'янських народів. Покровительство, турбота, безкорисливість – риси, які приписуються Росії-матінці, включаються у зовнішньополітичний дискурс, в обґрунтування ролі Росії у світовій історії і репрезентацію відносин із сусідами (особливо слов'янськими народами). Використання материнського символу дозволяє представити російську політику відносно цих народів як таку, що ґрунтується на безкорисній турботі. Це накладає на Росію особливі зобов'язання. Але, що особливо важливо, надає їй, як їй здається, особливі права.

Материнський символ використовувався в обґрунтуванні особливого характеру відносин Росії і Криму впродовж усієї пострадянської історії. Так, питання про повернення Криму в лоно Росії-матері простежується в риториці проросійських партій і рухів півострова. Особливо популярним було гасло «Росіяни Криму ніколи не зречуться Росії-матері». Скинення президента В. Януковича і прихід до влади прихильників Євромайдану значно посилили відчуття небезпеки «бандерівського терору». З'явилися гасла «Росіє! Ми – покинуті діти твої». Оскільки російська і проросійська пропаганда маркувала київську владу як неонацистів (фашистів), то широко задіяли образи Батьківщини часів війни, яка в Росії зветься Великою Вітчизняною, зокрема образ з плакату І. Тоїдзе «Родина-мать зовет!». Він активно використовувався в агітаційних матеріалах, які підтримували проведення референдуму про статус Криму. Під час проведення референдуму і після нього популярними стають гасла (наочної агітації, матеріали в ЗМІ й Інтернеті): «Русский Крым возвращается к матери-России, ура!», «Крым: Мать-Россия, мы твои дети!».

Результати референдуму були сприйняті в Росії як закономірні. Їх природність також обґрунтовувалася за допомогою символу Батьківщини-матері, яка прийняла назад своїх дітей. Від кого? Від України-мачухи. Один із севастопольців казав: «... мене моя рідна мама Росія віддала мачусі, мачуха спочатку нас гладила по голівці, потім вона давала стусанів, і кожного разу все болючіше і болючіше. Врешті-решт, коли вона вже просто захотіла нас вбити, ми почали кричати: «Мамо, врятуй нас!». І тоді мама каже: «Дійсно, треба рятувати». І ось зараз такий стан, наче мама забрала нас додому» [231].

В яких формах використання образів, про які йшлося, сприяло легітимації приєднання Криму? По-перше, репрезентація країни як матері дозволяє моментально мобілізувати ті значення, які закріплені за материнським символом в історії людської культури: Росія – це «добра, миролюбна, безкорисна країна, політика якої продиктована турботою про мир і збереження життя». По-друге, тим самим втручання Росії у ситуацію на півострові представлено не тільки як її право, але й обов'язок – через ті зобов'язання, що кожна мати має перед своїми дітьми. Якщо згадати історію, то однією зі значущих складових легітимації стало твердження: Росія не мала права проігнорувати загрозу російськомовному населенню Криму з боку «бандерівців». Керівництво країни підкреслювало, що воно просто не могло прийняти інше рішення: якщо б Росія не прийшла на допомогу, то це б означало зраду. Гендерний символ був використаний у протистоянні точці зору на українські події, яку поділяють більшість західних політиків і ЗМІ. Материнський символ був покликаний продемонструвати, що Росія і Крим пов'язані родинними, тобто природними, узами, які мають органічний характер, на відміну від штучних договірних відносин, які тільки й можуть пов'язувати Україну і ЄС. При цьому підкреслювалася одвічна цінність материнського начала і традиційної сім'ї, що було принциповим у контексті дискусій про ті зміни гендерних норм, які відбуваються в західних країнах.

Російська пропаганда не зупинялася тільки на поверненні Криму. Лунали заклики: «Мільйони росіян залишилися у Півден-

но-Східній Україні, вони молять про допомогу!.. З нетерпінням чекаємо, коли Новоросія слідом за Кримом повернеться до лона матері-Росії!». Операція «Новоросія» – цю назву В. Путін вжив у своєму зверненні до парламенту з кримського питання у березні 2014 р. [205] – представляла план об'єднання 8-ми південних і східних областей України: Донецької, Луганської, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської в опозиції центральним і західним областям, а також новому уряду у Києві. Але, крім частини Донецької і Луганської областей, у решті областей ідея «руського миру» масової підтримки не знайшла. Кремль не міг передбачити, що не тільки українці, але й росіяни за своїм етнічним походженням, які є громадянами України, з таким завзяттям і героїзмом будуть захищати незалежність своєї Батьківщини у гібридній війні, яку продовжила Росія.

Екс-радник з безпеки при ООН і НАТО, генерал-майор у відставці Ф. ван Каппа зазначив: «Держава, яка веде гібридну війну, укладає оборудку з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими формально повністю заперечує. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що будь-яка держава повинна дотримуватися Женевської конвенції і Гаазької конвенції щодо законів сухопутної війни, домовленостей з іншими країнами. Усю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань» [54, 199, 230]. Саме такі бандитські формування, підтримувані і керовані російськими військовими, які начебто звільнилися зі Збройних сил РФ і поїхали воювати з «фашизмом», у квітні 2014 р. захоплювали державні установи на Сході України, а потім проголошували створення Донецької Народної Республіки і Луганської Народної Республіки. Не можна не визнати, частина місцевого населення, як і в Криму, вітала прихід «руського миру». Вишальну роль відіграли сподівання на покращення свого матеріального становища, підвищення зарплат і пенсій, на те, що «багата Росія завалить грішми» і «не треба буде вчити українську мову». «Руський мир» прийшов, перетворивши все на руїну.

У серпні того ж року на українську територію вдерлися регулярні підрозділи російської армії, українська сторона зазнала значних людських втрат серед військових і мирного населення. Втрат зазнали й інші держави, зокрема ті, чиї громадяни опинилися на борту пасажирського літака «Боїнг-777», що здійснював рейс за маршрутом Амстердам – Куала-Лумпур. 17 липня 2014 р. в небі над Донецькою областю загинули 298 осіб (громадяни Нідерландів, Малайзії, Австралії, Індонезії, Великої Британії, Німеччини, Бельгії, Філіппін, Канади, Нової Зеландії). Російська сторона відразу звинуватила в авіакатастрофі українських військових. Україна представила докази того, що літак був збитий зенітною ракетною установкою «Бук», переправленою з російської сторони на територію, контрольовану сепаратистами. Москва всіляко заперечувала докази своєї причетності, представлені різними міжнародними групами, які вели розслідування⁶⁰.

Політика російського керівництва, яке усіма силами намагається не допустити кардинальних зрушень у політичному розвитку України – створення правової демократичної держави та її інтеграції з Європою, набула особливого характеру: всіляко провокуючи і підтримуючи заворушення проросійських сепаратистів, вдаючись до прямого військового вторгнення на Південний Схід України. Путінський режим намагається дестабілізувати ситуацію в нашій державі, паралізувати її функціонування і в такий спосіб утримати її в зоні свого впливу. Москву лякає перспектива відходу найбільшої і найвпливовішої з пострадянських республік і розширення самого правового простору демократичних держав, тобто скорочення зони російських претензій на панування. Полі-

⁶⁰ Особливо вражають матеріали, зібрані міжнародною групою Bellingcat і викладені в Інтернеті (MH17 – bellingcat [online] Available at: <https://www.bellingcat.com/>; MH17-The-Open-Source-Evidence-RU.pdf), у яких детально простежується походження ракетної установки «Бук» з російської 53-ї зенітно-ракетної бригади, що базується під Курськом, та її пересування на території України, де на полі на південь від Сніжного приблизно о 16.20 вечора була запущена ракета «земля-повітря», яка вбила три сотні мирних громадян. Докази цієї групи викликали особливе обурення з боку Міністерства оборони РФ.

тика стосовно України вкладається у загальний тренд консервативного повороту, який чітко позначився з поверненням В. Путіна на президентську посаду в 2012 р. Сенс цієї політики стає зрозумілим, якщо взяти до уваги зростання слабкості путінського режиму, падіння довіри і масової підтримки влади, що позначилося невдовзі після економічної кризи 2008–2009 рр. Найбільш виразно вони виявилися в акціях і демонстраціях протесту 2011–2012 рр. Грандіозна за масштабами, витратами і помпезністю Олімпіада в Сочі хоча і призупинила падіння рейтингу російського президента, проте не дала бажаного ефекту. У цій ситуації прецедент народного повстання проти корумпованого режиму В. Януковича, зміни у політичній системі і стратегічному курсі Києва розглядалися у Москві не просто як неприйнятні, а як вкрай небезпечні, такі, що несуть смертельну загрозу для російського режиму [60].

Політика Кремля щодо України зустріла засудження з боку міжнародного співтовариства⁶¹. Організація з безпеки та співробітництва в Європі офіційно звинуватила Росію в окупації України, прийнявши відповідну резолюцію на сесії 1 липня 2014 р. На саміті «Великої двадцятки» в австралійському Брісбені у листопаді 2014 р. президент США Б. Обама поставив в один ряд російську агресію проти України з лихоманкою Ебола. За його словами, Сполучені Штати Америки очолять боротьбу світового співтовариства з цими загрозами [13]. Про те, що Росія підірвала порядок на Європейському континенті і загрожує його безпеці, заявив Генеральний секретар НАТО Й. Столтенберг. Дії Москви засудила Ліга арабських країн. Росія опинилася майже в абсолютній міжнародній ізоляції.

Незручне становище вигнання погіршується міжнародними санкціями, запровадженими проти Росії⁶². Відправною точкою санкційної політики з боку Заходу стала позиція Організації євро-

⁶¹ Показовим став той факт, що Співдружність Незалежних Держав відмовилася навіть обговорювати конфлікт між Росією та Україною.

⁶² Через санкції Росія за період з березня 2014 до березня 2016 р. мала збитки 250 млрд доларів [114, 269].

пейського економічного співробітництва, яка 12 березня 2014 р. призупинила процес прийняття Росії до своїх лав. 25 березня було призупинено участь Росії у «Великій вісімці» (G8), яка перетворилася на «Велику сімку», тижнем раніше скасували саміт у Сочі. Це структура, яка з формальної точки зору не є міжнародною організацією. В неї немає статуту і постійного апарату, однак її значення неможливо переоцінити, оскільки вона об'єднує керівників провідних світових держав. Європейська організація з безпеки повітряної навігації, яка координує управління повітряним рухом для всієї Європи, 2 квітня заборонила польоти до аеропортів Сімферополя і Севастополя. Лідери «сімки», які контролюють Європейський банк реконструкції і розвитку і Європейський інвестиційний банк, 23 червня заблокували співробітництво з Росією. Перші санкції проти Російської Федерації з боку окремих країн були запроваджені 17 березня 2014 р. Спочатку це зробили США і ЄС. Потім до них приєдналися Канада, Австралія, Нова Зеландія, Японія, Швейцарія і Норвегія. Деяким посадовцям РФ, Криму, ДНР і ЛНР заборонили в'їзд до США і ЄС, а їхні банківські рахунки та активи заморозили. 16 липня набули чинності секторальні санкції з боку США, до яких потім приєдналися інші. Заходи стосувалися великих російських банків (було перекрито доступ до дешевих кредитів, які дуже важливі у кризові часи⁶³), нафтогазових компаній (введено мораторії на постачання до Росії обладнання для глибинного видобування нафти і газу), а також підприємств військово-промислового комплексу (брак високотехнологічних комплектуючих). Ідея санкцій полягає у тому, що всі ключові сектори російської економіки, серед яких зброя, нафта, газ, банки, можуть функціонувати, але не можуть розвиватися, оскільки відрізані від західних грошей і технологій [234].

⁶³ У 2013 р. прямі інвестиції у Росію з іноземних країн доходили до 70 млрд дол. У 2014 р. вони впали нижче 20 млрд дол. У 2015 р. вони зменшилися майже в три рази [150]. Для світової фінансової системи Росія стала «токсичною», що коштуватиме їй ще більше втрат.

У відповідь Москва вдалася до контрсанкцій. 6 серпня 2014 р. В. Путін підписав указ, який заборонив ввезення на територію Росії окремих видів сільськогосподарської продукції: сировини і продовольства. Під дію ембарго потрапили країни ЄС, США, Австралія, Канада, Норвегія. В урядовій постанові перераховані м'ясні і молочні продукти, риба, овочі, фрукти і горіхи⁶⁴. З 1 вересня запроваджені обмеження на державні закупівлі товарів легкої промисловості в іноземних постачальників. У переліку – тканини, верхній одяг, спецодяг, білизна, потім додалися автомобілі, які були у користуванні, побутова техніка, ліки та ін. Відмежування ззовні і зсередини від світової економіки є ще одним свідченням того, що Росія швидко деглобалізується. Притому, що і раніше вона не надто вдало вписувалася у процеси глобалізації. А успішне існування поза глобальним світом у ХХІ ст. неможливе. І в цьому випадку виявляє себе архаїчність сучасної Росії і її керівництва, яке мислить трафаретами давно минулих часів.

Разом із тим у політичній лінії Кремля можна побачити елементи візантизму. Прагнучи відміни санкцій, прийнятих ЄС проти РФ, Москва підтримує тих політиків і організації, як лівого, так і правого спрямування, чия діяльність може розірвати тканину європейської єдності. Так, повідомлялося, що права політична партія «Національний Фронт» у Франції у листопаді 2014 р. одержала кредит 9 млн євро у Першому чесько-російському банку, що має зв'язки з Кремлем. Операції з посилення впливу ведуться Росією не тільки у Франції, але й в Угорщині, Нідерландах, Австрії, Чехії, Італії, Греції, Норвегії та ін.

З іншого боку, декому здалося, що РФ зможе існувати в режимі ізоляції, чому підтвердження шукалося у радянській істо-

⁶⁴ Неодноразово траплялися випадки знищення «санкційного» продовольства. Це викликало обурення в суспільстві, оскільки якісні продукти можна було передати до дитячих будинків, лікарень та інших установ. Для решти росіян антисанкції обернулися тим, що вони в результаті зростання цін на продовольство мусили переплатити за придбані продукти тільки за один рік дії заходів майже 150 млрд рублів.

рії. Але з історії СРСР робилися хибні висновки. По-перше, Радянський Союз спромігся ізолюватися до певного часу. По-друге, ймовірно, він протримався значною мірою завдяки тому, що відкритості з роками ставало все більше. Економічне співробітництво із Заходом, продаж енергоносіїв і закупівля продовольства і товарів дозволили на деякий час відтягти настання всезагального дефіциту. Крім того, треба враховувати, що за часів пізнього СРСР ще існував так званий соціалістичний табір країн, з якими підтримувалися не тільки політичні, але й економічні зв'язки. Тобто повної ізоляції не було, але й та, що існувала, відіграла свою роль у розвалі супердержави. Якщо об'єктивно, так радянський досвід свідчить про те, що ізоляція є руйнівною, фінал у неї один.

Російська влада розцінила протистояння західному світу як позитивний фактор для розвитку власної економіки: буцімто через санкції і контрсанкції почне розвиватися виробництво, зменшиться залежність від експорту енергоносіїв і країна перетвориться на сучасну і самодостатню. Головне завдання – імпортозаміщення. Знову має місце нерозуміння сучасних реалій. Подібна лінія – це африканський варіант. У світі давно вже існує спеціалізація, на основі якої ведеться жвава торгівля, а також конкуренція, яка сприяє прогресивному розвитку економіки. Однак очевидно, що навіть африканський варіант імпортозаміщення в Росії реалізувати складно. Наприклад, як констатувала Рахункова палата у своєму звіті у Державній Думі 11 листопада 2015 р.: «З понад 50 державних контрактів на розробку лікарських засобів, завершених у рамках державної програми до кінця 2014 р., на російський ринок виведено тільки три. У Держреєстрі лікарських засобів на 1 жовтня зареєстровано тільки сім» [98]. Одна з головних причин, на думку аудиторів, полягає у тому, що виробничі потужності зношені на 49%, а на застарілому обладнанні неможливо випускати конкурентоспроможну продукцію. Не оновлюється обладнання через брак грошей. Хоча чималі гроші на забезпечення виконання завдання імпортозабезпечення виділяються щоріч-

но. Наприклад, в автомобільну промисловість у 2015 р. спрямували 146,4 млрд бюджетних коштів, а ефект виявився протилежний очікуваному: спад виробництва склав 29%. Діє звичайна російська практика: гроші виділяють, їх крадуть, якимось чином звітують, отримуючи адміністративно-корупційну ренту. Це одна з головних вад тієї економічної системи, яка склалася в сучасній Росії. Але її негаразди дуже зручно пояснити зовнішніми факторами, зокрема іноземними санкціями, а також падінням цін на енергоносії на світовому ринку.

Від початку 2000-х рр. світові ціни на енергоресурси мали тенденцію до зростання, приносячи їх продавцям величезні прибутки. Росії вистачало і на інвестиції, і на наповнення бюджету, і на споживання, і на крадіяство. Але з часом ситуація почала погіршуватися. Якщо середня ціна на нафту марки Brent у 2012 р. коливалася біля позначки 112 дол. за барель, то в середині лютого 2016 р. – 30. Росія продає нафту марки Urals, яка оцінюється на 3–4 долари нижче. Тобто прибутки від реалізації чи не головної статті експорту скоротилися майже в чотири рази. У 2016 р. позначився значний надлишок пропозиції над попитом. Свою роль відіграли поновлення експорту американської нафти, повернення на світові ринки Ірану⁶⁵, з якого зняли санкції, уповільнення темпів економічного зростання найбільшого споживача нафти – Китаю, неузгодженість позицій в Організації країн – експортерів нафти (ОПЕК). Надлишок нафти у лютому 2016 р. оцінювався 1,75 млн барелів на добу [278].

В. Путін заявив, що низькі нафтові котирування ведуть до оздоровлення російської економіки – вони стимулюють несировинний експорт і приводять до імпортозаміщення. В інтерв'ю німецькому виданню «Bild» у січні 2016 р. він пояснив: коли котирування «чорного золота» на високому рівні, виникає велика спокуса витрачати експортні долари, не замислюючись. За нафто-

⁶⁵ На претензії союзниці – РФ – іранське керівництво у березні 2016 р. заявило, що не збирається зменшувати видобуток нафти з 4 млн барелів на добу і продаж з 2 млн барелів.

долари легше купити все, що потрібно, і не розробляти необхідні «предмети» самим. Це дестимулює економічний і промисловий розвиток, особливо у високотехнологічних галузях. Якщо ціни невисокі, витрати коштів від продажу енергоносіїв економічніші. Тоді і відбувається економічне оздоровлення країни. Нєсировинні сектори отримують додаткові стимули до розвитку, виникає більше можливостей для імпортозаміщення [206]. Така російська відповідь на зовнішні виклики.

На внутрішні російські виклики В. Путін вдавсь до «асиметричної відповіді», розвернувши Кремль у бік агресивної зовнішньої політики. На фоні національно-патріотичної мобілізації і згуртування населення з приводу анексії Криму, боротьби проти «українського фашизму» і конфлікту із Заходом різко посилюлися атаки на противників режиму, таврованих як «п'ята колона» Заходу. Саме у зовнішніх обставинах – ворожості світу проти «богообраної Росії» – вбачаються головні причини внутрішніх, насамперед економічних, проблем⁶⁶.

Від 2012 р. Росія живе в ситуації руйнування своєї економіки, що все прискорюється. У 2015 р. ВВП Росії значно знизився на тлі девальвації рубля і низьких цін на нафту, суверенний кредитний рейтинг РФ був віднесений до спекулятивного рівня, дефіцит бюджету різко зріс. Відомий російський економіст В. Іноземцев так охарактеризував стан справ: «Росія перебуває у складній ситуації з трьох причин. По-перше, це пов'язано з тим, що, повернувшись у 2012 р. в Кремль, Путін прийняв серію безглузвих указів. Для того, аби вони були виконані, почалися підвищення податків,

⁶⁶ При цьому не акцентується на тому, що значно зросли витрати на «імперство»: утримання окупованих Криму і ДНР-ЛНР із загальним населенням 5 млн осіб, на військові дії у Донбасі і Сирії. На прес-конференції 17 грудня 2014 р. В. Путін заявив, що девальвація рубля не викликана анексією Криму: «Це не розплата за Крим, це розплата за наше природне бажання зберегтися як нація, як цивілізація, як держава» (Большая пресс-конференция Владимира Путина [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/47230>).

були надані додаткові повноваження правоохоронним органам, які почали затискувати економіку. Погіршився підприємницький клімат, а люди почали потихеньку згортати свій бізнес. Це призвело до економічного спаду. Якщо подивитися поквартально, то рівно з другого кварталу, коли Медведєв пішов зі своєї посади, почалося уповільнення темпів зростання РФ. За ці чотири роки ми поступово впали з 4,7% у першому кварталі 2012 р. до нуля, а потім пішли «у мінус». Отже, перша причина теперішньої складної економічної ситуації в РФ полягає у тому, що Путін не розуміє, що економіка дорівнює бізнесу. Він вважає, що економіка – це чисте розпилювання і чиновницька команда. Друга – падіння вартості нафти, тому що частка нафтових прибутків у бюджеті РФ колосальна. Ці два фактори забезпечують приблизно 90% всіх російських проблем. З тих 10%, що залишилися, можливо, половина припадає на санкції (третя причина проблем). Так що обмеження Заходу – не основна проблема Москви. Її головна проблема пов'язана з тим, що керівництво РФ ... нищить власну економіку» [268]. І робиться це у гонити за хибними політичними цілями і за прихильність власних друзів⁶⁷. Існуюча економічна система ґрунтується на державних монополіях, очолюваних вузьким колом наближених до президента осіб. Вона забезпечує добробут політичної, чиновницької та бізнес-еліти. Продаж енергоносіїв, адміністративно-корупційна рента, вливання-виливання бюджетних грошей – ось джерело їх багатств. Таке господарювання вже одержало назву «путіноміка», а система влади – «авторитарна клептократія».

⁶⁷ Яскравий приклад – запровадження у 2015 р. податку на використання шляхів великими вантажними машинами, так звана система «Платон». Дорожні сплати були «передані на відкуп» дітям старого спаринг-партнера В. Путіна із дзюдо А. Ротенберга. Відповіддю стали масові акції протесту з боку водіїв-далекобійників по всій країні. Цей рух – свідчення незадоволення платників податків, якими і є далекобійники. Він демонструє те, що економіка – це не барелі, а люди. В Чилі у 1973 р. уряд соціалістів впав, коли стали протестувати дрібні підприємці.

Росію не можна вважати великою державою. Вона має величезну територію, ресурси, все ще значний ядерний потенціал, але не має реальної економічної сили. В економічному відношенні Росія – країна архаїчна, яка суттєво відстає від Заходу. Особливо у технологічному відношенні, що виявляється у сильній залежності від імпорту комплектуючих. Мізерна частка ВВП Росії у світовому, яка ще й скорочується⁶⁸, – ознака того, що країна деградує, перетворюється в економічного «карлика». Сировинна модель економіки з клептократією вичерпалася. Це системна криза.

Голова Ощадбанку Росії Г. Греф, виступаючи на Гайдарівському форумі у січні 2016 р., заявив: «Ми програли конкуренцію й опинилися серед країн, які програють, країн-дауншифтерів. Країни і люди, які спромоглися адаптуватися й інвестувати в це, – переможці. Ті, хто не встиг, будуть сильно відставати». Насамперед це стосується Росії, бо для неї майбутнє настало раніше, ніж вона на те чекала. Він пояснив: «Ера вуглеводних залишилася в минулому. Як кам'яний вік закінчився не тому, що закінчилося каміння, так і нафтовий вік вже закінчився» [56]. Йому вторить О. Улюкаєв, міністр економічного розвитку РФ: «Це ще не найгірше. Реальність така, що невдовзі країни – експортери нафти – взагалі можуть втратити свої прибутки. На зміну традиційній сировині придуть альтернативні джерела енергії, а тому потреба у тій же нафті просто відпаде» [144]. Деякі російські посадовці, насамперед В. Путін, вважають, що після катастрофічного падіння цін на нафту настане їх зростання і все владнається. Підраховано: аби грошей вистачило на витрати, які зростають, мінімальне річне зростання ВВП має бути на рівні 4,5%, а ціна на нафту – 110–112 дол. за барель. Інші наполягають на кардинальному реформуванні. На думку спадає аналогія з перебудовою М. Горбачова, який прагнув перебудувати те, що перебудові не піддавалося.

Коли радянська економіка на межі 1980–1990-х рр. остаточно зруйнувалася, на її місці почали розбудовувати іншу еконо-

---

⁶⁸ У 2015 р. падіння російського ВВП склало 4%.

міку. Проте ті, хто керував цією розбудовою, не усвідомлювали, наскільки важливо для економіки створювати правову систему, щоби закон був однаковим для всіх, щоби приватна власність була недоторканною, щоби суд був незалежним, щоби приватизація була чесною, а не шахрайською і кримінальною. В результаті капіталізм, побудований у Росії, виявився периферійним. Він опинився на периферії європейського капіталізму – намагався використовувати звідти, що міг: правила бухгалтерського обліку, менеджменту, інвестиційні технології тощо. Але від 2012 р. європейський курс у Росії почав змінюватися на антиєвропейський, або євразійський. Оскільки не вийшло здійснити модернізацію на західний лад, аби замаскувати неспроможність влади це зробити, було знову зроблено акцент на «особливому шляху Росії». В результаті з політичних причин пришвидшився розрив з центральною частиною глобальної економічної системи, умовно, Заходом. Оскільки російська економіка є периферійною, з необхідністю підживлення від центру, вона не має достатніх внутрішніх ресурсів для саморозвитку, тому приречена на занепад. До того ж для Кремля економіка поступилася пріоритетністю перед політичними міркуваннями. Економіка як система руйнується [165]. Наскільки вистачить ресурсів для продовження її функціонування? В грудні 2015 р. Міністерство фінансів оголосило, що запаси Резервного фонду закінчаться у 2016 р., а у 2018 р. буде вичерпано і Фонд національного добробуту [98]. Сукупний зовнішній борг РФ на 1 січня 2016 р. перевищував 515 млрд доларів [39]. Тобто мільярдні суми треба сплачувати за відсотковими ставками. Кредити виявилися важкодоступними. Нові інвестиції стали вельми проблемними. Відбувається витік капіталів з країни. Головна причина – непевність ситуації, насамперед незахищеність приватної власності.

У 1992 р. 3'їзд народних депутатів РФ прийняв, а Б. Єльцин підписав Закон про приватну власність, за яким передбачалася її гарантованість. Той, хто порушував право на власність, піддавався судовому переслідуванню. Однак пізніше прийняли поправ-

ку до цього закону: в разі державної необхідності власність може бути відібрана. Таким чином, знищене саме поняття приватної власності. Приклад: втрата багатьма громадянами свого житла у тих місцях, де зводилися об'єкти Олімпіади-2014 у Сочі, або аналогічна ситуація 2016 р. у Калінінграді, де будується стадіон для проведення чемпіонату світу з футболу 2018 р. З іншого боку, ведення бізнесу в Росії є дуже небезпечною справою: ст. 159 Кримінального кодексу РФ стосовно шахрайства дуже широко тлумачить цей термін, завдяки чому карну справу можна завести на будь-яку ділову людину. Після відкриття справ близько 80% бізнесменів втрачають свій бізнес. Але російські можновладці, які вочевидь відстають в усвідомленні сучасних реалій, не розуміють, що нині проблеми власності і правопорушень поєднані з найскладнішою проблемою інтенсивного, наукоємного, інформаційно насиченого розвитку, що не може не впливати на техніко-економічні і культурні процеси в тій чи іншій країні. Улюблена російська «простота» плюс традиція нехтування законами в дії.

Якщо подивитися глибше, можна припустити подібне ставлення до приватної власності на інстинктивному рівні. Ідея приватної власності є результатом тисячолітньої роботи думки і людської практики, в основі цієї ідеї – категорія людської свободи. Для російської цивілізації ідея свободи є підривною, в якій би подобі вона не існувала. Насамперед, для державної влади. Подією не тільки у мистецькому, але й у громадському житті став вихід на екрани художнього фільму режисера А. Звягінцева «Левіафан», який яскраво ілюструє реалії відносин громадянина-власника і держави. Відтоді часом Росію стали називати «левіафаном». Росія – це країна, де зловживання владою і корупція є характерними рисами державних інститутів. Певною мірою це зумовлено історично, коли посада була засобом «прогодування» посадовця. Певною мірою – сучасним станом справ, коли відбулося небачене раніше злиття державної служби і підприємницької діяльності. За таких умов тим, кому належить стежити за виконанням законів, це не вигідно. В Росії корупція стала органічним елементом

державного устрою й одним із основних показників деморалізації суспільства, в якому важко налагодити і вести реальні справи заповзятливим людям, підприємцям. У Росії функціонує держкапіталізм з експортною сировинною орієнтацією. Кремлю здається, що простіше управляти кількома десятками великих підконтрольних державних компаній, ніж мати справу з сотнями тисяч представників малого і середнього бізнесу, створюючи для них комфортні «правила гри», що суперечить комфортним умовам існування можновладців.

Саме приватні власники могли б зарадити російській економіці, але вони тікають з країни і вивозять свої кошти. З Росії виїждять ті, хто може щось створювати. Здебільшого країну залишають люди молоді, освічені, кваліфіковані. Масово їдуть науковці. Це значно послаблює інтелектуальний потенціал країни, який має надзвичайно велике значення у підтримці внутрішньої життєстійкості цивілізації у майбутньому. І все це відбувається в епоху наукоємних технологій і соціальних зв'язків, важливих для «економіки знань». Виїждять найбільш активні люди, які хочуть дати своїм дітям можливість для кращої самореалізації. Для Росії – це гуманітарна катастрофа, оскільки погіршується її генофонд, втрачається людський капітал. Однак таку ситуацію можна зрозуміти: по-перше, в Московії завжди було підозріле ставлення до «розумників», які хотіли жити краще, ніж інші. По-друге, люди економічно незалежні висувають претензії політичні, що для влади створює незручності. Тому їм не перешкоджають виїздити і притому таврують як «ворогів народу», які винні в економічних негараздах вдома⁶⁹ і своїми мізками і грішми сприяють розвитку Заходу. В самій Росії з 1990-х рр. склалася ситуація: чим більше вивозиться вуглеводних, тим менше потрібні мізки.

⁶⁹ В. Путін у погіршенні життя росіян звинувачує спекулянтів, про що він заявив наприкінці грудня 2015 р.: «Сьогодні необґрунтоване, прямо скажімо, спекулятивне підвищення вартості продуктів, товарів, послуг призводить до зниження життєвого рівня людей» [212].

Дехто із сучасних економістів вказує на те, що реформи треба було проводити за часів високих цін на нафту. Проте, дивлячись вглиб, зрозуміло, що путінському режиму модернізаційні реформи не тільки не потрібні, вони для нього вбивчі, адже заперечують самі його підвалини. Виявляється одвічне російське сподівання на «авось да небось» і латання дірок за принципом «Тришкіного кафтана». «Матеріал» – за рахунок населення: збільшувати податки і збори, не індексувати зарплати і пенсії, заморожувати пенсійні накопичення, підвищувати акцизи, різноманітні платежі тощо. У зв'язку з падінням цін на основні статті експорту у 2016 р. передбачені антикризові заходи. Серед них: працюючим пенсіонерам пенсії підвищувати не будуть, а непрацюючим підвищення на рівні 4%, при тому що ціни на продукти харчування тільки у 2015 р. зросли вдвічі і продовжують зростати; державним службовцям підвищать пенсійний вік; кошти, передбачені на зарплати вчителям і лікарям, скорочуються на 33,3 млрд рублів; передбачається грошова емісія, тобто надрукують трильйон рублів, що збільшить інфляцію з усіма наступними негативними наслідками. Той соціальний контракт, який, умовно кажучи, уклав В. Путін із суспільством у 2000 р.: «Я вам безпеку і підвищення життєвого рівня, а ви погоджуєтесь із обмеженням прав і свобод», уже не діє. Росія вступила в етап економічної рецесії, стагнації і системної кризи.

Росія вважається однією з неблагополучних країн світу. В соціальному плані вона відстає від розвинених країн світу в три-чотири рази. Життєвий рівень населення після 14 років зростання помітно знижується [95, 102, 103, 122, 124, 177, 190, 192, 299]. Кризові явища в економіці, збільшення витрат на забезпечення агресивної політики Кремля, дія санкцій, падіння світових цін на нафту призвели до кількарразового обвалу російського рубля, зростання інфляції, а отже, і цін. У лютому 2016 р. головною загрозою для національної безпеки Росії її мешканці назвали зростання цін і зuboжіння населення. Наприкінці 2015 р. 58% росіян заощаджували на харчуванні через кризу [79]. У листопа-

ді 2014 р. Удмуртія, Мордовія і Поволжя ставили питання про запровадження карткової системи для зубожілих.

Збільшується чисельність тих, хто опинився на межі бідності, або балансує трохи вище-нижче. Наприкінці 2015 р. Світовий банк підняв поріг бідності з 1,25 дол. на день до 1,9. Офіційна статистика в Росії називає цифру 20 млн громадян, які перебувають за межею бідності. Соціологи ж кажуть: від 30 до 60 млн [41]. Утворився новий соціальний прошарок – «нові бідні». Це працюючі люди, часто високоосвічені і кваліфіковані, наприклад вчителі чи медики, яким заробітку не вистачає на те, аби забезпечити своїй родині гідні умови існування. Водночас закриваються підприємства й установи, скорочуються штати працівників⁷⁰, урізаються і тривалий час не виплачуються зарплати. Наприкінці лютого 2016 р. соціологічні опитування показали, що 60% населення мономіст назвали своє становище нестерпним [172]. Катастрофічна ситуація у селі, яке перетворилося на хоспіс, де доживає останнє покоління селян. Практично кожного дня зникає один населений пункт. Ті, що поки існують, часто виглядають як руїни, надто контрастуючи з великими містами. В країні з найбагатшими запасами нафти і газу рівень газифікації населених пунктів складає 65,4%. Майже ліквідована безкоштовна медична допомога. Усі рейтинги фіксують значне зниження якості освіти. В країні мільйони безпритульних дітей і самотніх старих людей.

Причому російська бідність – це бідність, що відтворює сама себе. Науковці назвали її структурною, маючи на увазі постійний стан значної частини населення. Утворилася велика соціальна група бідних як стабільний структурний елемент суспільства. Ця нужденність не пов'язана з особистими якостями і трудовими зусиллями людей. Самі російські науковці визнають: «... Росія – країна прогресуючої бідності» [188]. Формується культура бідно-

⁷⁰ На відміну від Європи, де 10% безробіття стає проблемою політичною, в Росії проблема безробіття ніколи не набувала критичного характеру. По-перше, дуже розвинені тіньова економіка і самозайнятість, по-друге, тут прийнято «рахуватися» на роботі, навіть не отримуючи заробітної плати.

сті, яка стала не тільки її продуктом, але й джерелом. Цей стиль життя передається з покоління у покоління, при цьому виникає «пастка бідності», з якої злидарям та їх дітям складно вибратися. Від раннього дитинства такі діти, обертаючись у середовищі злиденності, не уявляють собі іншого способу життя, всмоктують притаманні їй «цінності». Можна говорити про габітус бідності, тобто систему сталих набутих схильностей, вироблених об'єктивним соціальним середовищем. Він заважає злидарям у майбутньому реалізувати соціальні та індивідуальні можливості, які з'являються (наприклад, розтринькати гроші від благодійності або влізти у споживчі кредити на якісь престижні речі). Згасає трудова і життєва мотивація. Тобто відбувається масове відтворення бідності. Нужденні дуже часто схильні перекладати відповідальність за свої невдачі на середовище, яке їх «заїло», а заможних громадян звинувачують у непорядності. З боку заможних – докори у лінощах, утриманстві, схильності до шкідливих звичок тощо. При цьому збереження злиденності підтримується поширенням серед людинності уявлень про невідворотність бідності в країні, заземленість зазіхань, звичку до нестач і довготерпіння російського народу. Надійний спосіб зняти напруження – алкоголь. Алкоголізація населення катастрофічна. Від алкогольного отруєння вмирають навіть немовлята. Через пияцтво батьків народжується чимало дітей із генетичними захворюваннями. Взагалі, стан здоров'я росіян – дуже поганий, що має наслідком високу смертність і невисоку середню тривалість життя. За останніх 20 років тут померло 7 млн осіб. Як прогнозує ООН, населення РФ з теперішніх 143 млн (без Криму) через 10 років скоротиться до 121–136 млн. Країна посідає 134-е місце в світі за тривалістю життя [165]. Життєві сили і психологічний тонус значної частини населення підірвані настільки, що воно не тільки не здатне на спротив, але й змирилося заздалегідь з будь-яким розвитком подій.

У Росії населення не відтворюється навіть на рівні два дорослих – дві дитини (показник 1,6–1,7). Щорічно чисельність пра-

цездатного населення скорочується на 300 тис. осіб, а у наступне десятиріччя, згідно з доповіддю Інституту економіки перехідного періоду, ця цифра може сягнути мільйона. До РФ масово приїздили заробітчани з колишніх радянських республік, особливо з Центральної Азії, тобто люди з іншою вірою і культурою, іншими настановами і звичаями. Однак після значного падіння російської економіки з 2014 р. багатьом довелося вертатися додому. Усвідомлення загрози вимирання і загибелі Росії призвело до висунення «Демографічної доктрини Росії», яка одержала висвітлення у виступах і діях В. Путіна. Крім заходів із підтримки сім'ї і заохочення російського жіноцтва народжувати більше дітей, 22 червня 2006 р. він підписав закон про заходи залучення до країни «співвітчизників». Це люди, «які виховані у традиціях російської культури, володіють російською мовою і не бажають втрачати зв'язок із Росією». Йдеться про російськомовне населення колишніх радянських республік. Передбачається надати їм фінансову та організаційну допомогу у переїзді на постійне проживання до Росії. Проте не до Москви і Санкт-Петербурга, а до тих регіонів, які найбільше потерпають від демографічної кризи. Передбачалося протягом найближчих років прийняти 300 тис. переселенців. Тоді виявилось не надто багато бажаючих переїхати до Росії. Значно більшим став потік біженців, коли розпочалася війна на Сході України. З літа 2014 до початку 2016 р. з охоплених війною районів до РФ прибуло приблизно 2,5 млн осіб [105]. Їх селили у пунктах тимчасового розміщення по всій країні. Такими пунктами стали готелі, санаторії і дитячі табори – звичайні комерційні структури, яким давали бюджетні кошти на утримання вимушених переселенців. Але у кризових умовах забракло грошей, і 31 жовтня 2015 р. вийшла постанова Уряду РФ, у якій визначався обмежений термін перебування людей у цих пунктах. У багатьох переселенців проблеми працевлаштування і житла ще більше загострилися. А вони повсюдно називали Росію своєю батьківщиною і вважали, що «вирвалися зі злиденної України до гараздуючого краю».

Те, що Росія не входить до кола благополучних країн світу, характеризують самі російські аналітики [229, с. 85].

По-перше, у суспільстві дуже високий рівень статусного та майнового розшарування, яке сприймається більшістю громадян як необґрунтоване. Це найбільший ризик. При цьому можливості для легітимного соціального і політичного «ліфта» для талановитих пасіонаріїв «з низів» мінімальні. Це веде до зростання впливу кримінальних і відверто антисистемних, екстремістських структур, у тому числі і таких, що вдаються до тероризму.

По-друге, катастрофічних масштабів набуває розрив у рівнях розвитку і прибутків суб'єктів Російської Федерації. В умовах існування жорсткої «вертикалі влади» це породжує невдоволення політикою центру, стимулює сепаратистські тенденції і тероризм. Субсидії, що спрямовуються центром у відсталі райони, найчастіше до пересічних громадян не доходять, кошти привласнюються правлячою елітою або домінуючими кланами.

По-третє, влада виявилася малоефективною у розробці й реалізації адекватної умовам стратегії соціально-економічного розвитку країни. Разом з тим вона неспроможна протидіяти корупції та криміналізації, що викликає обурення населення. Чимало акцій влади, таких як монетизація соціальних пільг, реформа ЖКГ та інші, не враховують інтересів громадян, що тільки посилює їх відчуження.

По-четверте, національне питання загострюється у зв'язку з посиленням міграційних потоків. Прояви – за дуже широким спектром: від зростання конкуренції на ринку праці, зміцнення етнічних кримінальних структур до поширення ксенофобських настроїв та екстремізму на національному ґрунті. В ідейно-політичному аспекті ризику зумовлюються насамперед тим, що не утворилася єдина, загальногромадянська ідентичність населення країни.

Режим В. Путіна неспроможний забезпечити благополуччя Росії. Проте, незважаючи на зниження рівня життя населення, у еліті існує чимало інструментів для того, аби підтримувати по-

літичну стабільність і продовжувати виймати гроші з країни. На разі використовується перетворення негативів у позитив. Заради досягнення власних цілей використовується агресивність. Якщо не вийшло інтегруватися до кола розвинених країн, треба не розбиратися з внутрішніми причинами, а в поясненні негараздів звинуватити зовнішні чинники. Агресивність Кремля на міжнародній арені відсунула проблеми соціально-економічного і внутрішньополітичного розвитку країни на задній план. Крилатою стала фраза: «Росія живе від війни до війни, аби приховати свою злиденність». Дійсно, необхідністю витрат на війну можна пояснити внутрішні нестачі. З іншого боку, в Росії склалася така система, що навіть економічне зростання веде не до добробуту, а до війни. Як зазначив відомий опозиційний російський політик Г. Явлінський: «Економічне зростання у немоdernізованому суспільстві веде до війни» [295]. Зовнішньополітичні авантюри – в інтересах тих, хто наживається на бюджеті, зацікавлений у збереженні існуючого ладу. Заради його зміцнення потрібно зміцнювати легітимність президента, яка трохи похитнулася в результаті виступів 2011–2012 рр. і погіршення економічної ситуації в країні. В. Путін почав вибудовувати легітимацію своєї влади через військову, мілітаристсько-патріотичну ідентичність. Зовнішні вороги також необхідні заради мобілізації, згуртування мас навколо влади. Продукуються катастрофи і вороги задля того, аби обґрунтувати роль рятівника-вождя. Кремль через «ворожість» решти світу, через створення конфліктів прагне підвищити власну значущість як у своїй країні, так і на міжнародній арені. Повернувшись на президентську посаду у 2012 р., впродовж двох років В. Путін зіпсував відносини майже з усіма країнами світу. Аби виправдати свій спосіб правління, йому потрібна війна – «гаряча» і «холодна». 12 червня 2013 р. – в День Росії – В. Путін погодився очолити новостворений Народний Фронт «За Росією» замість партії «Єдина Росія», яка катастрофічно втрачала авторитет.

Об'єктивно в інтересах світового співтовариства, того ж Заходу, підтримувати нормальні відносини з Російською Федерацією і

не допускати політичної та економічної нестабільності в цій країні. Однак у самій РФ поширена думка, яку проводить В. Путін, що Захід традиційно намагався «поставити Росію на коліна», по-боюючись суперництва з її боку. У сучасній пропагандистській риториці присутні два твердження, що є взаємовиключними: «Росію ніколи не поставити на коліна!» і «Росія встає з колін!». Якщо раніше Москва орієнтувалася на співробітництво із Заходом, особливо за часів президентства Д. Медведєва, то з поверненням В. Путіна на головну посаду в державі курс змінився на протилежний. Свою нову зовнішньополітичну програму В. Путін сформулював у серії статей, опублікованих напередодні президентських виборів [202]. У них на чільному місці – відстоювання «національних інтересів», насамперед на колишніх окраїнах Російської (радянської) імперії, в регіональному і світовому масштабах. Україна стала ареною і символом суперництва. Повалення режиму В. Януковича Кремль розцінив як змову проти Росії і відповів захопленням Криму і частини Донбасу. Тобто не Захід загрожує Росії, а Росія загрожує усьому світові, ламаючи систему міжнародних відносин, вдаючись до агресії біля своїх кордонів і далеко від них (неодноразове порушення повітряного і морського просторів багатьох країн, участь у військових діях в Молдові, Грузії, Україні, Сирії). Задристість і ненависть до Заходу сприяють нагнітання антизахідної істерії. За опитуваннями Левада-центру, на початку 2016 р. біля 75% росіян були переконані в негативній ролі США, а щодо ЄС поширилося зневажливе визначення «Гейропа». Часто у тих чи інших негараздах пересічні росіяни звинувачують протилежну сторону. Наприклад, непоодинокі випадки, коли люди виходили на маніфестації, тримаючи плакати з написом: «Обама, поверни наші пенсії!».

Відомий російський письменник і філософ М. Веллер в інтерв'ю щотижневику «Собеседник» зазначив: «Ніякого протистояння Росії як народу і країни із Заходом сьогодні немає – це все пропагандистська маячня для обдурювання мас. Наша держава свої капітали як і раніше тримає на Заході... Наша еліта свої гро-

ші ховає на Заході, своїх дітей навчає і влаштовує на Заході, свої вілли і яхти тримає на Заході, свою старість бачить на Заході, а для ідіотів вигадує героїко-патріотичні казки про протистояння. Це лише прийом ідеологів влади, якій необхідно виправдати свої помилки і злочинство» [38].

Найбільше піддаються пропаганді і затято лають життя на Заході найбідніші прошарки російського населення, люди похилого віку і селяни, тобто ті, хто Європи, Америки і не бачив. Вони ладні звинувачувати їх у своїх лихах, у нав'язуванні неприйняттого ладу, не усвідомлюючи, що на їх батьківщині відбулися викривлення і дискредитація таких інструментів західної демократії, як вільні вибори, незалежні суди, конкуренція, соціально відповідальний розподіл прибутків, вільні профспілки, незалежні ЗМІ тощо, а капіталізм набув олігархо-бюрократичної якості. Люди не розуміють, що саме західна політична система при всіх її недоліках забезпечила, насамперед, для широких верств населення, високий рівень життя і соціальних гарантій, прямий доступ до освіти і культури. Середня тривалість життя в Росії поступається аналогічним показникам на Заході на 15–20 років, ціни на одяг і побутову техніку – вдвічі вищі, ставки за іпотеку – втричі більші, ніж у країнах ЄС і США тощо. Але там набагато вища продуктивність праці і набагато менше пияцтва.

25 грудня 2014 р. президент затвердив нову редакцію Військової доктрини Російської Федерації⁷¹. Головна особливість її полягає у визначенні місця інформаційної війни у домінуючих позиціях сучасного військового протистояння, причому це стосується не тільки зовнішньої, але й внутрішньої політики. Інформаційна

⁷¹ 2 листопада 1993 р. Б. Єльцин підписав указ «Про основні положення Військової доктрини Російської Федерації», який так і не був опублікований. 21 квітня 2000 р. В. Путін підписав указ № 706 «Про затвердження Військової доктрини Російської Федерації»; 5 лютого 2010 р. Д. Медведев видав указ № 146 «Про Військову доктрину Російської Федерації»; 25 грудня 2014 р. В. Путін підписав указ № 816 про втрату чинності указу Д. Медведева № 146 і фактично прийняв Доктрину-2014 [49].

складова вважається однією з основних небезпек для державної стабільності. Застосування наведених настанов виразно позначилося і в РФ, і за її межами, зокрема в Криму і на Сході України. Звичайно, на першому місці – культ армії і військово-промислового комплексу. Чисельність армії – на рівні мільйона, величезні кошти спрямовуються за озброєння. Так, заявлено, що до 2020 р. планується витратити 500 млрд доларів на державні замовлення і ще 100 млрд доларів на модернізацію виробничих потужностей ВПК. Путінський режим робить ставку на ВПК і суміжні з ним галузі важкої індустрії, щоб у такий спосіб підтримувати економіку, яка перебуває у стані стагнації. Ці витрати виглядають дивними за умов кризи. А за умов монетократії, коли з послабленням рубля платити військовим буде нічим, мобілізована, концентрована армія стає фактором небезпеки для самого В. Путіна. З історії відомі непоодинокі випадки військових переворотів. У тій же Туреччині, з якою Москва зіпсувала відносини.

Відносини Москви й Анкари різко загострилися після того, як 24 листопада 2015 р. російський бомбардувальник Су-24 був збитий турецьким винищувачем F-16. Турецька сторона заявила, що російський літак порушив її повітряний простір і не залишав його попри кількаразові попередження (такі випадки траплялися у повітряному просторі деяких інших країн, зокрема балтійських, Норвегії, Великої Британії та ін.). Після цього В. Путін заявив, що атака турецьких військово-повітряних сил на російський літак була «ударом в спину» і матиме серйозні наслідки для російсько-турецьких відносин. Епатажний російський політик В. Жириновський запропонував скинути ядерну бомбу на Стамбул⁷². Але Туреччина – член НАТО, чиї військові сили значно перевищують російські. Президент РФ підписав указ «Про заходи із забезпечення національної безпеки РФ і захисту громадян РФ від

⁷² Директор саратовської гімназії № 3 закликала школярів зібрати гроші на новий фронтний бомбардувальник замість збитого. При вартості літака 5,5 млн доларів на кожного учня припадав внесок 6,5 тис. доларів. Акцію здійснено не було через обурення батьків.

злочинних та інших протиправних дій і про застосування спеціальних економічних заходів щодо Турецької Республіки». Відповідно до цього указу на території Росії тимчасово забороняються або обмежуються зовнішньоекономічні операції, що передбачають завезення на територію країни окремих видів турецьких товарів. Також запроваджується заборона або обмеження для організацій, які перебувають під юрисдикцією Туреччини, на виконання робіт і надання послуг, на залучення працівників з числа турецьких громадян. Тобто воювати із сильним супротивником не стали, натомість знайшли іншу країну, в якій можна показати силу і «переграти всіх».

Застрягнувши в Україні, страждаючи від санкцій, прагнучи відвернути увагу власного населення від кризи і пояснити труднощі, посилити вплив на міжнародні відносини, зміцнити свою владу, 30 вересня 2015 р. Кремль втрутився в складну сирійську ситуацію. Російські військові почали повітряну боротьбу, використовуючи не тільки авіацію, але й наносячи удари з кораблів, здебільшого по силах сирійської опозиції, яку підтримують Захід і Сполучені Штати. Часто російські бомби і снаряди влучали у цивільні об'єкти, що призводило до значних людських жертв, хоча все це подавалося як боротьба проти Ісламської держави. Дії Москви за умов внутрішньої кризи могли би здатися дивними. Але тому було знайдено чимало пояснень. Як завжди, російський авторитаризм вирішив розв'язати певні проблеми за допомогою «невеликої війни». Перш за все, проект «Новоросії» захлинувся і треба було відволікти від цього увагу. За допомогою втручання в сирійський конфлікт Росія могла продемонструвати свою силу. В. Путін начебто вирішив поборотися проти такого ворога, як ісламизм, і навіть закликав світове співтовариство об'єднати зусилля у боротьбі з міжнародним тероризмом. Наводилася паралель з тим, як вчасно не об'єдналися у боротьбі з Гітлером і що з цього вийшло. Міжнародні аналітики висловлювали думку, що Москва спробує розміняти цю боротьбу на індульгенцію Заходу щодо України. На початку грудня 2015 р. міністр іноземних справ

С. Лавров запропонував відкласти українське питання й об'єднати сили проти Ісламської держави. Проте ніхто Київ у жертву не приніс, про Крим не забули, режим санкцій було продовжено. США заявили, що санкції можуть бути скасовані тільки після повернення Криму Україні. Керівництво ЄС у березні 2016 р. звернулося до країн-членів ООН з пропозицією ввести економічні санкції проти РФ [70].

Інший намір Кремля: «продати» свою умовну боротьбу проти ісламістів, аби знов сісти за спільний стіл із великими державами і нав'язувати їм свій порядок денний. В інтерв'ю німецькому виданню «Bild» В. Путін заявив, що Росія готова співробітничати з країнами «Великої сімки» і розвивати відносини з НАТО, якщо цей інтерес буде взаємним. Що стосується Сирії, то Росія не хоче, аби там повторилися події, що мали місце в Іраку і Лівії. На його думку, шлях до сирійського врегулювання лежить через конституційну реформу, а потім, на базі нової конституції, – проведення дострокових виборів і президента, і парламенту [207]. Для цього необхідно припинити військові дії, про що домовилися сторони сирійського конфлікту, США та Росія. Перемир'я почало діяти в ніч на 27 лютого 2016 р., хоча вже 29 лютого сирійська сторона заявила про його порушення росіянами. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун заявив, що перемир'я діє, і закликав не звертати уваги на деякі його порушення. В. Путін досяг бажаного: з ним розмовляють. Він навіть заявив, що всі поставлені в Сирії цілі досягнуті [195]. За його наказом 15 березня 2016 р. почалося демонстративне виведення російських військ з цієї країни. При цьому було заявлено, що вони можуть швидко туди повернутися, а іноземні спостерігачі вказали, що значні російські сили залишилися. Західні політологи назвали перемогу В. Путіна «пірровою» [311]. Росію не повернули на колишні позиції на міжнародній арені, їй не вдалося налякати США і НАТО, Ісламська держава не розбила, в Сирії продовжується громадянська війна з наслідками смертей та еміграції, Б. Асад не контролює більшість території країни, а міжнародне співтовариство продовжує наполягати на його від-

ставці, загострилися відносини з Туреччиною, санкції не зняті, витрачені значні кошти, а збільшити продаж російської зброї за кордон не вдалося. Російські військові «потренувалися» у бомбардуванні і стрільбах. В. Путін пограв у світового лідера зі слабким ефектом. Загалом, мала місце «симуляція» російської сили.

Котрий раз виявилася невідповідність геополітичного мислення російського лідера складності сучасного світу. Замість інтеграції – протиборство, особливо із Заходом. Все чіткіше проступають претензії на те, аби Росія стала лідером антизахідного світу. Співробітник московського Карнегі-центру Д. Тренін визначає: «Розглядаючи піднесення «незаходу» як позитивне явище, що приводить до стримувань і противаг у міжнародній обстановці, Москва прагне мати вигоду з фізичної присутності Росії в Азії, серед іншого – наявність довгого кордону з Китаєм і наближеність до Японії та Південної Кореї. Той факт, що ЄС дуже повільно приходить до тями після кризи єврозони, лише посилює для Росії стимули до зміни балансу і врахування зростаючого значення Азії» [265]. Можна сказати, що Москва лавірує між двома центрами сили – Заходом і Сходом (Китаєм). Свою роль також відіграла та обставина, що агресивна політика РФ щодо України призвела до міжнародної ізоляції першої і змусила намагатися встановити союзницькі відносини з Піднебесною (посилення якої, в свою чергу, напружує Захід).

Проте китайське керівництво завжди додержувалося древнього принципу «два тигри б'ються в долині, а третій сидить на горі і чекає, чим все закінчиться». В середині 2015 р. КНР випустила дев'яту «Білу книгу», присвячену питанням оборони. У зв'язку з тим, що у деяких країнах Вашингтон і Токіо розглядають у ролі удаваних супротивників Пекіну і він разом із Москвою бореться проти них, то Китай вирішив роз'яснити, що він не укладає союз з Росією, не виступає проти США і не намагається помститися Японії. Саме на цих трьох «не» і базується поточна стратегія країни. Китайська військова могутність зростає з року в рік. Часто з'являються аналітичні матеріали на тему, коли Китай почне вій-

ну, у тому числі проти Росії. Однак КНР у міжнародних справах поводить себе вельми стримано, роблячи ставку не економічну експансію, а не на військові авантюри. Варто також згадати про стародавню китайську стратегію, яка передбачає не відкрите військове зіткнення, а «тихе поглинання». Тихенько китайці відбирають шматки землі у сусідів, і у російських теж. У 1969 р. радянські прикордонники гинули в боях за острів Даманський на річці Амур⁷³. Уже нова Росія офіційно передала Даманський Китаю⁷⁴. 15 жовтня 2004 р. у Пекіні В. Путін підписав Додаткову угоду про російсько-китайський державний кордон на його східній частині, де йшлося про добровільну передачу Китаю острова Тарабаров, половини острова Великий Усурійський, острова Большой у Читинській області. Крім офіційно визначених, китайці в питанні збільшення власних територій використовують різні неофіційні методи. Наприклад, за допомогою дамб і зміцнення свого берега змінюють річища рік на свою користь або ж топлять баржі, перетворюючи острівця на півострів, з'єднаний з їх землею.

Карти, атласи і шкільні підручники в КНР продовжують видаватися з описом «тимчасово залишених Китаєм» територій, на яких Хабаровськ, Владивосток, Находка, Амурська область, Бурятія і Сахалін позначаються китайськими назвами. Наприклад, на картах у підручнику історії для старших класів частина Росії позначена як колишня китайська земля з таким поясненням: «Завдяки Айгунському договору 1858 р. царська Росія відрізала понад 600 000 кв. км китайської території. Завдяки Пекінському договору 1860 р. царська Росія відрізала близько 400 000 кв. км

⁷³ Тоді загинуло 58 радянських військовослужбовців і понад 800 громадян Китаю.

⁷⁴ 16 травня 1991 р. у Москві була підписана Угода між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Китайською Народною Республікою про радянсько-китайський державний кордон на його східній частині. В тексті остаточно стверджено, що кордон проводиться за фарватером судноплавних рік і по середині несудноплавних, плюс створювалася демаркаційна комісія. Угоду ратифіковано російською Верховною Радою у лютому 1992 р., і з 16 березня вона набула чинності. Острови Даманський і Киркинський відійшли до Китаю офіційно.

китайської території... Завдяки Ілійському договору 1881 р. наступним п'яти угодам уздовж кордонів царська Росія відрізала понад 70 000 кв. км китайської території» [107]. Ще у 1990-х рр. духовний лідер Китаю і «батько реформ» Ден Сяо Пінь вказував: «У другій половині XIX ст. царська Росія змусила правителів Цинської династії Китаю укласти низку нерівноправних договорів. Таким чином, царська Росія захопила загалом понад півтора мільйона квадратних кілометрів китайської території» [107]. Недалеко від міста Хейхе китайці побудували музей своєї китайської ганьби. У ньому розповідається про невигідні міжнародні угоди, які будь-коли підписував Китай.

На нинішньому етапі китайське керівництво не прагне укладати союзницькі відносини з північною сусідкою. Як вважають у китайському дипломатичному відомстві, союз із Росією може дати лише короткотерміновий результат, а також позбавити відносини двох країн гнучкості і багатофункціональності. Не загострюючи відносин із РФ, Піднебесна за умов постійної демографічної кризи – швидкого зростання населення – і нестачі ресурсів сприяє міграції свого надлишкового населення за кордон, що є одним з проявів м'якої експансії, м'якого поглинання Китаєм східної частини РФ. У 2015 р. підписані угоди про передачу сотень тисяч гектарів російської землі китайцям в оренду на 49 років. У Хабаровському краї та у Примор'ї офіційно створені «території випереджаючого розвитку». Указом, підписаним В. Путіним 31 грудня 2014 р., передбачається здача цих земель в оренду іноземцям, іноземним працівникам не потрібен дозвіл на роботу, немає обмежувальних квот на завезення іноземної робочої сили, допускається вилучення земельних ділянок і розташованих на них об'єктів нерухомого майна у громадян Росії за клопотанням управляючої компанії. Крім того, іноземцям дозволяється видобувати і вивозити мінерали, вирубати ліс, ловити рибу, відстрілювати тварин у будь-якій кількості без відшкодування збитків. Резиденти таких територій сплачуватимуть знижені тарифи з мит і пенсійних внесків. Таким чином, у китайців немає більше обмежень щодо проникнення на

територію Росії і вивозу до Піднебесної природних ресурсів. Питання російського суверенітету стає проблематичним.

Протести місцевого населення проти масового проникнення китайців місцевою і центральною російською владою ігноруються. Разом із тим, як свідчать соціологічні опитування, понад 80% місцевого жіноцтва виступає за одруження з китайськими чоловіками, які, на відміну від російських, не пиячать, не вдаються до фізичного насильства, добре працюють і зароблене приносять додому, з турботою ставляться до дітей. Це притому, що у самому Китаї існує проблема надлишкового чоловічого населення⁷⁵.

Значне послаблення позицій Росії в результаті війн і санкцій дуже вигідно КНР. У вирішенні головного питання ресурсів сучасна китайська цивілізація впевнено перетворює Росію на свій сировинний додаток. Оскільки енергоносії на Заході купують все менше⁷⁶, Москва спрямувала свої пропозиції на Схід. Було оголошено про укладання «грандіозної угоди» стосовно постачання газу, для цього – будівництво потужного газопроводу «Сила Сибіру», що передбачалося вести за китайський рахунок. Проте Пекін відмовився від фінансування, початок газового контракту передбачено у 2018 р., і ціну на блакитне паливо визначатиме не Москва. «Роснафта» взяла у китайців кредит на 70 млрд доларів у рахунок майбутніх поставок, тобто нафту, яку ще не видобуто, продано на багато років наперед. Взагалі, за умов кризи, РФ шукає кредити, які КНР надає, посилюючи в такий спосіб залежність від себе: китайський контроль над російською економікою зростає. За умов зменшення надходжень товарів із країн Заходу на росій-

⁷⁵ У КНР впродовж десятиріч діяла жорстка демографічна політика, яка дозволяла родині мати лише одну дитину. Селективні аборти і нехтування здоров'ям новонароджених дівчаток призвели до того, що забракло жіночої статі для створення подружжя.

⁷⁶ Значні обсяги газу (50 млрд кубічних метрів) купувала Україна, яка довгий час зазнавала енергетичного шантажу з боку РФ. Скоротивши закупівлю газу у 2015 р. в 2,4 разу, взимку 2016 р. Київ взагалі відмовився його купувати у Москві, перейшовши на угоди з іншими країнами.

ські ринки все більше надходить товарів зі Сходу, гроші від реалізації йдуть туди ж. За Уралом, де на неосяжних землях надзвичайно низька густина місцевого населення, все більше китайців, які раніше чи пізніше можуть висунути питання про возз'єднання з історичною Батьківщиною. Не виключено, що Китай прийме рішення про захист своїх братів і сестер від «утисків» за кордоном і жартівливе «Сибірнаш» (подібно до «Кримнаш») може стати реальністю.

За умов, коли в країні головні рішення приймає одна особа, можна припустити, що керується вона, насамперед, міркуваннями самозбереження і посилення власних позицій. В. Путіну подобається те, що відбувається в Китаї: модель влади, жорстка система управління і при цьому швидкий економічний розвиток. А головне – населення погоджується на той лад, що склався. Письменниця С. Алексієвич в інтерв'ю з нагоди присудження їй Нобелівської премії говорила про важливість розуміння психології того, що відбувається в Росії [5]. А Е. Фромм вказував: «Без знання соціального і культурного фону не можна правильно зрозуміти психологічні проблеми, але так само не можна зрозуміти соціальні явища психологічних механізмів, що лежать в їх основі» [275, с. 134]. Власне, про це йшлося вище. А головний тренд, що визначає стан психології російського суспільства після 2012 р., – новий путінський суспільний договір: «самовладдя і безправність в обмін на великодержавність».

Практично всі значущі індикатори, які традиційно характеризують економічний добробут країни, стійко знижуються. Криза викликала у людей стан депресії, переважна більшість усвідомлюють, що таке становище – надовго. Разом із тим, рейтинг В. Путіна після анексії Криму встановився на рівні 86%⁷⁷. У лютому 2016 р. соціологи російського Левада-центру зафіксували пік

⁷⁷ Провідна співробітниця московського Центру Карнегі Л. Шевцова вважає, що опитування не показують реальні настрої: «Справа у тому, що люди перестали говорити правду, коли їх запитують. Принаймні, 30% респондентів на питання, чи кажуть вони правду в опитуваннях, сказали «ні» [10].

депресії і водночас пік прихильності до влади. Соціологи назвали цей феномен «путінські ножиці» [213]. Пояснення: погіршення економічної ситуації не пов'язується з діяльністю президента, хоча саме від його політичних рішень залежить чимало питань соціально-економічного плану. Причини негараздів вбачаються у зовнішніх обставинах, діях «ворогів».

На обробку масової свідомості працює потужна пропагандистська машина з інтенсивністю, яка значно перевищує фашистську часів Й. Геббельса. Її впливовість важко переоцінити. В. Путін сформулював національну ідею одним словом «патріотизм». На цій підставі проводиться патріотична мобілізація заради консолідації росіян, які «оточені ворогами». Пропаганда працює заради досягнення максимальної керованості суспільством, аби відволікти його увагу від внутрішніх проблем і висунення запитань до влади. І це вдається: картина практичної однастайності⁷⁸, проавторитарний консервативний консенсус. Російський популізм виявляється у тому, що влада вловлює настрої мас і водночас їх формує. Головний фактор дієвості пропагандистських заходів полягає у тому, що послання діють на рівні підсвідомості, тобто активізують глибинні комплекси. Перший з них – імперський. Заходами ідеологічної обробки стимулюється одвічний російський «народний імперіалізм».

Пропаганда стверджує: В. Путін спромігся «підняти Росію з колін», змусив світ боятися її і поважати. Його особа асоціюється з тим, що можна назвати «слава і велич Росії». Впродовж століть Росія була величезною імперією, а від 1940-х до 1991 р. – навіть однією з двох супердержав світу. Крах радянської імперії болісно віддзеркалився у свідомості більшості. Нині росіяни хочуть відчувати приналежність до Великої Держави, яка може «перетворити на радіоактивний попіл» одвічного ворога – США – і не тільки

⁷⁸ У тому вбачається величезне досягнення. Парадоксальним доказом тому можуть бути слова пісні, яку часто виконує О. Газманов на різних офіційних заходах: «Офицеры, россияне, пусть свобода воссияет, заставляя в унисон стучать сердца».

їх. На разі діє й інший комплекс – неповноцінності. Усвідомлення відсталості від Заходу, від Сполучених Штатів, зростання задрості переводиться в русло ненависті і ворожості. Відбуваються негативна консолідація, згуртування мас проти «ворогів», як зовнішніх, так і внутрішніх, яких представлено як «п'яту колону». Панує атмосфера войовничого мілітаризму. Несучою конструкцією, на якій було здійснено переорганізацію національної ідентифікації, стала війна 1941–1945 рр. Безліч фільмів і серіалів на телебаченні, надзвичайно помпезне святкування річниць перемоги, мотосезон «Діди воювали!» – наочні тому приклади. Зростає кількість пересічних росіян, які впевнені, що війна буде і що в ній можливо нанести перший ядерний удар по супротивниках (при цьому удар у відповідь не передбачається). Агресивні дії проти сусідів, особливо стосовно України, розглядаються як втілення в життя «великої місії – збирання руських земель».

Російський психолог Л. Петрановська вказує, що агресивність розлита у повітрі: «... людина у такому стані створює багато проблем собі й оточуючим постійною дратівливістю, гнівливістю, одвічним невдоволенням всіма і всім навкруги. Коли подібне переживає ціле суспільство, жити зовсім складно. Така атмосфера виснажує психіку і нерви, збіднює взаємодію, девальвує будь-які цілі і починання» [185]. Причому, на стан людей постійно впливають з метою його погіршити, знизити критичність, паралізувати волю, загнати думки і почуття у біг по колу «всюди вороги, всюди нас не люблять». Навіть якщо людина намагається уникнути пропаганди, вона все одно перебуває в оточенні тих, хто зазнає її дії. Масу ж легко індоктринувати. Професор кафедри нейро- і патопсихології Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, доктор психологічних наук О. Соколова в інтерв'ю «Новій газеті» пояснила, чому в країні так багато людей, якими легко маніпулювати: «Соціальна реальність стає все більш складною, непередбачуваною і лякаючою своєю невизначеністю. А телебачення ще й нагнітає страхи, умисно доводячи людей до стану хаосу і паніки. В ситуації створеного сильного стресу мож-

ливі «поломки» механізмів раціонального мислення. Люди легко уподоблюються натовпу, де діють архаїчні інстинкти, найпростіші емоції зараження та одностайності. Людські й особистісні риси при цьому змиваються. Люди чекають і прагнуть знайти тих «сильних», хто запропонує їм «порядок» і заспокоїливі марення. Маніпулятор не думає про те, що стане з людиною, його відрізняє емоційна холодність, безсердечність, тупість свого роду. По суті, психологія маніпулятора – це психологія вбивці» [126]. У населення посилюється відчуття когнітивного дисонансу, коли справи кепські, а кажуть, що все чудово. І з'являються формулювання на кшталт «негативна динаміка зростання рубля». Або заклик В. Путіна стосовно того, що росіянам слід «уникати головокружіння від успіхів», що пролунав у березні 2016 р. – тоді, коли ситуацію складно назвати сприятливою.

Душа російського народу готова винести існування у найскладніших умовах, аби тільки почуватися «великою державою». Разом із тим люди намагаються пристосуватися до погіршення ситуації. Парадокс: вони бояться, що може бути гірше, і тому підтримують систему. Одна з чеснот національного характеру – терплячість (у чому можна побачити схожість з китайським національним характером). Переконаність у тому, що нічого не можна змінити, втілюється у міркування: «Якщо люди ні на що не можуть впливати, будемо терпіти, будемо схвалювати». У цьому плані також виявляється імперська ідеологія. Імперська ідеологія – це не тільки уявлення про необхідність утримання і збільшення периферійного простору, але й ідея державної домінанти в житті суспільства, служіння государю, вождю і вчителю, взагалі першій особі в державі. Сучасні психологи вказують на ознаки шаленства у російському суспільстві, тобто відданість В. Путіну набуває екзальтованості, впевненість у його правоті – щира. Він зібрав воєдино велику державу, повернув їй вагу на міжнародній арені, що тішить самолюбство спільноти, тобто втілено в життя її запит. В. Путін так довго перебуває при владі тому, що спирається

ся на прихильність своїх підданих. Він – не причина, а симптом: «Народ гідний свого правителя».

Для того, щоби привести масову свідомість у збуджений стан, необхідні: стан кризи, коли населення втрачає орієнтацію і довіру до інститутів; відчуття загрози, лиха; дискредитація альтернативних джерел інформації; поява «ворогів». Усі названі складові в сучасній Росії наявні. Розгублені і залякані люди туляться до героя, який їх «врятує», шукають заспокоєння в єднанні з «великим народом», гуртуються навколо влади, яка веде їх до «величі». До того ж нагнітаються «месіанські» настрої: Росія має велику місію – врятувати руський світ від будь-яких ворогів: фашистів, лібералів, Заходу. У березні 2016 р. Патріарх Московський Кирило назвав права людини, «поклоніння людині» «головною ерессю сучасності» і закликав захищати від неї православну віру [183]. Навіть більше: при В. Путіні Росія взяла на себе роль загальносвітового захисника «справжніх цінностей». Сил додають так звані «духовні скріпи», які визначаються Руською православною церквою Московського патріархату. Очолювана від 2009 р. енергійним патріархом Кирилом (в миру – Володимир Гундяєв), вона активно співробітничала з Кремлем у його зусиллях у розбудові «руського миру».

Церква в Росії не тільки продовжує традиції візантизму, вона йде далі: виник феномен православізму. Цей термін позначає релігійну ідеологію, яка не вимагає від adeptів релігійної віри, однак передбачає жорстко визначений вектор політичних цінностей. Це політичне православ'я. Стисло його можна охарактеризувати як проєкт ресакралізації політики і водночас політизації релігії. Головне його спрямування – підтримка російської національної державності, а також несення «божественного одкровення народам» (навіть якщо вони того не просять). Так сталося у відносинах з Україною [298]. Для захисту «цінностей», «братів і сестер» була створена Російська православна армія, яка мала за мету боротьбу проти «фашизму» в українських землях, аби не допустити його на свої. При цьому у боротьбі за «справжню духов-

ність» порушуються заповіді, відомі від часів ранішнього християнства: створено кумира, вбивають і мучать людей, крадуть і нищать їхні майно і будинки, нещадно брешуть. Розповідають про любов до ближнього і водночас розпалюють ненависть, погрожують світові знищенням. Зокрема, Європі за те, що вона відмовилася від християнських цінностей. Для цього вона виставляється як «збочена» – «Гейропа».

Останніми роками цей термін набув поширення в Росії відтоді, коли місцеві користувачі Інтернету почали так називати Європу з причини толерантного ставлення до осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації. Він став використовуватися в ширшому сенсі – для позначення девіантності європейського способу життя, європейської демократії, європейських цінностей. Знову вплив на поверхню концепт «загниваючого Заходу», відомий від часів слов'янофільства XIX ст. і пізніше посилений у радянський період. Концепт «Гейропи» використовується не тільки у підтримці символічних кордонів між Росією і Європою, але й включається у формулювання нової національної ідеї. Кремль за останні роки створив модель виживання через стримування Заходу. А справжні цінності сучасної Росії – закритість, агресивність, одностайне мислення, відданість правителю, презирство до особистості, до законів, цинізм. Дійсна модель виживання – авторитарна рівновага. Вона тримається на економічному процвітанні, брехні і страху. Ослаблення однієї з цих опор авторитаризму змушує режими переносити центр ваги своєї політичної діяльності на дві інші [46]. Оскільки ситуація в економіці виявила тенденцію до погіршення, ставку зробили на брехню і страх. Французький маркіз А. де Кюстін, відвідавши Росію у першій половині XIX ст., в своїй книзі написав: «Брехати тут – означає охороняти престол, казати правду – означає розхитувати основи» [129].

За час свого правління В. Путін спромігся відновити всі сутнісні моменти історії російської цивілізації: монархію, владу-власність, станове суспільство. Йому виповнилося шістдесят, і, безумовно, його турбує, який слід він залишить в історії. На-

певно, він вважає, що робить велику справу: відроджує імперію, піднімає країну «з колін», повертає їй велич, охороняє «духовні скріпи»... Але, як виявляється, в Росії працює закон самопідриву. Його механізм пояснює Л. Шевцова: «Що не робить Путін, кожний крок наближає його до нових проблем. Коли третина витрат припадає на військовий бюджет, нічого не залишається на медицину, освіту, дороги тощо, на регіональні бюджети, які в кризі. Тому закон самопідриву продовжує працювати, але з'являються деякі фактори на кшталт війни з терором, які можуть заморозити ситуацію агонії і дати цьому режиму нове дихання за рахунок негативної мотивації населення. Її суть – у страху перед терором і погодження на те, щоби права і свободи знову утискалися за рахунок військових витрат» [10].

Як показало дослідження економістів Массачусетського університету, проведене у 2007 р., витрати на оборонну промисловість як інвестиції в економіку менш ефективні, ніж вкладання в освіту або споживчий попит. Дослідивши військові витрати США, аналітики дійшли висновку: 1 млрд доларів, витрачений на оборону, створює приблизно 8,5 тис. робочих місць, тоді як ті ж гроші, спрямовані на стимулювання споживання домогосподарств, створюють 10,8 тис. робочих місць, а на освіту – 17,7 тис. робочих місць [162]. Дорога держава і дорогі війни підточують і руйнують економіку, особливо якщо країна перебуває в стані ізоляції і кризи. Здійснювати масштабні зовнішньополітичні проекти можливо, тільки якщо є опора на потужну економіку. Хоча і в такому випадку роздутий і неефективний державний апарат тягне країну на дно. При цьому стратегічно недалекоглядно заощаджувати на рівні і якості життя людей, на освіті й охороні здоров'я. Але про В. Путіна кажуть, що він тактик, а не стратег. До того ж з архаїчним мисленням. Прагнучи досягти величі держави, він не усвідомлює, що в сучасному світі вона визначається не кількісними, а якісними показниками, такими як інноваційна діяльність, економічні показники, рівень життя населення тощо. Він не розуміє, що велика територія – це великі проблеми. Але даються визна-

ки притаманна російській цивілізації екстенсивна модель розвитку, тяжіння до неухильного територіального розширення. Росія руйнуватиметься через тягар власних імперських амбіцій і взятих на себе завдань, які неможливо здійснити. Наприклад, утримувати всі суб'єкти федерації разом, 70 з яких є дотаційними, причому надходження з центру складають значну частку місцевих бюджетів (наприклад, в Інгушетії – 81%). Політологи рокують розвал Російської Федерації тоді, коли закінчатся гроші: не витримають суб'єкти федерації, армія, еліта. Особливе ставлення російської цивілізації до простоти виявляє себе у вподобаннях еліти до простих рішень. Лад руйнуватиме сам себе, вдаючись до таких рішень всупереч загальносвітовій тенденції до ускладнення.

Прогнозувати подальший розвиток подій неможливо, тим більше стосовно такої держави, як Російська Федерація. В історії існували цивілізації, які досягали піку свого розвитку, а потім занепадали і зникали. Наприклад, візантійська цивілізація, спадкоємницею якої можна вважати Московію. Російський науковець О. Яницький назвав свою країну «суспільством всезагального ризику», оскільки впродовж десятиріч вона перейшла до регресивної моделі соціальної еволюції, взяла гору стратегія виживання за рахунок проїдання накопичених ресурсів. Висновок: «Суспільство, не здатне адекватно реагувати на підри्व всезагальних підвалин свого соціального життя – примноження багатств шляхом виробничої діяльності і збереження середовища свого існування, історично роковане на згасання» [297].

Росія має фактори, які утримують систему на плаву, є певні резерви, існує інерція суспільства, залишилася деяка кількість сировини, яку можна продавати. Як довго триватиме занепад і яким чином зміниться ситуація, невідомо. Одне очевидно, що система не є життєздатною, оскільки нехтуються закони синергетики, які вимагають адекватних відповідей на виклики часу, ускладнення відповідно до зміни умов існування. Але одвічна архаїчність значної частини суспільства по суті рокує країну на деградацію, або, у кращому випадку, на консервацію існуючої відсталості, що

практично дорівнює деградації за умов динамічних перетворень сучасного розвиненого світу. Росія ж не може бути визнана сучасним суспільством. Вона сама перетворилася на ізольоване суспільство, а ізольовані суспільства страждають на ерозію, оскільки в них ускладнені процеси самоорганізації і падає міра різноманітності елементів, тобто йде спрощення. Це теж суперечить законам синергетики. Простіше кажучи, загнивання у стані ізоляції, ядерна держава – петрократія, яка не може жити в умовах миру. Тому Росію і називають однією з глобальних проблем людства.

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАНУК

ЛІТЕРАТУРА

1. *Агурський М.* Чи було радянське суспільство соціалістичним? / М. Агурський // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 11. – С. 3–10.

2. *Адоманис М.* Почему экономический союз России и Китая невозможен // Слон. ру. 2014. 26 мая [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://slon.ru/economics/pochemu_ekonomicheskii_soyuz_rossii_i_kitaya_nevozmozhen-1103414.shtml

3. *Адорно Т.* Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.

4. *Акулов-Муратов В.* «Absense haeres non erit», або Життя за царя? / В. Акулов-Муратов, О. Будько // Зовнішні справи. – 2014. – № 5. – С. 18–23.

5. *Алексиевич* «Для меня Сталин, Берия или даже Путин и Лукашенко – прежде всего люди». Интервью нобелевского лауреата Михаила Зыгарю [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/users/4000491/post379079291/>

6. *Антонова Е.* Борцы с коррупцией пойдут на выборы Госдумы по «списку Ходорковского» / Е. Антонова [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.rbc.ru/politics/31/01/2016/56ade0a89a794778729865af>

7. *Аптекарь П.* Больше, чем ошибка. Присоединение Крыма еще долго и негативно будет влиять на все сферы российской жизни / П. Аптекарь, Н. Эппле, А. Синицын [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2016/03/18/634116-bolshe-oshibka>

8. *Афанасьев Ю.* Світ не помітить зникнення Росії, коли країна розпадеться, бо її економічне значення для нього – мізерне // Країна. – 2015. – № 37 (290), 24 вересня 2015. – С. 19–21.

9. *Ахиезер А.С.* Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России): В 3-х т. / А.С. Ахиезер. – М.: Философское общество СССР, 1991.

10. *Багинский М.* Россия в состоянии деградации, а Европа – в кризисе / М. Багинский [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://politeka.net/111682-rossiya-v-sostoyanii-degradatsii-evropa-v-krizise-a-krizis-eto-ne-vsegda-ploho/>

11. *Баев П.* Геополитика самоизоляции / П. Баев // Pro et Contra. – 2014. – Том 18. – Май – август. – С. 73–86.

12. *Байгереев М.* Анализ российской бедности: причины, особенности, методика счета / М. Байгереев // Человек и труд. – 2001. – № 8. – С. 55–60.

13. *Барак Обама:* США возглавят борьбу с российской агрессией [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://charter97.org/ru/news/2014/11/15/126310/>

14. *Басараб С.* Брехня не може жити вечно / С. Басараб // Військо України. – 2015. – № 10 (180). – С. 30–35.

15. *Батинський С.* Російська квазіцивілізація: історичний виклик для України і світу / С. Батинський. – Дрогобич: Посвіт, 2014. – 97 с.

16. *Бахтаров А.* Мілітаризм як невід’ємний атрибут російської імперської свідомості / А. Бахтаров // Слово і час. – 2014. – № 2 (638). – С. 73–76.

17. *Бачинин В.А.* Византизм и византизм [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://credonew.ru?content/view/509/30/>

18. *Башкатова А.* Трудоспособная группа риска / А. Башкатова [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ng.ru/economics/2009-11-09/1-bednost.html>

19. *Бедность в России:* меняются ли тенденции? (Материалы аналитического доклада сотрудников ОЭСР «Социальный кризис в Российской Федерации») // Человек и труд. – 2001. – № 7. – С. 19–24.

20. *Безансон А.* Россия – европейская страна? / А. Безансон // Отечественные записки. – 2004. – № 5 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2004/5/rossiya---evropeyskaya-strana>

21. *Белковский С.* Жизнь после России / С. Белковский // Завтра. – 2009. – № 30, 32 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://zavtra.ru/content/view/2009-07-2241/>; <http://zavtra.ru/content/view/2009-08-0541/>

22. *Белковский С.* Непотопляемая водка. Почему существует Россия // Московский комсомолец. – 2015. – 14 мая [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.mk.ru/politics/2015/05/14/neropotplyaemaya-vodka.html>

23. *Бердяев Н.* Судьба России / Н. Бердяев. – М.: Советский писатель, 1990. – 346 с.

24. *Березовець Т.* Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни» / Т. Березовець. – Брайт Букс, 2015. – 392 с.

25. *Берендеева А.Б.* Анализ бедности в России: необходимость единства экономического, социологического и демографического подхода / А.Б. Берендеева [Электронный ресурс] – Режим доступа: w3.ivanovo.ac.ru/alumni/bab/bednost.doc

26. *Бжезинський Зб.* Велика шахівниця. Американська першість та її геостратегічні імперативи / Зб. Бжезинський / Пер. з англ. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.

27. *Бжезинський Зб.* Україна у геостратегічному контексті / Зб. Бжезинський / Пер. з англ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 102 с.

28. *Бобков В.* Российская бедность: измерение и пути преодоления / В. Бобков // Общество и экономика. – 2005. – № 3. – С. 19–37.

29. *Богайчук В.* У росіян протягом століть шовіністичне ставлення до чужбинців / В. Богайчук // Українське слово. – 2014. – 19. – 25 листопада (№ 47). – С. 78.

30. *Боргардт О.* Нищення культур. Росія – споконвічний агресор і окупант / О. Боргардт // ЄвроАтлантика. – 2014. – № 03/04 (2013)/01 (2014). – С. 138–149.

31. *Боровой К.* В России радикально меняется отношение к идеологии «Крымнаш» / К. Боровой [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://apostrophe.com.ua/article/world/2016-01-24/v-rossii-radikalno-menyaetsya-otnoshenie-k-ideologii-krymnash-konstantin-borovoy/3068>

32. *Бульвінський А.Г.* Позиція Росії щодо європейського вектору модернізації України / А.Г. Бульвінський // Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова міжнародних відносин: зб. наук. праць / Держ. установа «Ін-т всесвіт. історії НАН України»; за

ред. А.І. Кудряченка. – К.: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2014. – С. 222–233.

33. *Бушанський В.В.* Російська імперська ідеологія: політика міфотворчості / В.В. Бушанський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2015. – № 4. – С. 296–306.

34. *Василенко В.* Агресія Росії: генеза, мета, спроби протидії та правові наслідки / В. Василенко // Український тиждень. – 2014. – № 12 (332). – С. 6–9.

35. *Васильчук Є.О.* Теоретичні підходи до вивчення російського екстремізму / Є.О. Васильчук // Гілея: науковий вісник: історичні науки, філософські науки, політичні науки. – 2015. – Вип. 93 (№ 2). – С. 372–377.

36. *Вачагаєв М.* «Чеченці зайшли в Грозний, щоб перемогти або померти» / М. Вачагаєв // Країна. – 2014. – № 48 (251). – С. 52–57.

37. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К.: Основи, 1994. – 261 с.

38. *Веллер М.* Противостояние с Западом – бред для оболванивания масс / М. Веллер // Собеседник. – 2016. – № 7.

39. *Внешний долг России* – 2016 [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://global-finances.ru/vneshniy-dolg-rossii-2016/>

40. *Волков Д.* Рейтинг Путина: аномалия или закономерность? / Д. Волков [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.levada.ru/15-01-2015/reiting-putina-anomaliya-ili-zakonomernost>

41. *Всемирный банк* повысил черту бедности до 1,9 доллара в день [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.newsru.com/finance/05oct2015/worldpoverty.html>

42. Выступление президента России Владимира Путина на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности 10 февраля 2007 года [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/321595>

43. *Гайдар Е.* Богатые и бедные. Становление и кризис системы социальной защиты в современном мире. Статья первая / Е. Гайдар // Вестник Европы. – 2004. – № 10 [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2003/10/gaid2.html>

44. Гакман С. Російсько-український конфлікт щодо територіальної приналежності Криму: міжнародно-правові та геополітичні аспекти / С. Гакман // Зовнішні справи. – 2014. – № 10. – С. 14–18.

45. Гельман В. «Загогулины» российской модернизации: смена поколений и траектории реформ / В. Гельман, Д. Травин // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/node/3841>

46. Гельман В. Политика страха: как российский режим противостоит своим противникам / В. Гельман // Контрапункт. – 2015. – № 1. – С. 1–11.

47. Герман Греф: мы проиграли будущее. Бывший глава Минэкономразвития поставил Россию в число неудачников // Московский комсомолец в Украине. – 2016. – 3–9 февраля. – С. 6.

48. Глухова Л.В. Российское общество перед модернизационным вызовом / Л.В. Глухова // Полис. – 2009. – № 6. – С. 105–118.

49. Гмирянська К. Нова військова доктрина Російської Федерації: виклики та загрози інформаційній безпеці України / К. Гмирянська // Шевченківська весна: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених: 2 квіт. 2015 року: [збірник ст.] / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин, Наук. т-во студентів і аспірантів; [орг. комітет: В.В. Копійка (голова) та ін.]. – К.: Київський університет; Інститут міжнародних відносин, 2015. – Ч. 2. – С. 159–162.

50. Голибард Є.І. Злочинна рука Росії в Україні: фрагмент сучасного літопису (1994 – початок 2015 рр.): факти, особи, коментарі / Є. Голибард. – К.: Фенікс, 2015. – 409 с.

51. Голованов Б.Д. Советский марксизм: взгляд из постсоветской реальности / Б.Д. Голованов // Политическая концептология. – 2014. – № 4. – С. 47–55.

52. Гольц А. Четвертое взятие Крыма / А. Гольц // Pro et Contra. – 2014. – Том 18. – Май – август. – С. 45–56.

53. Гольц А. Минобороны оживляет путинские фантомы / А. Гольц // Ежедневный журнал. – 2014. – 26 мая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ej.ru/?a=note&id=25204>

54. Горбулін В.П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В.П. Горбулін // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник / Нац. ін-т стратегічних досліджень. – К., 2014. – № 4 (33). – С. 5–12.

55. Государственный доклад «О состоянии здоровья населения Российской Федерации в 1999 г.» Министерства здравоохранения РФ и Российской академии медицинских наук. – М., 2000.

56. Греф причислил Россию к «странам-даунлифтерам» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.rbc.ru/economics/15/01/2016/5698b96c9a7947773e662209>

57. Гринев А.В. Развитие России и теория цивилизаций / А.В. Гринев // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 11. – С. 102–110.

58. Гудков Г. Национальные комплексы России. Почему телевизор побеждал и будет побеждать холодильник / Г. Гудков // Московский комсомолец в Украине. – 2016. – 2–8 марта. – С. 3.

59. Гудков Л.Д. Российский миф о Сталине / Л.Д. Гудков // История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Материалы международной научной конференции. – Москва, 5–7 декабря 2008 г. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 680–696.

60. Гудков Л. Путинский рецидив тоталитаризма / Л. Гудков // Pro et Contra. – 2014. – Том 18. – Май – август. – С. 129–147.

61. Гусаров В. РФ усиленно осваивает тайные военные операции гибридного характера / В. Гусаров [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://republic.com.ua/article/40706-RF-usilenno-osvaivaet-taynye-voennye-operacii-gibridnogo-haraktera.html>

62. Демографическое развитие России в конце XX – начале XXI веков / Под ред. Г.В. Осипова, Л.Л. Рыбаковского. – М.: Экон-Информ, 2009. – 340 с.

63. Денисенко М. Население России до 2015 года / М. Денисенко // Pro et Contra. – Том 16. – № 4–5, июль – октябрь 2012 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://carnegie.ru/proEtContra/?fa=50674>

64. Дерлугьян Г.М. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение / Г.М. Дерлугьян // Полис. – 2000. – № 2. – С. 19–29; № 3. – С. 18–30.

65. *Дестабилизация* мирового порядка и политические риски развития России: Сб. статей / Отв. ред. В.И. Пантин, В.В. Лапкин. – М.: ИМЭМО РАН, 2010. – 138 с.

66. *Добрынина Е.* Социологи выяснили, почему в России бедности стало меньше, а нуждающихся все больше / Е. Добрынина [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.kg.ru/2013/06/21/bednost.html>

67. *Драчка О.* Куда идет Россия? / О. Драчка // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 2. – С. 58–62.

68. *Дружинина А.* Россия – вторая в мире по количеству долларовых миллиардеров / А. Дружинина [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.kp.ru/daily/25851/3/2820124/>

69. *Дуткевич П.* Худшее, может быть, уже позади? / П. Дуткевич, В. Попов // Современная Европа. – 2004. – № 4. – С. 42–55.

70. *Евросоюз* попросил страны ООН ввести санкции против России [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.dp.ru/a/2016/03/18/Evrosojuz_porosil_strani/

71. *Ескалація ядерного протистояння США та Росії у контексті російсько-української війни* = Escalation of US-Russia confrontation within the framework of Russia-Ukraine war: [дослідження та експертне обговорення] / Благодійний фонд «Майдан закордонних справ». – Луцьк: Християнське життя, 2015. – 95 с.

72. *Єрмолаєв А.* Росіяни працюють з Україною минулого, а ми вже інші» / А. Єрмолаєв // Країна. – 2014. – № 15 (218). – С. 4–7.

73. *Ефимова Е.А.* Проблема бедности в России: причины и поиски решений / Е.А. Ефимова // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2013. – № 5 (49) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article>

74. *Жак О.* Ядерный кут для Росії / О. Жак // Дзеркало тижня. – 2016. – 12–18 березня (№ 9). – С. 5.

75. *Жеребецький Є.* Кінець імперії? / Є. Жеребецький // Дзеркало тижня. – 2003. – № 1 (426). – 11 січня. – С. 3.

76. *Здіорук С.* Проект «Русского мира» як механізм імперської агресії Росії проти України / С. Здіорук, В. Яблонський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 6 (74), листопад – грудень. – С. 258–268.

77. *Зубаревич Н.В.* Мифы и реалии пространственного неравенства / Н.В. Зубаревич // *Общественные науки и современность*. – 2009. – № 1. – С. 38–53.

78. *Зубаревич Н.* Пространство России после Крыма и на фоне кризиса / Н. Зубаревич // *Pro et Contra*. – 2014. – Том 18. – Май – август. – С. 118–128.

79. *Зубков И.* 58 процентов россиян начали экономить на питании / И. Зубков [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://rg.ru/2015/12/17/pitanie-site-anons.html>

80. *Зубов А.* Крым наш? / А. Зубов [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/blogs/52487-kryim-nash.htm?full=1>

81. *Зубов А.* Війну програно, наслідки для Росії будуть жакливими / Розмову вів Олександр Михайленко // *Країна*. – 2015. – № 39 (292), 8 жовтня 2015. – С. 22–25.

82. *Зяцьєв С.* Російська влада тримається на багнетах / С. Зяцьєв // *Військо України*. – 2015. – № 1 (171). – С. 46–48.

83. *Івахів О.С.* Євразійство та контрoверсійність сучасної воєнної доктрини Російської Федерації / О.С. Івахів // *Військово-науковий вісник*. – 2015. – Вип. 23. – С. 215–222.

84. *Из-за аннексии Крыма Россия стала страной с нулевой репутацией* / Явлинский [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/abroad/91742-iz-za-anneksii-kryima-rossiya-stala-stranoj-s-nulevoj-reputatsiej-yavlinskij.htm>

85. *Инаугурационная речь* Дмитрия Медведева 7 мая 2008 года [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.mn.ru/blogs/blog_reference/80931

86. *Иноземцев В.* Росія опинилася в «ідеальній пастці» / В. Иноземцев // *Країна*. – 2015. – № 33 (286), 27 серпня 2015. – С. 14–16.

87. *Иноземцев В.* Посткрымская Россия: страна-изгой без экономического роста и с героизацией насилия / В. Иноземцев [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/politics/80962-postkrymskaya-rossiya-strana-izgoj-bez-ekonomicheskogo-rosta-i-s-geroizatsiej-nasiliya.htm>

88. *Иноземцев В.* Главная болезнь современной России / В. Иноземцев [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://snob.ru/selected/entry/86495>

89. *Иноземцев В.* В чем истинная причина антизападных настроений в России / В. Иноземцев [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://newsland.com/user/4297807604/content/v-chem-istinnaia-prichina-antizapadnykh-nastroenii/4684578>

90. *Иноземцев В.* Пять причин, почему в России не будет демократии / В. Иноземцев [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://snob.ru/selected/entry/99514#comment_802868

91. *Иноземцев В.* Долгая дорога вниз: Как Россия стала «экономикой разочарования» / В. Иноземцев [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.reddit.com/r/liberta/comments/3zjw53/долгая_дорога_вниз_как_россия_стала_экономикой/

92. *Иноземцев В.* Державное бессилие: каковы итоги 16-летнего правления Владимира Путина / В. Иноземцев [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.rbc.ru/opinions/economics/12/01/2016/5694b0229a79473841558e1f>

93. *Интервью с министром культуры России В. Медынским* [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://rusk.ru/st.php?idar=58000>

94. *Ионов И.Н.* Парадоксы российской цивилизации / И.Н. Ионов // Общественные науки и современность. – 1999. – № 5. – С. 115–127.

95. *Ишмуратова В.Г.* Особенности российской бедности в условиях трансформационной экономики / В.Г. Ишмуратова // Проблемы современной экономики. – 2011. – № 2 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article>

96. *Казанська А.* Анексія Кримського півострова Російською Федерацією: міжнародно-правові наслідки / А. Казанська // Актуальні проблеми міжнародних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених: [16 жовт. 2014 р., Київ] / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин, Наук. т-во студентів та аспірантів [орг. ком.: В.В. Копійка та ін.]. – К.: [б. в.], 2014. – Ч. 1. – С. 202–205.

97. *Калашиников В.М.* Буржуазні реформи в царській Росії та Україні // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2014. – Вип. 5. – С. 45–56.

98. *Калинина Ю.* Темпы роста дна падения. Почему не получается импортозамещение / Ю. Калинина // Московский комсомолец в Украине. – 2015. – 2–8 декабря. – С. 3.

99. *Калюжний Є.* Київська Русь – це не Росія / Є. Калюжний // Літературна Україна. – 2015. – 16 липня (№ 26). – С. 10–11.

100. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер / Пер. з нім. – Л.: Видавництво Українського Католицького Університету 2005. – 360 с.

101. *Кара-Мурза С.Г.* Советская цивилизация.: В 2 т. – М.: Алгоритм, 2001 / С.Г. Кара-Мурза [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.koob.ru/karamurza/

102. *Кара-Мурза С.* Потерянный разум. Глава 38. Борьба с бедностью / С. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2005 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://bookap.info/psywar/lostmind/g139.shtml>

103. *Карабчук Т.С.* Бедность домохозяйств в России: что говорят данные РМЭЗ ВШЭ / Т.С. Карабчук, Т.Р. Пашинова, Н.Э. Соболева // Мир России. – 2013. – Т. 22. – № 1. – С. 155–175.

104. *Карл Маркс.* Колискою Московії було криваве болото монгольського рабства. А сучасна Росія є не що інше, як видозмінена Московія // Українське слово. – 2015. – 26 серпня – 1 вересня (№ 34). – С. 6.

105. *Карпицкая Д.* Вот тебе, беженец, и юрьев день. Переселенцев с Донбасса выгоняют на улицу – деньги на их содержание закончились / Д. Карпицкая // Московский комсомолец в Украине. – 2016. – 10–16 февраля. – С. 7.

106. *Касамава В.А.* Постсоветская ностальгия в повседневном дискурсе россиян / В.А. Касамава, А.А. Сорокина // Общественные науки и современность. – 2011. – № 6. – С. 18–31.

107. *Китай* не успокоится, пока Россия не вернет ему весь Дальний Восток [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://vlasti.net/news/233946>

108. *Ключевский В.О.* Курс русской истории. Лекция XVII / В.О. Ключевский [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/kluch/kluch17.htm>

109. *Кляшторний М.Д.* Російський ідеократичний імперіалізм: від Грозного до Путіна / М.Д. Кляшторний // Дні науки філософського факультету – 2015: міжнар. наук. конф. (21–22 квіт. 2015 р.): матеріали доп. та виступів / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка [Філософ-т; редкол.: А.Є. Конверський (голова) та ін.]. – К.: Київський університет, 2015. – Ч. 9. – С. 28–30.

110. *Койер П.* Священная война Путина и распад «Русского мира» / П. Койер [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20150607/228435955.html>

111. *Коллинз Р.* Макросоциологическое предсказание: пример коллапса СССР / Р. Коллинз // Социологический журнал. – 2008. – № 4. – С. 35–52.

112. *Кольба А.* Политическое развитие России в XX – начале XXI вв.: кризисные сюжеты и аналогии / А. Кольба, Н. Кольба // Политэкс. – 2008. – № 4 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/502/30/>

113. *Конах В.К.* Негативні інформаційно-психологічні впливи Російської Федерації проти України та можливі засоби протидії / В.К. Конах // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 3 (32). – С. 23–30.

114. *Кондратенко О.Ю.* Інститут міжнародних санкцій у врегулюванні російсько-українського конфлікту / О.Ю. Кондратенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 120 (ч. 2). – С. 41–52.

115. *Кондратьева Т.* Кормить и править: о власти в России XVI–XX в. / Т. Кондратьева. – М.: РОССПЭН, 2011. – 208 с.

116. *Кононенко Н.* Сучасна російська опозиція – міф чи реальність / Н. Кононенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2015. – № 2. – С. 131–146.

117. *Конституция* (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изме-

нениями и дополнениями) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm>

118. *Конституция* (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1977.htm>

119. *Косолапов Н.А.* Россия: территория в пространствах глобализирующегося мира / Н.А. Косолапов // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2005. – № 7. – С. 3–14.

120. *Костров В.* Сирійська Герніка Путіна / В. Костров // *Віче*. – 2016. – лютий [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.viche.info/journal/5099/>

121. *Крамар О.* Хвороби імперії / Росія опинилась на порозі системної кризи / О. Крамар // *Тиждень.ua вересень 2013* [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://tyzhden.ua/World/89144>

122. *Крамар О.* Багата країна – бідні громадяни / О. Крамар // *Український тиждень*. – 2014. – № 6 (326). – С. 24–26.

123. *Крамар О.* «Самовизначення» для Кремля / О. Крамар // *Український тиждень*. – 2014. – № 15 (335). – С. 34–36.

124. *Красильникова М.Д.* Культура бедности. Постсоветский комментарий к Веблену / М.Д. Красильникова // *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*. – 2011. – Т. 107. – № 1. – С. 36–50.

125. *Кротов Н.* Олигарх постсоветского периода / Н. Кротов // *Московский комсомолец в Украине*. – К., 2015. – 12–18 августа (№ 33). – С. 11.

126. *Крылатов В.* Не «бодался теленок с дубом». Воровская психология крымских оккупантов / М. Крылатов [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ru.krymr.com/content/article/26776846.html>

127. *Куда идет Россия. Белая книга реформ* / Сост. С.Г. Кара-Мурза, С.А. Батчиков, С.Ю. Глазьев. – М.: Алгоритм, 2008. – 448 с.

128. *Куцька О.М.* Російська пропаганда щодо питання проведення антитерористичної операції в Україні в 2014–2015 роках: фор-

мування образів / О.М. Куцька // Імперативи розвитку цивілізації. – 2015. – № 2. – С. 43–44.

129. *Кюстин А.* Россия в 1839 году / А. Кюстин / Пер. с франц. – М.: Издательский дом Захаров, 2007 [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://royallib.com/book/kyustin_astolf/rossiya_v_1839_godu.html

130. *Лакєр У.* Москва перед дилеммой модернизации / У. Лакєр [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Moskva-pered-dilemmo-i-modernizacii-15063>

131. *Ланда Р.Г.* Об особенностях российской цивилизации / Р.Г. Ланда // Вестник Российского университета дружбы народов. – 1997. – № 1. – С. 22–31.

132. *Ланцов С. А.* Россия перед вызовами модернизации: исторические уроки и современные проблемы / С.А. Ланцов // Политэкс. – 2010. – № 3 [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/723/30/>

133. *Лапкин В.В.* Восприятие западных институтов и ценностей в постсоветском пространстве: опыт Украины и России / В.В. Лапкин, В.И. Пантин [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2004/1/20.htm>

134. *Левашвілі О.* Середньовічний морок як основа «русской идеи» / О. Левашвілі // Дзеркало тижня. – 2016. – 6–12 лютого (№ 4). – С. 15.

135. *Легановська М.* Російська агресія в Україні як чинник консолідації НАТО / М. Легановська // Актуальні проблеми міжнародних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених. [16 жовт. 2014 р., Київ] / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин, Наук. т-во студентів та аспірантів; [орг. ком.: В.В. Копійка та ін.]. – К.: [б. в.], 2014. – Ч. 1. – С. 74–78.

136. *Лежнина Ю.П.* Социально-демографические особенности бедности в Российской Федерации / Ю.П. Лежнина // Социологические исследования. – 2014. – № 1. – С. 20–28.

137. *Лейн Д.* Динаміка регіональної нерівності в Російській Федерації: циркуляційна та кумулятивна причинність / Д. Лейн // Соці-

ологія: теорія, методи, маркетинг.– 2015. – № 1, січень – березень. – С. 44–68.

138. *Лидинг А.* Страна беспаспортников / А. Лидинг // Тайны прошлого. – 2015. – № 48. – С. 4.

139. *Литвиненко О.* Політичний і культурний аспекти аналізу сучасної російської цивілізаційної ідентичності / О. Литвиненко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2015. – № 1. – С. 81–94.

140. *Ломачинська І.М.* Сакральність владного правління в ідеології російського православ'я / І.М. Ломачинська // Дні науки філософського факультету – 2015: міжнар. наук. конф. (21–22 квіт. 2015 р.): матеріали доп. та виступів / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка [Філософ-т; редкол.: А.Є. Конверський (голова) та ін.]. – К.: Київський університет, 2015. – Ч. 7. – С. 113–115.

141. *Лосєв І.* Західний невроз Росії та російський – Заходу / І. Лосєв // Український тиждень.– 2015. – № 4 (376), 30.01–05.02.2015. – С. 16–17.

142. *Лосєв І.* Росія як цивілізаційний виклик / І. Лосєв // Український тиждень.– 2015. – № 11 (383), 20–26.03.2015. – С. 20–22.

143. *Лоссовський І.* Зовнішньополітична стратегія Росії щодо України як реалізація «Нової доктрини обмеженого суверенітету» («Доктрини Путіна») / І. Лоссовський // Зовнішні справи. – 2015. – № 5. – С. 12–15.

144. *Лучшие цитаты Гайдаровского форума 2016 с комментариями [Электронный ресурс]* – Режим доступа: <http://cont.ws/post/181988>

145. *Львов Д.С.* Россия и современный мир // В кн.: Постсоциалистические страны в условиях глобализации. – М.: Изд-во А. Мельникова, 2001. – 387 с.

146. *Майборода О.* Ностальгійна пам'ять російської імперської системи: історичне запізнення / О. Майборода // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2015. – № 1. – С. 13–24.

147. *Макаренко А.І.* Символічне насильство як інструмент російської політики в Чечні / А.І. Макаренко // Наукові записки Націо-

нального університету «Києво-Могилянська академія» / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2014. – Т. 160: Політичні науки. – С. 54–59.

148. *Макаренко Б.* Посткрымский политический режим / Б. Макаренко // Pro et Contra. – 2014. – Том 18. – Май – август. – С. 87–103.

149. *Макаренко В.П.* Русская власть и модернизация: общие тенденции на фоне новейших исследований / В.П. Макаренко // Политическая концептология. – 2014. – № 1. – С. 6–22.

150. *Макеев Н.* Герман Греф: Мы проиграли будущее. Бывший глава Минэкономразвития поставил Россию в число неудачников / Н. Макеев // Московский комсомолец в Украине. – 2016. – 3–9 февраля. – С. 6.

151. *Малообеспеченные в России: кто они? Как живут? К чему стремятся?* – М.: Институт социологии РАН, 2008 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.isras.ru/index.php?page_id=807

152. *Мальтус Т.* Опыт о законе народонаселения / Т.Р. Мальтус [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://mreadz.com/new/index.php?id=112770&pages=26>

153. *Маркедонов С.* За внешнею политику без внешних спецэффектов. На практике видна тотальная зависимость России от США, что проявляется в стремлении «делать как они» / С. Маркедонов // Московский комсомолец в Украине. – 2016. – 6–12 января. – С. 3.

154. *Медведев Д.А.* Россия, вперед! / Д. Медведев [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/5413>

155. *Медведев Р.* Сколько нашего в российской революции / Р. Медведев // Аргументы и факты в Украине. – 2012. – № 45. – С. 6.

156. *Меликян Т.* Реформы, кругом марш! Что осталось от нововведений Дмитрия Медведева / Т. Меликян // Московский комсомолец в Украине. – 2014. – 5–11 ноября. – С. 5.

157. *Мельник Л.Г.* Об экономических последствиях нарушения Божьих заповедей (в свете современного украино-российского конфликта) / Л.Г. Мельник // Механізм регулювання економіки. – 2014. – № 1 (63). – С. 9–26.

158. *Мельничук І.* Держави пострадянського простору в сучасних геостратегічних документах Російської Федерації / І. Мельничук

// Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2014. – № 3. – С. 315–325.

159. Мельничук І.М. Нова доктрина Путіна та можливі сценарії нового світопорядку // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць: історичні науки, філософські науки, політичні науки / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова; ВГО Українська акад. наук. – К., 2015. – Вип. 97 (№ 6). – С. 440–444.

160. *Мінфін* США звинуватив Путіна в корупції [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://espresso.tv/news/2016/01/25/minfin_ssha_zvynuvatyv_putina_v_korupciyi

161. *Мінфін* США: Путин коррумпован уже много лет [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/russia/2016/01/160125_panorama_putin_wealth

162. Миронов Н. Бюджет с нечеловеческим лицом: Стратегически недальновидно экономить на уровне и качестве жизни людей / Н. Миронов // Московский комсомолец. – 2 ноября 2015 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mk.ru/economics/2015/11/02/byudzhet-s-nechelovecheskim-licom.html>

163. *Мы русский мир построим!* // Литературная газета. – 2006. – 6–12 декабря.

164. Мэттьюс О. Медведев видит российское будущее в мозгах, а не в нефти и бомбах / О. Мэттьюс [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://novosti-nauk.ua/ukraine_article/read/?id=2085

165. *На краю отрыва*. Григорий Явлинский: «Продолжение сегодняшнего курса – это путь в тупик» // Московский комсомолец в Украине. – 2014. – 19–25 ноября. – С. 5.

166. *Намонюк Ч.І.* Передумови та наслідки сучасного російсько-сирійського військово-політичного партнерства / Ч.І. Намонюк // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць: історичні науки, філософські науки, політичні науки. – 2015. – Вип. 102 (№ 11). – С. 442–446.

167. Некрич А.М. История Российской империи / А.М. Некрич [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rulit.me/books/istoriya-rossijskoj-imperii-read-152285-336.html>

168. *Немцов Б.* 10 тезисов о Крыме / Б. Немцов [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://echo.msk.ru/blog/nemtsov_boris/1421574-echo/

169. *Нечаев А.* Конвульсии госкапитализма. Нынешний кризис зрел долгие годы / А. Нечаев // Московский комсомолец в Украине. – 2015. – 1–6 января. – С. 2.

170. *Овчарова Л.Н.* Бедность и экономический рост в России / Л.Н. Овчарова // Журнал исследований социальной политики. – 2008. – № 4. – С. 439–456.

171. *Овчарова Л.Н.* Теоретические и практические подходы к оценке уровня, профиля и факторов бедности: российский и международный опыт / Л.Н. Овчарова. – М.: М-Студио, 2009. – 268 с.

172. *Опрос ФСО: 60% населения моногородов доведены до нищеты* [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://chepetsk-news.ru/archives/73347>

173. *Орешкин Д.* Между Востоком и Западом. Размышления географа о роли и месте России / Д. Орешкин // Диалог. – 1991. – № 16. – С. 73–81.

174. *Орешкин Д.* Никакой Новороссии нет / Д. Орешкин // Новая газета. – 2014. – 12 мая [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/politics/63501.html>

175. *Орлова Т.В.* Історія пострадянських країн: підручник / Т.В. Орлова – К.: Знання, 2014. – 502 с.

176. *Орлова Т.* Розвал СРСР і сучасна Росія: історичні паралелі / Т. Орлова // Емінак. – 2016. – № 1 (13) (січень – березень). – Т. 1. – С. 112–120.

177. *Орлова Т.* Російська бідність і Україна / Т. Орлова // Зовнішні справи. – 2016. – № 2. – С. 12–15.

178. *Паин Э.А.* Исторический «бег по кругу» (Попытка объяснения циклических срывов в России) / Э.А. Паин // Общественные науки и современность. – 2008. – № 5. – С. 5–20.

179. *Паин Э.А.* Магия тоталитаризма / Э.А. Паин // Политическая концептология. – 2015. – № 4. – С. 93–100.

180. *Паин Э.А.* Имперский национализм: возникновение, эволюция и политические перспективы в России / Э.А. Паин // *Общественные науки и современность*. – 2015. – № 2. – С. 54–71.

181. *Панасюк В.А.* Особливості відбудови авторитарного режиму в сучасній Російській Федерації / В.А. Панасюк // *Актуальні проблеми політики*. – 2014. – Вип. 53. – С. 225–233.

182. *Пантин В.И.* Политическая и цивилизационная самоидентификация современного российского общества в условиях глобализации / В.И. Пантин // *Полис* – 2008. – № 3. – 29–39.

183. *Патриарх Кирилл* призвал к защите веры от «глобальной ереси человекопоклонничества» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.interfax.ru/russia/499346>

184. *Перегудов С.П.* Политическая система России после выборов 2007–2008 гг.: факторы стабилизации и дестабилизации / С.П. Перегудов // *Полис* – 2009. – № 2 – С. 23–38; № 3. – С. 145–161.

185. *Петрановская Л.* Война всех против всех / Л. Петрановская [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.psychologies.ru/self-knowledge/_behavior_/article

186. *Петров Н.* Россия в 2014-м: скатывание в воронку / Н. Петров // *Pro et Contra*. – 2014. – Том 18. – Май – август. – С. 57–72.

187. *Пивоваров Ю.С.* Русская политическая традиция и современность / Ю.С. Пивоваров. – М.: Ин-т науч. информации по общественным наукам, 2006. – 255 с.

188. *Пилипенко О.С.* Социологический портрет российской бедности / О.С. Пилипенко, О.А. Петровская [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.scienceforum.ru/2015/1052/10910>

189. *Плахонін А.* «Русский мир» народився жажливою потворою, з переляку від Майдану / А. Плахонін // *Країна*. – 2014. – № 35 (238). – С. 30–32.

190. *Подузов А.А.* О измерении продолжительности бедности в России // А.А. Подузов, Д.К. Кукушкин // *Проблемы прогнозирования*. – 2002. – № 1. – С. 65–77.

191. *Понасенков Є.* Путінська влада підірвалася на національному питанні / Є. Понасенков // *Країна*. – 2014. – № 2 (205). – С. 25–27.

192. *Попов Н.П.* Бедные в богатой стране / Н.П. Попов [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.indem.ru/PUBLICATION/Popov/bednie.htm>

193. *Портников В.* Вечная гибель нефтяной империи / В. Портников [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://7days.us/vechnaya-gibel-neftyanoj-imperii/>

194. *Постановление* Верховного Совета Российской Федерации «О прекращении полномочий президента Российской Федерации Ельцина Б.Н. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.sovross.ru/old/1993/113/113_1_05.htm

195. *Почему* Путин принял решение вывести войска из Сирии? [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.bbc.com/russian/russia/2016/03/160314_qd_putin_russia_syria_withdrawal

196. *Примаченко Я.* Російська інформаційна війна проти України: у пошуках першоджерела / Я. Примаченко // Дзеркало тижня. – 2015. – 17–23 жовтня (№ 39). – С. 1; 45

197. *Примост В.* Росія vs Європа. Чому? / В. Примост // Український тиждень. – 2015. – № 4 (376), 30.01–05.02.2015. – С. 18–21.

198. *Путин:* Ленин заложил под Россию «атомную бомбу» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://lifenews.ru/news/181036>

199. *Путін веде в Україні гібридну війну* [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ipress.ua/mainmedia/putin_vede_v_ukraini_gibrydnu_viynu_61860.html

200. *Путин В.В.* Послание Федеральному Собранию Российской Федерации 25 апреля 2005 года / В.В. Путин [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://archive.kremlin.ru/appears/2005/04/25/1223_type633372type633374type82634_87049.shtml

201. *Путин В.* Строительство справедливости. Социальная политика для России / В. Путин [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://next.rus.ru/interes/389-putin-stroitelstvo-spravedlivosti-socialnaya-politika.html>

202. *Путин В.* Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня / В. Путин // Известия. – 2011. – 3 октября [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/502761>

203. *Путин В.* Быть сильными: гарантии национальной безопасности для России / В. Путин [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://rg.ru/2012/02/20/putin-armiya.html>

204. *Путин В.* Россия и меняющийся мир / В. Путин // Московские новости. – 2012. – 27 февраля [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.mn.ru/politics/20120227/312306749.html>

205. *Путин В.В.* Обращение Президента Российской Федерации к депутатам Государственной Думы, членам Совета Федерации, руководителям регионов России и представителям гражданского общества 18 марта 2014 г. / В.В. Путин [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/20603>

206. *Путин В.В.* Интервью немецкому изданию Bild 11 января 2016 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/51154>

207. *Путин В.* Интервью немецкому изданию Bild. Часть 2 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/51155>

208. *Путин.* Война. Независимый экспертный доклад / Ред.: И. Яшин, О. Шорина. – М., 2015 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://openrussia.org/post/view/4803/>; <http://ukranews.com/ru/article/2015/05/12/729>

209. *Путин и Кадыров* образовали новый правящий тандем в России – социолог [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/politics/98012-kommentarij-putin-i-kadyirov-novyij-pravyaschij-tandem.htm>

210. *Путин:* «Украина – это даже не государство!» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://censor.net.ua/resonance/294/>

211. *Путин и РПЦ* проповедуют воинствующую идеологию – американский Forbes [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.newsbyemail.net/anons/politics/867949>

212. *Путин* «назначил» виновных в падении уровня жизни россиян [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://rss.novostimira.com/n_7542070.html

213. *Путинские ножницы: экономика рушится, рейтинги Путина растут* – Илларионов [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.profi-forex.org/novosti-rossii/entry1008230365.html>

214. *Райтшустер Б.* К 60-летию президента России: шесть главных мифов о Владимире Путине / Б. Райтшустер [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.inopressa.ru/article/08oct2012/focus/russia_putin.html

215. *Райхель Ю.* Зачем Путин рвется в Сирию / Ю. Райхель [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://politeka.net/67334-zachem-putin-rvetsya-v-siriyu/>

216. *Рашковский Е.* Судьбы России: цивилизационный анализ / Е. Рашковский // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 3. – С. 70–80.

217. *Результаты* выборов в Госдуму по регионам России [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ria.ru/infografika/20111206/508314920.html>

218. *Ржаницына Л.* Бедность в России: причины, особенности, пути уменьшения / Л. Ржаницына // Экономист. – 2001. – № 4. – С. 71–77.

219. *Рогов К.* Политические циклы постсоветского транзита / К. Рогов // Pro et Contra. – 2012. – № 4–5. – С. 6–31.

220. *Рогов К.* «Крымский синдром»: механизмы авторитарной мобилизации / К. Рогов / Контрапункт. – 2015. – № 1. – С. 1–18 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://carnegie.ru/proEtContra/?fa=50655>

221. *Родионова А.* Любовь в компьютерных субтропиках. Партии будущего: в России обещают отменить зиму и растить детей индиго / А. Родионова // Московский комсомолец в Украине. – 2012. – 30 мая – 5 июня. – С. 4.

222. *Романюк Н.* Історичні паралелі російської геополітики // Наше слово. – 2015. – Рік 60. – № 28. – С. 6–7.

223. *«Роснано» и «Сколково» могут закрыть* [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://geektimes.ru/post/269964/>

224. *Российский политолог* рассказала об ошибке Путина: он пошел на кровь и не знает, что делать [Электронный ресурс] – Режим

доступа: <http://glavred.info/politika/rossiyskiy-politolog-rasskazala-ob-oshibke-putina-on-poshel-na-krov-i-ne-znaet-cto-delat-290617.html>

225. *Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи. Позиції експертів і громадян* / Голов. ред. Л. Шангіна. – К.: Центр Розумкова, 2015. – 56 с.

226. *Россия в мировой экономике и международных отношениях* / Отв. ред. Ф.Г. Войтоловский, А.В. Кузнецов. – М.: ИМЭМО РАН, 2009. – 200 с.

227. *Россия – новая социальная реальность. Богатые. Бедные. Средний класс* / Под ред. М.К. Горшкова, Н.Е. Тихоновой. – М.: Наука, 2004. – 259 с.

228. *Россия и мир в XXI веке. Материалы постоянно действующего научного семинара. Выпуск 4.* – Directmedia, 2014 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://books.google.ru/books?id=fUOyOzo24ncC&pg=PA67>.

229. *Россия: общество рисков?* // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 10. – С. 84–92.

230. *Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога = Russia-Ukraine hybrid war: sociological perspective: монографія* / І.П. Рущенко. – Харків: Павленко О.Г., 2015. – 266 [2] с.

231. *Рябов О.В. Мать и мачеха: материнский символ России в легитимации присоединения Крыма к Российской Федерации* // Женщина в российском обществе. – 2014. – № 4. – С. 40–45.

232. *Ряботяжев Н. К вопросу о генезисе и сущности номенклатурного капитализма в России* / Н. Ряботяжев // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 2. – С. 38–51.

233. *Рябчук М. Втрата України для росіян може виявитися не лише болісною, а й благодібною. Прощай, «руський мір»* // Країна. – 2015. – № 2 (255), 15 січня 2015. – С. 32–34.

234. *Савченко А. Война цивилизаций* / А. Савченко [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://finance.obozrevatel.com/business-and-finance/37584-vojna-tsivilizatsij.htm>

235. *Сасин Г.В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі росій-*

ської експансії в український простір) // Грані. – 2015. – № 3 (119), березень. – С. 18–23.

236. *Светничка Л.* Гибридные войны нам давно известны, но все равно мы должны их распознавать и описывать // Л. Светничка [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20150729/229332697.html>

237. *Свобода К.* Политические преобразования и экономические реформы в России в эпоху Путина // Политэкс. – 2008. – № 4 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/508/30/>

238. *Семенникова Л.И.* Цивилизационные парадигмы в истории России / Л.И. Семенникова // Общественные науки и современность. – 1996. – № 5. – С. 107–119; № 6. – С. 44–57.

239. *Семиволос І.* Новий світовий порядок будуватиметься за рахунок Росії та на руїнах Росії / Розмову веде Ольга Таукач // Зовнішні справи. – 2014. – № 9. – С. 16–19.

240. *Сидорук Т.В.* Геополітичний вимір міжнародних процесів у Східній Європі: ЄС та Росія у регіоні «спільного сусідства» / Т.В. Сидорук // Гілея: науковий вісник: історичні науки, філософські науки, політичні науки. – 2014. – Вип. 81 (№ 2). – С. 352–357.

241. *Сидорук Т.* Позиції держав-членів ЄС щодо російсько-українського конфлікту / Т. Сидорук // Вісник Львівського університету. – 2015. – Серія міжнародні відносини. – Вип. 36. – Ч. 3. – С. 13–19.

242. *Симонян Р.Х.* Как это начиналось. Размышления об экономических реформах в России 90-х годов XX века / Р.Х. Симонян // Новая и новейшая история. – 2010. – № 5. – С. 125–146.

243. *Симонян Р.Х.* Реформы 1990-х годов и современная социальная структура российского общества (к 20-летию экономических реформ) / Р.Х. Симонян [Электронный ресурс] – Режим доступа: ecsocman.hse.ru/data/2012/05/18/.../Simonian.pdf

244. *Ситнова И.В.* Причины российской бедности: структурный и ментальный уровни / И.В. Ситнова // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 2. – С. 57–69.

245. *Слободян Н.В.* Енергетичний експансіонізм Російської Федерації щодо держав Європейського Союзу: протистояння викликам

та загрозам / Н.В. Слободян // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 120 (ч. 2). – С. 151–163.

246. *Слободян Н.В.* Антитерористична діяльність Сполучених Штатів Америки та Російської Федерації: компаративний аналіз / Н.В. Слободян // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2014. – Вип. 21, ч. 1: Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. – (Серія «Історичні науки»). – С. 45–52.

247. *Смірнова В.О.* Еволюція путінського режиму: від політичної волі до політичного волюнтаризму / В.О. Смірнова // Держава і право. – 2014. – Вип. 65. – С. 329–337.

248. *Соблюден ли в России баланс светского и религиозного?* [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/programs/klinch/1567024-echo/>

249. *Согрин В.В.* Противоречивые итоги президентства В. Путина / В.В. Согрин // Общественные науки и современность. – 2009. – № 1. – С. 69–87.

250. *Сорокин Д.Е.* Россия – проблемы цивилизационного выбора / Д.Е. Сорокин // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 124–134.

251. *Стал известен реальный размер состояния Путина* [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.3rm.info/22451-stal-izvesten-realnyj-razmer-sostoyaniya-putina.html>

252. *Стенограма виступу Збігнева Бжезінського на слуханнях Сенату США щодо України* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uainfo.org/blognews/261501-stenograma-vistupu-zbgneva-bzhezinskogo-na-sluhanniah-senatu-ssha-schodo-ukrayini.html>

253. *Судьба России: цивилизационный анализ* // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 3. – С. 70–80.

254. *Сычева В.С.* Измерение уровня бедности: история вопроса / В.С. Сычева // Социологические исследования. – 1996. – № 3. – С. 141–149.

255. *Тамаш П.* Постперестройка / П. Тамаш // Мир перемен. – 2005. – № 4.

256. *Текст выступления Б.Н. Ельцина после принесения Президентской клятвы (10.07.1991 г.)* / Б.Н. Ельцин [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://yeltsin.ru/archive/paperwork/9678/>

257. *Текст* новогоднього звернення Бориса Єльцина [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bbc.com/russian/address.htm>

258. *Тимчук Д.* «Є окремі терористи, є терористичні групи, а Росія – країна-терорист» / Д. Тимчук // Країна. – 2014. – № 15 (218). – С. 25–28.

259. *Тихонова Н.* Российская бедность: масштабы, причины, перспективы / Н. Тихонова // Индекс. – 2005. – № 21 [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.hse.ru/data/797/393/1238/Tihonova.pdf

260. *Ткаченко В.* «Гибридная война»: политические последствия / В. Ткаченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2015. – № 1. – С. 58–69.

261. *Ткаченко В.* Росія: ідентичність агресора: монографія / В. Ткаченко. – К.: ВЦ «Академія», 2016. – 256 с.

262. *Толстов С.В.* «Захід» і Росія в новій фазі політичного протистояння: співвідношення стратегії і тактики // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2015. – Вип. 22, ч. 2: Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. – (Серія «Політичні науки»). – С. 92–103.

263. *Топалова С.О.* «Русский мир» як системний політичний міф сучасної Росії / С.О. Топалова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2014. – № 1132. – Серія «Питання політології». – Вип. 27. – С. 134–139.

264. *Точицький М.* Юридично довести, що Росія сприяє тероризму, реально / М. Точицький // Український тиждень. – 2014. – № 41 (361), 10–16 жовтня. – С. 14–15.

265. *Тренин Д.* Россия порвала с однополярной системой: побудительные мотивы политики Путина / Д. Тренин. – М.: Московский центр Карнеги, 2015. – 42 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://carnegie.ru/publications/?fa=59425>

266. *Троян С.* Російсько-українські відносини в трикутнику «ліберальна імперія» – «русский мир» – євразійська інтеграція / С. Троян // Зовнішні справи. – 2015. – № 7. – С. 16–19.

267. «Угроза национальной безопасности». Полный текст доклада Ильи Яшина о Рамзане Кадырове [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://openrussia.org/post/view/12965/>

268. У Путина есть «крючок» для Украины, а Крым был глупостью – российский экономист Иноземцев [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://apostrophe.com.ua/article/politics/2016-02-10/u-putina-est-kryuchok-dlya-ukrainyi-a-kryim-byil-glupostyu---rossiyskiy-ekonomist-inozemtsev/3264>

269. Ущерб России от западных санкций оценили в \$250 млрд [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.tvk6.ru/publications/news/16276/>

270. Фахрутдинова Е.В. Бедность населения России: тенденции развития / Е.В. Фахрутдинова, Л.М. Хуснутдинова // Экономические науки. – 2012. – № 12. – С. 63–66.

271. Фешбах М. Россия храбрится, но на самом деле разваливается / М. Фешбах [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/stories/01/07/19/3013/244430/html>

272. Филатов С. Причины распада СССР / С. Филатов [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.sfilatov.ru/work/publbody.php?pub=000165>

273. Фомин М. Россия. Матрица социальной (не)стабильности / М. Фомин // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 10. – С. 56–68.

274. Фрідман Д. Нові аспекти американської зовнішньої політики щодо Росії / Д. Фрідман // Зовнішні справи. – 2014. – № 2. – С. 38–39.

275. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм; пер. с англ. А. Лактионова. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 284 [4] с.

276. Хейл Г. Динамика правящего режима в России / Г. Хейл // Pro et Contra. Том 16. – 2012. – № 4–5, июль – октябрь [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://carnegie.ru/proEtContra/?fa=50469>

277. Хилько М. Масово- та соціально-комунікаційні технології в реалізації цілей зовнішньої політики Російської Федерації у ХХІ ст. / М. Хилько // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – 2014. – Вип. 39. – С. 84–93.

278. *Цена нефти в \$50 за баррель устроила бы все страны, договорившиеся о замораживании добычи* [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.vedomosti.ru/business/articles/2016/02/24/631158-nefti-50-ustroila>

279. *ЦИК озвучил окончательные итоги президентских выборов* [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.rbc.ru/politics/07/03/2012/640931.shtml>

280. *Чаадаев П.Я. Философические письма. Письмо первое* / П.Я. Чаадаев [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.vehi.net/chaadaev/filpisma.html>

281. *Чекаленко Л. Засади взаємовідносин України і Росії: Крим* / Л. Чекаленко // Віче. – 2014. – № 6 (362). – С. 14–16.

282. *Чекаленко Л. Зазіхання на суверенітет* / Л. Чекаленко // Військо України. – 2015. – № 12 (182). – С. 36–41.

283. *Чекаленко Л.Д. Еволюція діалогу Європейський Союз – Росія* / Л.Д. Чекаленко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2015. – Вип. 22, ч. 2: Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. – С. 88–91.

284. *Чекаленко Л. Росія сонга України* / Л. Чекаленко // Віче. – 2015. – № 15 (395). – С. 10–11.

285. *Шаленіна Н.М. Юдамський чинник у сучасній Росії* / Н.М. Шаленіна // Грані. – 2014. – № 12 (116), грудень. – С. 95–102.

286. *Шаров О. Економіка ЄС: санкції проти Росії та їхній зворотний вплив* / О. Шаров // Журнал європейської економіки. – 2015. – Т. 14 (№ 2). – С. 166–182.

287. *Швец Ю. Кремль совершает стратегическое самоубийство* / Ю. Швец [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/politics/04123-eks-sotrudnik-kgb-kreml-sovershaet-strategicheskoe-samoubijstvo.htm>

288. *Шкляр Л. Політика війни як спосіб існування російських імперій ХХ – початку ХХІ століття (геополітичний аналіз)* / Л. Шкляр // Зовнішні справи. – 2015. – № 1. – С. 6–11.

289. *Шмелев А. «Русская весна». Итоги* / А. Шмелев [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://censor.net.ua/r299507>

290. *Шолл-Латур П.* Россия Путина: эффект сжатия. Империя под прессингом НАТО, Китая и ислама / П. Шолл-Латур / Пер. с фр. – М.: Столица-Принт, 2007. – 496 с.

291. *Штомпка П.* Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 2. – С. 6–16.

292. *Щербина В.П.* Геоенергетичні аспекти українсько-російського конфлікту / В.П. Щербина, І.В. Щербина // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 3 (32). – С. 31–36.

293. *Щербинина Н.Г.* Архаика в российской политической культуре / Н.Г. Щербинина // Полис. – 1997. – № 5. – С. 127–139.

294. *Энгельс Ф.* Франкский период. Переворот в аграрных отношениях при Меровингах и Каролингах / Ф. Энгельс [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.k2x2.info/filosofija/sobranie_sochinenii_tom_19/p63.php

295. *Явлинский Г.* Все, что вы сейчас наблюдаете, – это разгром экономики политикой / Г. Явлинский [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.fontanka.ru/2015/11/26/147/>

296. *Якино И.* Кризис! В России сократилось количество долларовых миллиардеров. Евтушенков и Алекперов потеряли почти все состояние / И. Якино [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ura.ru/news/1052200124>

297. *Яницкий О.Н.* Россия как общество всеобщего риска / О.Н. Яницкий // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 127–134.

298. *Яремчук В.* Російська православна церква в інформаційно-пропагандистському конструкті політики РФ щодо України на сучасному етапі / В. Яремчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2015. – Вип. 3. – С. 247–273.

299. *Ярошенко С.* Новая бедность в России после социализма / С. Ярошенко // Laboratorium. – 2010. – № 2 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.soclabo.org/index.php/laboratorium/article/view/203/448>

300. *Freedman L.* Ukraine and the Art of Crisis Management / L. Freedman // *Survival*. – Vol. 56. – Spring 2014. – P. 7–42. [online] Available at: <https://www.iiss.org/en/publications/survival/sections/2014-4667/survival--global-politics-and-strategy-june-july-2014-3d8b/56-3-02-freedman-6162>

301. *Friedrich C.J.* Totalitarian Dictatorship and Autocracy / C.J. Friedrich, Z. Brzezinski. – Cambridge: Harvard University Press, 1956. – XII, 346 p.

302. *Frye T.* Legality and violence in Russia: an introduction / T. Frye // *Post-Soviet Affairs*. – 2014. – Vol. 30. – Issue 2–3. – P. 87–88.

303. *Lucas E.* Russia's New Cold War. / E. Lucas // *Wall Street Journal*. – 2014. – Febr. 19 [online] Available at: <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052702304675504579388913610934806>

304. MH17 – bellingcat [online] Available at: <https://www.bellingcat.com/.../MH17-The-Open-Source-Evidence-RU.pdf>

305. *Neuwirth R.* The current EU/US–Russia conflict over Ukraine and the WTO: a preliminary note on (trade) restrictive measures / Rostam J & Alexandr Svetlicinii // *Post-Soviet Affairs*. – 2016. – Vol. 32. – Issue 3. – P. 237–271.

306. *Obydenkova A.* Understanding the survival of post-Communist corruption in contemporary Russia: the influence of historical legacies / Anastassia Obydenkova & Alexander Libman // *Post-Soviet Affairs*. – 2015. – Vol. 31. – Issue 4. – P. 304–338.

307. *Rivera D.W.* Is Russia a militocracy? Conceptual issues and extant findings regarding elite militarization / David W. Rivera & Sharon Werning Rivera // *Post-Soviet Affairs*. – 2014. – Vol. 30. – Issue 1. – P. 27–50.

308. *Robertson G.* Protesting Putinism: The Election Protests of 2011–2012 in a Broader Perspective / G. Robertson // *Problems of Post-Communism*. – 2013. – Vol. 60. – № 2. – P. 11–23.

309. *Rutland P.* Petronation? Oil, gas, and national identity in Russia / Peter Rutland // *Post-Soviet Affairs*. – 2015. – Vol. 31. – Issue 1. – P. 66–89.

310. *Smyth R.* The Putin Factor: Personalism, Protest, and Regime Stability in Russia / R. Smyth // *Politics & Policy*. – 2014. – № 42(4). – P. 567–592.

311. *Stacey J.A.* Russia's Pyrrhic Victory in Syria. Before and After the Drawdown / Jeffrey A. Stacey // Foreign Affairs. – 2016. – Mar. 20 [online] Available at: <https://www.foreignaffairs.com/>

312. *Souleimanov E.* An ethnography of counterinsurgency: kadyrovtsy and Russia's policy of Chechenization / E. Souleimanov // Post-Soviet Affairs. – 2015. – Vol. 31. – Issue 2. – P. 91–114.

313. *The New York Times*: Путин объединит Европу и укрепит лидерство США [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://voshod.org/.../the-new-york-times-putin-obedinit-evropu-i-ukrepit-l/>

314. *Treisman D.* Presidential Popularity in a Hybrid Regime Russia Under Yeltsin and Putin / D. Treisman // American Journal of Political Science. – 2011. – Vol. 55. – № 3 [online] Available at: [//www.sscnet.ucla.edu/.../treisman/.../Pres%20pop%20final%20for%20website.pdf](http://www.sscnet.ucla.edu/.../treisman/.../Pres%20pop%20final%20for%20website.pdf)

315. *Treisman D.* Putin's popularity. Why did support for the Kremlin plunge, then stabilize? / D. Treisman // Post-soviet Affairs. – 2014. – Vol. 30. – Issue 5 [online] Available at: [// www.sscnet.ucla.edu/.../treisman/.../Putins%20popularity%20draft%20Jan%202014%203.p...pdf](http://www.sscnet.ucla.edu/.../treisman/.../Putins%20popularity%20draft%20Jan%202014%203.p...pdf)

316. *Wood E.A.* Performing Memory: Vladimir Putin and the Celebration of WWII in Russia / E.A. Wood // The Soviet and Post-Soviet Review. – 2011. – № 38(1). – P. 172–200.

З М І С Т

Вступ	3
РОСІЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ДАВНИНА	5
Радянська реінкарнація Російської імперії	44
Розпад «Єдиної неподільної»?	44
СТВОРЕННЯ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК.	51
ПЛЮСИ І МІНУСИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ	64
ПРИЧИНИ КРАХУ СРСР	73
ПОСТРАДЯНСЬКА РОСІЯ	94
Єльцин	94
Путін	116
Література.	202